

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

EL-HİDÂYE DERGİSİNİN ARAP DİLİ VE EDEBİYATI
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

TUĞBA KAHRİMANOĞLU

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

EL-HİDÂYE DERGİSİNİN ARAP DİLİ VE EDEBİYATI
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

TUĞBA KAHRİMANOĞLU
Danışman: DOÇ. DR. ŞÜKRAN FAZLIOĞLU

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

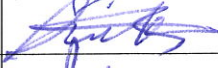
TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı ARAP DİLİ VE BELAGATI Bilim Dalı
TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi TUĞBA KAHRİMANOĞLU'nun EL- HİDAYE
DERGİSİNİN ARAP DİLİ VE EDEBİYATI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ adlı tez
çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 8.05.2019 tarih ve 2019-13/11 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 23 / 05 / 2013

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. ŞÜKRAN FAZLIOĞLU	
2.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi ALİ BENLİ	
3.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi SULTAN ŞİMŞEK	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: Tuğba KAHRİMANOĞLU
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Arap Dili ve Belegati
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Şükran FAZLIOĞLU
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans Tezi – Mayıs 2019
Anahtar Kelimeler	: el-Hidâye, Dergi, Abdülazîz Çâvîş, Dil ve Edebiyat

ÖZET

EL-HİDÂYE DERGİSİNİN ARAP DİLİ VE EDEBİYATI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu çalışmada dinî, ilmî, edebî ve içtimaî bir dergi olan *el-Hidâye* dergisi Arap Dili ve Edebiyatı açısından değerlendirilmiştir. Bu dergi kurucusu olan Abdülazîz Çâvîş tarafından H. 1328-1331/M. 1910-1913 yılları arasında Arapça olarak yayımlanmıştır. *el-Hidâye* dergisi H. 1328-1330/M. 1910-1912 yıllarında Mısır Hidivliği/Kahire ve son senesi olan H. 1331/M. 1913 yılında Osmanlı Devleti/İstanbul'da basılmıştır.

Beş ana bölümden oluşan bu çalışmada sosyal, siyasal ve kültürel ortam hakkında verilen ön bilginin ardından dergide yer alan dil ve edebiyat yazılarının tasnifi yapılmıştır. Sonrasında bu yazılar yapı ve muhteva açısından değerlendirilmiştir. Çalışmamızın son bölümünde ise derginin önemi ve edebî boyutu ele alınmıştır.

el-Hidâye dergisinin çıkarıldığı zaman dilimi Osmanlı ve Mısır açısından çalkantılı bir dönemdir. Dergi bu dönemde her iki toplumun yaşadıklarını aktarması açısından önemlidir. Bu çalışmayla *el-Hidâye* dergisinin zengin içeriğini ve yazar kadrosunda yer alan önemli kişileri ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name ve Lastname : Tuğba KAHRİMANOĞLU
Department : Basic Islamic Sciences
Field : Arabic Language and Rhetoric
Thesis Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Şükran FAZLIOĞLU
Thesis Type and the Date: : Postgraduate Thesis – May 2019
Keywords : al-Hidayah, Magazine, 'Abd al-'Aziz Jawish, Language and Rhetoric

ABSTRACT

EVALUATION OF AL-HIDAYAH MAGAZINE IN TERMS OF ARABIC LANGUAGE AND LITERATURE

In this study, al-Hidayah magazine, a religious, scholarly, literary and international Journal, was evaluated in terms of Arabic Language and Literature. This magazine was published in Arabic between Hijri Calendar (H) years of 1328-1331 / 1910-1913 by its founder 'Abd al-'Aziz Jawish. Al-Hidayah magazine was published in the Khedivate of Egypt/Cairo between I.C. 1328-1331 / 1910-1912 and its last year in H. 1331 / 1913 in the Ottoman Empire/ Istanbul.

In this study consisting of five main sections, the classification of language and literary writings in the journal was carried out, following the preliminary information about the social, political and cultural environment. Afterwards, these writings were evaluated in terms of structure and content. In the last part of the study, the importance of the magazine and its literary dimension were discussed.

When Al-Hidayah magazine was published, it was a turbulent period for both the Ottoman Empire and Egypt. The journal is important for explaining the experiences of both communities during this period. This study aims to reveal the rich content of al-Hidayah magazine and the important people in the author staff.

ÖNSÖZ

el-Hidâye dergisinin kurucusu ve başyazarı olan Abdülazîz Çâvîş (1876-1929) Mısırlı dava adamı, gazeteci ve önemli âlimlerden biridir. Abdülazîz Çâvîş hem Türk hem de Arap dünyası için büyük bir öneme sahiptir. Zira buhranlı bir dönem olan 20. yüzyılda hiçbir baskı ve zorlamadan etkilenmeden çeşitli vesilerle sık sık Osmanlı hilâfetine bağlılığını göstermiştir. Müslümanların birliği için de hilâfetin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Bu amaçla ortaya koyduğu çalışmalardan biri de tezimizde sadece dil ve edebiyat açısından değerlendirmesine yer verdiğimiz *el-Hidâye* dergisidir. Bu dergi dönemin genel bir portresini çizmesi, gerek siyasî gerekse edebî faaliyetler hakkında geniş bilgiler içermesi açısından büyük bir öneme haizdir. Ayrıca dergide yer alan yazar kadrosunun çeşitliliği ve bu kişilerin dönemin önemli dil ve edebiyat âlimlerinden oluşu da derginin önemini arttırmaktadır.

Arap Dili alanında yapmış olduğumuz bu çalışmanın bir öncü niteliğinde olması hasebiyle bu alanda çalışma yapmayı düşünen kişilere örnek teşkil etmesini ayrıca temenni etmekteyiz.

Sürelî yayınlarla ilgili çalışma yapmam konusunda bana yol gösteren ve ufuk çizim kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Şükran FAZLIOĞLU'na, dergiyle ilgili yapmış olduğumuz katalog taraması esnasında Harvard Üniversitesi Kütüphanesinde mevcut olan ve çalışmamda kullandığım ilk iki senenin tüm sayıların taraması yaparak bana ulaştıran kıymetli ağabeyime, dua ve desteklerini eksik etmeyen Anneme ve Babama, çalışmalarında yardım ve desteğini esirgemeyen, her türlü sabrı ve fedakarlığı gösteren eşim Ahmet KAHRİMANOĞLU ve biricik kızım Rüveyda KAHRİMANOĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim.

Tuğba KAHRİMANOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLolar LİSTESİ	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1
A. Çalışmanın Amacı ve Konusu.....	1
B. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakların Kullanılması	2
I. BÖLÜM: EL-HİDÂYE DERGİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	4
1.1. el-Hidâye Dergisinin Biçim Açısından İncelenmesi	4
1.2. el-Hidâye Dergisinin Muhtevâ Özellikleri	13
1.3. el-Hidâye Dergisinin Kütüphane Kayıtları	15
II. BÖLÜM: EL-HİDÂYE DERGİSİNİN ÜSTLENDİĞİ ROL	17
2.1. el-Hidâye Dergisinin Yayımlandığı Dönemin Özellikleri	17
2.1.1. Dönemin Siyasal ve Sosyal Ortamı	17
2.1.2. Dönemin Kültürel Hayatı.....	37
2.2. el-Hidâye Dergisinin Kurucusu: Şeyh Abdülazîz Çâvîş	42
2.3. el-Hidâye Dergisinin Yazar Kadrosu	48

III. BÖLÜM: EL-HİDÂYE DERGİSİNDEKİ EDEBİYAT YAZILARININ TÜRLERİNE GÖRE SIRALANMASI	51
3.1. Şiir	51
3.2. Nesir	53
3.2.1. Dil İle İlgili Yazılar.....	53
3.2.2. Edebiyat İle İlgili Yazılar.....	55
IV. BÖLÜM: EL-HİDÂYE DERGİSİNDEKİ EDEBİYAT YAZILARININ YAPI VE MUHTEVA AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	58
4.1. Şiirler	58
4.2. Nesirler	63
4.2.1. Edebiyat İle İlgili Yazılar.....	64
4.2.1.1. İnceleme ve Çeviri.....	64
4.2.1.2. Makale	65
4.2.1.3. Eleştiri.....	77
4.2.2. Dil İle İlgili Yazılar.....	83
4.2.2.1. Lügat.....	83
4.2.2.2. Sarf	84
4.2.2.3. Belâgat.....	85
4.2.2.4. Nahiv	86
4.2.2.5. Diğer	87
V. BÖLÜM: EL-HİDÂYE DERGİSİNİN ÖNEMİ VE EDEBÎ BOYUTU	90

SONUÇ	107
EKLER	109
EK-1. Derginin Dış ve İç Kapak Örnekleri	109
EK-2. Dergide Yer Alan Görsel Örnekleri.....	115
KAYNAKÇA	120

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: el-Hidâye'nin Yayımlandığı Tarihler	6
Tablo 2: el-Hidâye'de Yer Alan İlan, Görsel ve Reklamlar	9
Tablo 3: el-Hidâye'nin Yurt İçi Kütüphane Kayıtları.....	15
Tablo 4: el-Hidâye'nin Yurt Dışı Kütüphane Kayıtları	16
Tablo 5: el-Hidâye'de Yayımlanan Şiirler.....	52
Tablo 6: el-Hidâye'de Yayımlanan Dil İle İlgili Yazılar	54
Tablo 7: el-Hidâye'de Yayımlanan Edebiyat İle İlgili Yazılar.....	56
Tablo 8: Şâirler ve Temsil Ettikleri Edebî Akımlar.....	60

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bs.	: Baskı
C.	: Cilt
Ed.	: Editör
E.T.	: Erişim tarihi
Çev.	: Çeviren
DİA	: TDV İslâm Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	: MEB İslâm Ansiklopedisi
M.	: Milâdî
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
s.	: sayfa

Sad. : Sadeleştiren

Sn. : Sene

Sy. : sayı

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

ts. : Tarihsiz

TTK : Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

A. Çalışmanın Amacı ve Konusu

Sürelî yayınlar çıkarıldıkları zamanın siyasî, sosyal, kültürel, edebî, fikrî ve toplumsal hayatlarına dair yaşanan olayları canlı olarak aktaran bir kaynak niteliğindedir. Sürelî yayınların ilk başında gazete ve dergiler gelir. Bunlar Arap dünyasında ve özellikle ilk ürünlerini verdiği Mısır'da basın gelişiminde rol oynamış önemli etkenlerden biridir. Bu sürelî yayınlar Mısır'da dil ve kültürel hayatı nitelik bakımından geliştirmiştir. Fransızlar, Mısır'ı işgallerinin hemen ardından ilk sürelî yayınları burada çıkarmaya başlamıştır. Bu üç yıllık (1798-1801) işgal döneminde ilk Arapça gazete 1799'da Napolyon Bonapart tarafından Kahire'de *el-Cenerâl Bonabart* adıyla çıkartılmıştır. Mehmed Ali Paşa'da kendi döneminde ikinci Arapça gazeteyi *Curnâlû'l-Hidîv* adıyla kurmuştur. Bu gazete 20 Kasım 1828 tarihinde adını *Vakâyi-i Mısriyye* olarak değiştirmiştir. Öncesinde hem Türkçe hem de Arapça olarak çıkartılan resmî nitelikteki gazete sonrasında sadece Arapça yayımlanmıştır.¹ Mehmet Ali Paşa'nın çıkardığı bu ilk gazeteden sonra Mısır'da basın hayatı büyük bir gelişme göstermiştir. Abdullah el-Ensârî Efendi, Mısır'da 1892 yılında 40, Martin Hartmann ise 1899'da kapananlar dahil 167 sürelî yayın olduğunu belirtmişti. Ayrıca 1909'da Kahire'de 90 adet ve İskenderiye'de 45 adet yani toplamda 144 adet gazete ve dergi yayımlanmaktaydı.²

Bu dönemde yayımlanan ve sürelî bir yayın olan *el-Hidâye* dergisi üzerine çalışmamızın amacı, bu konuya çalışmaya başlamadan önce yaptığımız ön araştırma sonucu özellikle bu alanda ülkemizde Arapça dergi incelemesine hiç rastlanılmamasıdır. Ayrıca derginin yayımlandığı dönemin siyasî açıdan kritik bir dönem oluşu, derginin kurucusu hakkında Türkçe kaynaklarda detaylı bilgi olmaması ve bu derginin hem Arap dünyasını hem de Osmanlıyı ve dolayısıyla İslâm Dünyasını ilgilendirmesi çalışmamızı anlamlı kılmaktadır.

Tezimizin konusu Abdülazîz Çâvîş tarafından H. 1328-1331/M. 1910-1913 yıllarında önce Kahire'de sonra İstanbul'da Arapça aylık olarak çıkartılan *el-Hidâye*

¹ Erol Ayyıldız, "Matbuat", *ĐİA*, C. 28, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2003, s.120.

² Martin Hartman, "Matbuat", *İA*, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s.364

Dergisinin Arap Dili ve Edebiyatı Açısından Değerlendirilmesi'dir. Dergi muhteva bilgisinde kendisini dinî, ilmî, edebî ve içtimaî bir dergi olarak tarif etmiştir. Derginin muhteva bilgisinde bahsedilen konulardan tezimizi ilgilendiren edebî türdeki yazılar ele alınmıştır. Ancak dergide edebî türün haricinde bir çok farklı alanla ilgili yazılara da yer verilmiştir.

B. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakların Kullanılması

Bu çalışmamız beş ana bölümden oluşmaktadır. *el-Hidâye Dergisinin Genel Özellikleri* başlığını taşıyan birinci bölümde; derginin biçimsel ve muhteva özellikleri ile kütüphane kayıtları bilgilerine yer verilmiştir. Biçimsel özelliklerinde; yayım tarihi, şekilsel özellikler, içeriği, kurucusu, imtiyaz sahipleri, matbaa bilgileri, fiyat bilgisi, incelenen sayılarda detaylı olarak ele alınmıştır. Muhteva özelliklerinde; dergide yer alacak olan konu başlıkları içerikleri ile birlikte sunulmuştur. İlk bölümün sonunda yer alan kütüphane kayıtlarında ise, derginin yurt içi ve yurt dışında bulunduğu kütüphane kayıtları bilgisi aktarılmıştır.

İkinci bölüm *el-Hidâye Dergisinin Üstlendiği Rol* başlığında; öncelikle derginin yayımlandığı dönemin siyasî ve sosyal ortamına sonrasında ise kültürel hayat ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca derginin kurucusu olan Abdülazîz Çâvîş'in hayatı ve dergideki yazar kadrosu bilgileri verilmiştir.

Üçüncü bölümde; *el-Hidâye* dergisinde yer alan edebiyat yazılarının türlerine göre tasnifi yapılmıştır. Bu yazılar şiir ve nesir adlı iki bölüme ayrılmış ve dergideki şiirler ile dil ve edebiyat yazıları tasnif edilmiştir.

Dördüncü bölümde; bir önceki bölümde tasnifi yapılan türlerin yapı ve muhteva açısından detaylı değerlendirilmesi yer almaktadır. İlk olarak şiir türünün değerlendirilmesi yapılarak şiir hakkında genel bir bilgi verilmiş, ardından dergide şiirleri bulunan şairlerin temsil ettikleri akımlar ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Bu genel bilgilerden sonra dergideki şiirlerin muhtevasına değinilmiştir. Nesir bölümünde de Arap nesri ile ilgili verilen genel bilgilerin ardından dergide yer alan edebiyat, dil ve bu başlıklara dahil edemediğimiz diğer yazılar muhteva açısından değerlendirilmiştir.

el-Hidâye Dergisinin Önemi ve Edebî Boyutu başlığını taşıyan son bölümünde; diğer bölümlerde yer verilen bilgilerin ışığında derginin hem Mısır hem de Osmanlı açısından önemi, edebiyattaki yeri ve dönemdeki yankısı ile derginin kurucusunun bu dergiyi çıkartmaktaki ana maksadı ve bunu gerçekleştirebilmek için yer verdiği konulara değinilmiştir. Bu bölüm başlı başına dergi, yayımlanma amacı ve dönem ile ilgili okuyuculara genel bir çerçeve çizmiştir.

Bu çalışmada *el-Hidâye* dergisinin sayılarına ulaşabilmek için dünyaca ünlü kütüphanelerin katalogları ve internet kaynakları taranmıştır. Alukah³ isimli internet sitesinde Abdülazîz Çâvîş ve *el-Hidâye* dergisi hakkında bilgi bulunmuş ve site yöneticilerine ulaşılarak *el-Hidâye* dergisinin sayılarına nasıl ulaşılacağı konusunda görüşülmüştür.⁴ Site yöneticileri tarafımıza dönüş yaparak sadece 3. ve 4. seneye ait sayıların yer aldığı The Internet Archive Çevrimiçi Kütüphanesi'ne yüklenmiş olan bağlantı adresini paylaşmışlardır.⁵ Yine araştırmalarımız devam etmiş ve katalog taraması sonucunda I. ve II. senesinin sayılarının tümü Harvard Üniversitesi Kütüphanesinde bulunulmuş⁶ ve isteğimiz üzerine taranmıştır. Tezimizde esas aldığımız sayılar bu iki kaynaktan alınmıştır. Bunların haricinde, yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde de derginin bazı sayılarına dair bilgiler edinilmiştir. Ancak özellikle 4. senesi İstanbul'da basılmasına rağmen yurt içi kütüphanelerde bulunan *el-Hidâye*'nin oldukça az sayıda ve gelişigüzel olarak bulunduğu görülmüştür.

³ Alukah, çevrimiçi Arapça kaynak eserlerin bulunduğu bir internet sitesidir bk. <http://www.alukah.net>

⁴ Alukah, <https://www.alukah.net/culture/0/59/> (E.T.: 25.10.2016)

⁵ The Internet Archive Çevrimiçi Kütüphanesi, <https://archive.org/details/irkmony04> (E.T.: 26.10.2016)

⁶ Harvard Library, Harvard University, <http://id.lib.harvard.edu/aleph/000139993/catalog> (E.T.: 25.10.2016)

I. BÖLÜM:

EL-HİDÂYE DERGİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. el-Hidâye Dergisinin Biçim Açısından İncelenmesi

el-Hidâye dergisi H. 1328-1331/M. 1910-1913 yılları arasında Arapça aylık olarak yayımlanmış süreli bir yayındır. Dergi dört senelik yayın hayatında kısa bir ara vermiş ve sonrasında ara vermeden devam etmiştir. İlk üç senesinde Mısır Hidivliği/Kahire ve son senesinde ise Osmanlı Devleti/İstanbul'da basılmıştır.

Derginin sayıları senelere göre benzer ve farklı şekil özellikleri göstermektedir. Derginin I, II. ve IV. senelerinde iç kapak, III. senesinde hem dış hem de iç kapak bulunmaktadır. Ayrıca I. senesinin başında da dış kapak ve sene fihristi yer almaktadır. Derginin tüm sayılarda aynı biçimde düzenlenen başlık klışesi, dış/iç kapağın ortasında yer almakta ve derginin adı olan *el-Hidâye* büyük puntolarla Arapça olarak yazılmıştır.

Dış kapakta yer alan başlık klışesinin, sağ üst köşesinde sayı, sol üst köşesinde sene, hemen altında muhteva bilgisi, kurucusu, imtiyaz sahipleri ve çıkış zamanı, en altta ise derginin basıldığı matbaa ve basım tarihi yer almaktadır. Özellikle III. senenin dış kapağında yer alan bilgilerde bazı değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler şunlardır; İlk sayısından itibaren derginin fiyatı ile yazışma adresi bilgileri eklenmiş, çıkış zamanı değişmiş, basım tarihi çıkartılmış ve dış kapaktan sonra abonelere yönelik bir duyuru ilave edilmiştir. 4. ve 5. sayıdan itibaren de mesul müdür eklenmiş ve matbaa adresi değişmiştir. İç kapaktaki başlık klışesinin sağ üst köşesinde sayı, sol üst köşesinde sene, hemen altında derginin basıldığı şehir ile yayım tarihine yer verilmiştir.

Derginin sayı ve sene bilgisi hem iç hem de dış kapakta Arapça sıra sayıları ile belirtilmiştir. Derginin muhteva bilgisi “*Mecelle-i dînîyye, ilmîyye, edebîyye ve ictimâîyye*” olarak ifade edilmiştir.

Derginin kurucusu Şeyh Abdülazîz Çâvîş, imtiyaz sahibi ise Hüseyin Teymûr Bey ve ortaklarıdır. III. senesinin 4. ve 5. sayılarından itibaren Muhammed Abdülmelik Hamza el-Muhâmî'nin derginin mesul müdürü olduğu belirtilmiştir. “*Her kameri ayda*

bir defa çıkar” ibaresi ile belirtilen derginin çıkış zamanı III. seneden itibaren “*Her kameri ayın sonunda çıkar*” şeklinde değiştirilmiştir. Derginin basıldığı matbaa adı dış kapakta, matbaanın bulunduğu şehir iç kapakta yer alır. II. ve IV. senelerinin dış kapağı olmadığı için basıldığı matbaanın bilgisi yer almamaktadır. II. senenin iç kapağında derginin basıldığı şehrin Kahire, IV. senenin iç kapağında ise derginin basıldığı şehrin İstanbul olduğu belirtilmiştir. Derginin basıldığı matbaa “Ruhbe Abidin Caddesi/Kahire” adresindeki *el-Hidâye* Matbaasıdır. Matbaa, III. senesinin 4. ve 5. sayılarından itibaren “Darb el Cemâmiz’in 1. Caddesi/Kahire” adresine taşınmıştır.

Derginin fiyatı Mısır ve Katar’da 60 Kuruş, yurt dışında 20 Frank’tır. Okuyucuların mektuplarını *el-Hidâye* dergisine veya Kahire’deki kurucusunun adına gönderilebileceği ve mektubun hemen cevaplanamayacağı belirtilmiştir. Derginin basım tarihi sadece I. senenin dış kapağında hicrî ve mîlâdî yıl olarak bildirilmiştir. Derginin yayım tarihi iç kapakta hicrî ve mîlâdî ay ve yıl olarak ayrı ayrı belirtilmiştir. İlk sayısı H. Muharrem 1328/M. Şubat 1910’ da Kahire’de yayımlanmıştır.

Derginin ulaşılan sene ve sayıları şunlardır; I. ve II. senelerin 1-12. arası sayılarının tamamı, III. senenin 6–12 haricindeki⁷ 1–5. arası sayıları ve IV. senenin 9. ve 12.^{8 9} sayıları haricindeki 1–8. arası ile 10-11. sayılarına tarafımızdan ulaşılmıştır. Derginin sayfa sayısı sene ve sayılarına göre farklılık gösterir. Her sayı için ortalama bir sayfa sayısı bulunmamaktadır. Sayfa numaraları iç kapaktan sonra sayfanın üst orta kısmında yer alır. Sayfa numaralandırması her senenin ilk sayısından son sayısına kadar devamlılık arz eder. Derginin bazı sayıları ayrı bazıları ise iki sayı birlikte çıkarılmıştır. Derginin incelenen sene ve sayılarının yayımlandığı tarihler ile sayfa aralıkları birlikte Tablo 1’de gösterilmiştir.

⁷ III. senenin ilk beşi dışındaki sayılara ulaşamamıştır. O dönemde derginin İngilizler tarafından kapatılmış olması nedeniyle derginin çıkartılmadığı ihtimali düşünülmektedir.

⁸ IV. senenin 9. sayısının 8. sayı ile beraber çıkarıldığı sayfa numaralarından ve aynı senenin diğer sayılarının ortalama sayfa sayısının iki katı oluşundan anlaşılmaktadır. Aynı zamanda 8. sayının son sayfa numarası 896 ve 10. sayının ilk sayfa numarası 897 olarak dergide numaralandırılmıştır. IV. senenin 12. sayısının çıkartılıp-çıkartılmadığı hakkında net bir bilgiye ulaşamamıştır. Zira derginin 9. sayısı ile benzer durum burada da karşımıza çıkmaktadır. Derginin kapak sayfasında 11. sayı olarak belirtilmesine rağmen sayfa sayısının çokluğundan dolayı bu son sayının 11. ve 12. sayıyı birlikte içerdiği ihtimali düşünülmektedir.

Tablo 1: el-Hidâye'nin Yayımlandığı Tarihler

Sene	Sayı	Hicrî	Mîlâdî	Sayfa Aralığı
I	1	Muharrem 1328	Şubat 1910	1–72
I	2	Safer 1328	Mart 1910	73–144
I	3	Rebûlevvel 1328	Nisan 1910	145–200
I	4	Rebûlâhir 1328	Mayıs 1910	201–256
I	5 ve 6	Cemâziyelevvel- Cemâziyelâhir 1328	Mayıs-Haziran 1910	257–370
I	7 ve 8	Recep-Şâban 1328	Temmuz-Ağustos 1910	371–474
I	9 ve 10	Ramazan-Şevval 1328	Eylül-Ekim 1910	475–596
I	11 ve 12	Zilkade-Zilhicce 1328	Kasım-Aralık 1910	597–748
II	1	Muharrem 1329	Ocak 1911	1–64
II	2	Safer 1329	Şubat 1911	65–136
II	3	Rebûlevvel 1329	Mart 1911	137–216
II	4	Rebûlâhir 1329	Nisan 1911	217–296
II	5	Cemâziyelevvel 1329	Mayıs 1911	297–368
II	6 ve 7	Cemâziyelâhir-Recep 1329	Haziran-Temmuz 1911	369–520
II	8 ve 9	Şâban-Ramazan 1329	Ağustos-Eylül 1911	521–688
II	10 ve 11	Şevval-Zilkade 1329	Ekim-Kasım 1911	689–848
II	12	Zilhicce 1329	Aralık 1911	849–925
III	1	Muharrem 1330	Ocak 1912	1–80
III	2 ve 3	Safer-Rebûlevvel 1330	Şubat-Mart 1912	81–212

III	4 ve 5	Rebûlâhir- Cemâziyelevvel 1330	Nisan-Mayıs 1912	213-362
IV	1	Muharrem 1331	Ocak 1913	1-96
IV	2	Safer 1331	Şubat 1913	97-200
IV	3	Rebûlelevvel 1331	Mart 1913	201-312
IV	4	Rebûlâhir 1331	Nisan 1913	313-431
IV	5	Cemâziyelevvel 1331	Mayıs 1913	432-543
IV	6	Cemâziyelâhir 1331	Haziran 1913	545-656
IV	7	Recep 1331	Temmuz 1913	657-736
IV	8	Şâban 1331	Ağustos 1913	737-896
IV	10	Şevval 1331	Ekim 1913	897-992
IV	11	Zilkade 1331	Ekim 1913	993-1152

Derginin ebatı 23 cm'dir. Derginin ilk sayfası aynı zamanda iç kapağıdır. Dış kapak bulunan sayılarda dış kapak sayfa numaralandırılmasına dâhil edilmemiştir. Bütün sayılarda sayfalar tek sütun halinde düzenlenmiş ve siyah-beyaz olarak basılmıştır. Dergideki başlıklar yazılara göre daha büyük ve koyu belirtilmiştir.

Dergi ilk sayısında Abdülazîz Çâvîş tarafından kaleme alınan *Derginin Açılışı* adlı giriş yazısında *el-Hidâye*'nin yayınlanma amacı özetle şu şekilde belirtilmiştir:

“Müslümanlardan birçoğu dinde gruplaşmada aşırıya gitti. Bunlardan bazısını medeniyetin gösterişi bazısını ise bundan uzaklaşma hali aldattı. Müslümanlığın sadece ismen kaldığı bu zamanda farz ve sünnetleri terk edip, heva ve heveslerine tâbi olarak sadece hevâlarının kendilerine farz ve sünnet olarak gösterdiği şeyleri yaptılar. Bu yüzden kalbinde iman nuru olan her Müslüman'ın diğer Müslümanları doğru yola daveti

için çağrıda bulunması gerekir. Bu yüzden biz de Müslümanları doğru yola davet etmek niyetiyle bir dergi çıkarmak istedik”¹⁰

Derginin bazı sayfalarında çeşitli ilan, görsel ve reklamlara yer verilmiştir. I. senede ilan ve görsel, II. senede ilan ve fihrist yer almaktadır. III. senede ilan, fihrist, reklam ve görseller bulunmaktadır. Balkan Savaşlarının yaşandığı yıllarda yayımlanan IV. senede ise daha çok bu savaşla ilgili görsellere yer verilmiştir. Dergideki ilanlar daha çok okuyuculara yönelik duyuru niteliğindedir. Dergide üç reklam bulunmaktadır. Bunlar derginin III. senenin ilk sayısının sonunda Vadi’n-Nil isimli eczanesi ve Emin Salih-Muhammed Nur kuyumcu dükkânına ait reklamlardır. Bu kuyumcu dükkânın reklamına aynı senenin 4-5 sayısında da yer verilmiştir. Dergide yer alan ilan, görsel, reklam ve fihrist bilgilerine ait açıklamalar Tablo 2’de gösterilmiştir.

¹⁰ Abdülazîz Çâvîş, “Derginin Açılışı”, **el-Hidâye**, Sn. 1, Sy. 1, (H. Muharrem 1328/M. Şubat 1910), s.1-5.

Tablo 2: el-Hidâye’de Yer Alan İlan, Görsel ve Reklamlar

Sene	Sayı	Tür	Açıklama	Sayfa
I	1	İlan	<i>Değerli Okuyuculara:</i> Bu sayıda “ <i>Derginin Açılışı</i> ” adlı bölüme yer verildiğini için yayımlanması planlanan “ <i>Olaylar ve Nesiller</i> ” ile “ <i>Genel Kürsü</i> ” adlı iki bölümü ele almadıklarını ve bu bölümlere bir sonraki sayıda yer verileceği belirtilmiştir.	72
I	1	İlan	<i>Katılım Bedeli:</i> İlk sayısının isimleri dergiye ulaşan kişilere gönderildiği belirtilmiş ve bu kişilerin abonelik için katılım bedellerini göndermeleri talep edilmiştir. Aksi halde bunların abone olarak kabul edilemeyeceği bildirilmiştir.	72
I	1	İlan	<i>Sorular ve Cevapları:</i> Burada dergiye soru gönderen kişilerin uyması gereken zaman dilimlerinden bahsedilmiştir.	72
I	3	Görsel	<i>el-Fark Beyne’l-Fırak</i> adlı kitaptan bir sayfa örneğine yer verilmiştir.	200
I	4	İlan	<i>Baskı Hataları:</i> Dergide yapılan basım hataları sayfa numaraları ile gösterilmiştir.	256
I	7 ve 8	İlan	“ <i>Bedî’ İlmînde Aşırılık</i> ” adlı bölümün önce gelmesi gerekirken “ <i>Aşırılık</i> ” başlığından sonra verildiği belirtilerek, okuyuculardan özür dilenmiştir.	474
II	3	İlan	<i>Değerli Okuyuculara:</i> Birçok soru ve konunun bir sonraki sayıda ele alınacağı bildirilmiştir.	216
II	10 ve 11	İlan	<i>Geciken Konular:</i> Ele alınması planlanan bazı konuların geciktiği ve ileriki sayılarda bunlara yer verileceği aktarılmıştır.	849
II	10 ve 11	Fihrist	<i>Fihrist:</i> Derginin sonunda 10 ve 11. sayının fihristine yer verilmiştir.	849
III	1	İlan	Derginin dış ve iç kapağının arasında yer alan sayfada katılım bedelinin ödenme şekliyle ilgili okuyuculara bilgi verilmiştir. Bunun altında	

			abone sorumlularının isimleri ve adresleri belirtilmiştir.	
III	1	Fihrist	<i>Fihrist</i> : Derginin sonunda 1 inci sayının fihristine yer verilmiştir.	80
III	1	Reklam	Derginin sonunda Vadi'n-Nil isimli eczanenin reklamı yer almıştır.	-
III	1	İlan	<i>İki ilan</i>	-
III	1	Reklam	Emin Salih-Muhammed Nur kuyumcu dükkânına ait bir reklam yer almaktadır.	-
III	2 ve 3	İlan	1. sayıda yer alan katılım bedeli, ödenme şekli, abone sorumlularının isimleri ve adreslerinin belirtildiği ilan tekrar aktarılmıştır.	-
III	2 ve 3	Fihrist	<i>Fihrist</i> : Derginin sonunda 2 ve 3. sayının fihristine yer verilmiştir.	212
III	4 ve 5	İlan	Aynı senenin önceki sayılarında yer alan katılım bedeli, ödenme şekli, abone sorumlularının isimleri ve adreslerinin belirtildiği ilan tekrar aktarılmıştır.	-
III	4 ve 5	Reklam	Emin Salih-Muhammed Nur kuyumcu dükkânına ait bir reklam yer almaktadır.	
IV	3	Görsel	“Çatalca'daki Bulgar Zulmü” başlıklı yazıya ait bir fotoğrafa yer verilmiştir.	260
IV	3	Görsel	Hamidiye Zırhlısı kumandanı Rauf Bey'in bir fotoğrafı yer almaktadır.	267
IV	3	Görsel	Hamidiye Zırhlısının subay ve askerlerinin fotoğrafına yer verilmiştir.	270
IV	3	Görsel	İşkodra Kalesi'nin iki fotoğrafı yer almaktadır.	272-273
IV	3	Görsel	İşkodra kahramanı Hasan Rıza Paşa'nın fotoğrafına yer verilmiştir.	274
IV	3	Görsel	Edirne Kahramanı Şükrü Paşanın fotoğrafı yer almaktadır.	275

IV	3	Görsel	Edirne şehri ve surlarını gösteren bir haritaya yer verilmiştir.	276
IV	3	Görsel	İran ile ilgili mizâhî bir karikatür yer almaktadır.	278
IV	3	Görsel	Çatalca'nın savunması için hazırlanan siperlerin gösterildiği bir fotoğrafa yer verilmiştir.	279
IV	3	Görsel	Bâb-ı Âli Baskını sonrası yapılan gösteriye ait bir fotoğraf yer almaktadır.	286
IV	4	Görsel	Osmanlı Devletinin Balkanlar'da sadece Bulgaristan ile sınır komşusu olarak kaldığını gösteren bir haritaya yer verilmiştir.	388
IV	4	Görsel	Bulgarlar'ın Müslüman köylerini basmasına ilişkin bir fotoğraf yer almaktadır.	394
IV	4	Görsel	Müslümanların Çatalca'daki Hristiyanlara ait köyleri nasıl bıraktıklarına dair bir fotoğraf yer verilmiştir.	395
IV	5	Görsel	Hristiyanların Müslüman bir kadını nasıl katlettiklerini gösteren bir fotoğraf yer almaktadır.	488
IV	5	Görsel	Çatalca düşman tarafından katledildikten sonra Osmanlı karargâhına gönderilen bir askerin fotoğrafına yer verilmiştir.	489
IV	5	Görsel	Hamile bir kadına yapılan işkenceye dair bir resim yer almaktadır.	492
IV	5	Görsel	Bulgarlar tarafından katledilen ve Osmanlı karargâhına gönderilen başka bir askerin fotoğrafına yer verilmiştir.	540
IV	5	Görsel	Bulgarların Müslüman kadınlarına yapmış oldukları vahşeti gösteren bir fotoğraf yer almaktadır.	541
IV	6	Görsel	Rumeli Muhâcir Derneği üyelerini gösteren bir fotoğrafa yer verilmiştir. Bu fotoğrafta Abdülazîz Çâvîş'te bulunmaktadır.	592
IV	6	Görsel	Savaş halinde olan Osmanlı Devleti'ne yardım toplamak amacıyla Pekin caddelerinde dolaşan	593

			Hint Müslümanlarına ait bir fotoğraf aktarılmıştır.	
IV	6	Görsel	Sultan Kalesi Hastanesi çalışanlarına ait bir fotoğraf yer almaktadır.	595
IV	6	Görsel	İkinci Hindistan Heyetini gösteren bir fotoğrafa yer verilmiştir.	597
IV	6	Görsel	Birinci Hindistan Heyetini gösteren bir fotoğraf yer almaktadır.	599
IV	6	Görsel	İkinci Hindistan Heyetinin Ömerli köyünde yaptığı bir mescidin fotoğrafı yer almaktadır.	600
IV	6	Görsel	Hindistan Çanakkale Hastanesine ait bir fotoğrafa yer verilmiştir.	602
IV	6	Görsel	Aralarında Talat Bey'in de bulunduğu Üçüncü Hindistan Heyetine ait bir fotoğraf yer almaktadır.	604
IV	6	Görsel	"İslâm Birliği" başlığı altında Hint Müslümanlarına ait bir fotoğrafa yer verilmiştir.	606
IV	6	Görsel	Başlarında Dr. Ensar Bey'in bulunduğu Hindistan Hilâl-i Ahmer Heyetinin bir fotoğrafı yer almaktadır.	608
IV	6	Görsel	Balkan Savaşları esnasında bir anne ve çocuğuna yapılan işkenceyi resmeden bir görsele yer verilmiştir.	612
IV	6	Görsel	Balkan Savaşları esnasında yaşanan katliamın ardından Vardar Nehrine atılan Müslümanları gösteren bir resim yer almaktadır	614
IV	6	Görsel	Balkan Savaşları sırasında yapılan zulümleri gösteren bir resme yer verilmiştir.	616
IV	6	Görsel	Sadrızam Mahmud Şevket Paşa'nın bir fotoğrafı ile kendisine düzenlenen suikastı resmeden bir görsel yer almaktadır.	618
IV	6	Görsel	Donanmada Teğmen olarak görev yapan ve sonrasında şehit olan İbrahim Bey isimli bir subayın fotoğrafına yer verilmiştir.	620

IV	6	Görsel	Dârüssaâde’de yaşanan çatışma sonucu şehit olan güvenlik erkânından Hilmi Bey’in fotoğrafı yer almaktadır.	622
IV	7	Görsel	“Büyük Şehit Mahmud Şevket Paşa’nın Hayatı” başlıklı yazı altında bir fotoğrafa yer verilmiştir.	698
IV	7	Görsel	Cenaze namazı öncesi iki şehidin na’sının fotoğrafı yer almaktadır.	700
IV	7	Görsel	Sadrâzam Mahmud Şevket Paşanın cenaze törenini gösteren bir fotoğrafa yer verilmiştir.	702
IV	8	Görsel	Balkan devletlerinin Osmanlı topraklarına taarruz ve işgallerini gösteren bir harita yer almaktadır.	873
IV	10	Görsel	Balkan Savaşları sonrasında imzalanan barış antlaşmasına ilişkin sınırları gösteren bir haritaya yer verilmiştir.	962
IV	11	Görsel	Balkan Savaşlarına ilişkin bir harita bulunmaktadır.	1117

1.2. el-Hidâye Dergisinin Muhtevâ Özellikleri

Derginin muhteva bilgisi dış kapağında “*dînîyye, ilmîyye, edebîyye ve ictimâîyye*” olarak özetlenmiş ve *Derginin Açılışı* başlıklı yazıda ele alınacak olan konular ana başlıklar halinde verilmiştir. Bu konu başlıkları ve içerikleri şöyledir¹¹;

Esrâru’l-Kur’ân: Bu bölümde daha önce kaleme alınmış olan tefsirlerden de istifade edilerek Kur’ân-ı Kerîm’in âyet ve sûrelerinin açıklanacağı belirtilmiştir.

Dil ve Edebiyat: Bu başlık altında Arap diline ait çeşitli araştırmalar ve edebî eserlerin içerisinde görülen lafzî hataların ele alınacağı bildirilmiştir.

¹¹ Abdülazîz Çâvîş, “Derginin Açılışı”, s.3-5.

İlmî İnciler: Bu bölümde okuyucuların dünyadaki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri takip edebilmesi için modern buluşlara ve bunlarla ilgili yabancı kaynaklara yer verilmiştir.

Olaylar ve Nesiller: Yazılanların en güvenilir kaynaklardan faydalanılarak kaleme alınacağı bildirilen bu bölümde geçmiş kuşaklardan ve tarihte büyük değişikliklere sebebiyet vermiş olaylardan herhangi bir kronolojik sıraya bağlı kalmaksızın bahsedilmiştir.

İslâm Âlemi: Bu bölümde İslâm ülkelerindeki Müslümanlar ile ilgili gazete ve dergilerde çıkan yazı ve haberlere yer verilmiş ve bunların toplumsal durumlarına değinilmiştir.

Eğitim ve Öğretim: Bu bölümde eğitim ve öğretimin farklı türleri olmasına rağmen birey ve toplumun eğitim alanında ilerlemesi için toplum filozofları tarafından yayınlanmış yazılara yer verilmiştir.

Sorular ve Cevapları: Bu bölümde dinî ve ilmî konularla yahut Arap diline ait araştırmalarla alâkalı dergiye yöneltlen soruların cevaplarına yer verilmiştir.

Mevzû Hadisler: Bu bölümde İslâm'a atılan iftiralara karşı Müslümanların uyanık olmalarını sağlamak için Hz. Muhammed'e âit olmadığı halde onun hadîsi imiş gibi nakledilen uydurma hadisler incelenmiştir.

Genel Kürsü: Bu bölümde yukarıda bahsedilen başlıklara girmeyen çeşitli konulara yer verilmiştir.

Bu konular dışında *Eleştiri ve Övgü, İnceleme ve Çeviri, Çeşitli Araştırmalar, Felsefe ve Ahlak, Törenler ve Bayramlar, İslâm Dünyasında Sömürgecilik Akımı, Felsefe ve Tarih, İslâm Tarihi* ile *Yenilik ve Medeniyet* gibi başlıklar da yer almaktadır.

1.3. el-Hidâye Dergisinin Kütüphane Kayıtları

el-Hidâye dergisinin bütün sayılarına tek bir kütüphaneden ulaşmak mümkün değildir. Derginin Türkiye'nin bazı kütüphanelerinde birkaç sayısı yer almaktadır. Yurt dışındaki kütüphanelerde ise çoğu sayısına ulaşılabilmektedir.

Millî Kütüphanede 1974 SA 186 yer numarası ile IV. senenin 6–8 ve 10–11. Sayıları olmak üzere toplam 5 sayıya ulaşılmaktadır. Türkiye'deki kütüphanelerde bulunan derginin sayıları aşağıdaki Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3: el-Hidâye'nin Yurt İçi Kütüphane Kayıtları

Kütüphane Adı	Sene / Sayı(lar)
Millî Kütüphane ¹²	IV / 6, 7, 8, 10 ve 11
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ¹³	IV / 5
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi	IV / 2 ¹⁴ , 3 ve 5 ¹⁵ , 4 ¹⁶ ve 8 ¹⁷
Hakkı Tarık Us Kütüphanesi ¹⁸	IV / 5
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi ¹⁹	IV / 10

¹² Millî Kütüphane, Milli Kütüphane, <https://kasif.mkutup.gov.tr/SonucDetay.aspx?MakId=167800> (E.T.: 25.10.2016)

¹³ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi, http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=779839 (E.T.: 25.10.2016)

¹⁴ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi, http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=563806 (E.T.: 25.10.2016)

¹⁵ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi, http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=564280 (E.T.: 25.10.2016)

¹⁶ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi, http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=321571 (E.T.: 25.10.2016)

¹⁷ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi, http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=564138 (E.T.: 25.10.2016)

¹⁸ Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, <http://www.tufts.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/data/HTU0941/index.djvu> (E.T.: 25.10.2016)

¹⁹ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi, http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/print/direct?qu=el-hidaye&d=ent%3A%2F%2FSD_ILS%2F0%2FSD_ILS%3A328153~ILS~1&pe=d%3A (E.T.: 25.10.2016)

Yurt dışındaki kütüphanelerde bulunan derginin sayıları ise aşağıdaki Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4: el-Hidâye’nin Yurt Dışı Kütüphane Kayıtları

Kütüphane Adı	Sene / Sayı(lar)
İskenderiye Kütüphanesi	I / 1–12 ²⁰ , II / 1–12 ²¹ , III / 1–5 ²² , IV / 1–8 ve 10–11 ²³
Chicago Üniversitesi Kütüphanesi ²⁴	I / 1–11, II / 1–12, III / 1–5, IV / 1–8 ve 10–11
Harvard Üniversitesi Kütüphanesi ²⁵	I / 1–12, II / 1–12,
The Internet Archive Çevrimiçi Kütüphanesi	III ²⁶ / 1–5, IV ²⁷ / 1–8 ve 10–11
Kahire Amerikan Üniversitesi Kütüphanesi ²⁸	I–IV

²⁰ **The Bibliotheca Alexandrina**, <http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:177251&q=> (E.T.: 25.10.2016)

²¹ **The Bibliotheca Alexandrina**, <http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:177248&q=> (E.T.: 25.10.2016)

²² **The Bibliotheca Alexandrina**, <http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:177250&q=> (E.T.: 25.10.2016)

²³ **The Bibliotheca Alexandrina**, <http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:177249&q=> (E.T.: 25.10.2016)

²⁴ **The University of Chicago Library**, The University of Chicago, <https://catalog.lib.uchicago.edu/vufind/Record/5000961/Holdings#tabnav> (E.T.: 25.10.2016)

²⁵ **Harvard Library**, Harvard University, <http://id.lib.harvard.edu/aleph/000139993/catalog> (E.T.: 25.10.2016)

²⁶ **The Internet Archive Çevrimiçi Kütüphanesi**, <https://ia601905.us.archive.org/34/items/irkmony04/03.pdf> (E.T.: 26.10.2016)

²⁷ **The Internet Archive Çevrimiçi Kütüphanesi**, <https://ia601905.us.archive.org/34/items/irkmony04/04.pdf> (E.T.: 26.10.2016)

²⁸ **The American University in Cairo Library**, The American University in Cairo, <http://lib.aucegypt.edu/record=b1375090~S2> (E.T.: 25.10.2016) Hangi sayıların kütüphane de bulunduğu belirtilmemiştir.

II. BÖLÜM

EL-HİDÂYE DERGİSİNİN ÜSTLENDİĞİ ROL

2.1. el-Hidâye Dergisinin Yayımlandığı Dönemin Özellikleri

2.1.1. Dönemin Siyasal ve Sosyal Ortamı

Büyük bir bölümü Afrika kıtasında, küçük bir bölümü ise Asya kıtasında yer alan Mısır, kuzeyden Akdeniz ve doğudan Kızıldeniz ile çevrilidir.²⁹ Mısır, Akdeniz'den Afrika'nın içlerine ve Kızıldeniz'den ise Hint Okyanusu'na açılan bir kapı olmasından kaynaklanan jeo-stratejik konumu ile tarih boyunca değişik kavimlerin hâkimiyet mücadelesinde bulunduğu bir alan olmuştur.³⁰

Firavunlar devri sonrasında sırasıyla; Persler, Romalılar, Büyük İskender ve Bizanslıların hâkimiyetine girmiş olan Mısır, 639 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Ardından Tolunoğulları (868-905), İhşîdîler (935-969), Fâtımîler (909-1171), Eyyûbîler (1172-1462) ve Memlûkler (1250-1571) Mısırdaki hüküm sürmüştür. Sonrasında 1517'de Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı almasıyla yaklaşık 400 yıl sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti devri başlamıştır.³¹

Mısır'ın Fethi

24 Ağustos 1516 yılında Mercidabık Savaşı'nda Memlûk Sultanı Kansu Gavri'yi yenilgiye uğrattıktan sonra Halep ve Şam'ı da alan Yavuz Sultan Selim, 23 Ocak 1517 yılında Ridaniye'de son Memlûk Sultanı Tomanbay'ı yenerek Kahire'de idam ettirmişti.³² Böylece Mısır artık Osmanlı toprağı olmuştur. Mısır'ın fethi ile o zamana kadar Mısır Memlûkleri himayesindeki hilâfet fiili olarak Osmanlılara geçmişti.³³ Ayrıca 1258'de

²⁹ Suna Doğaner, "Mısır - Fiziki ve Beşeri Coğrafya", **DİA**, C. 29, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2004, s.553-555.

³⁰ Uğur Ünal (Haz.), **Osmanlı Belgelerinde Mısır**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 120, İstanbul 2012, s.6.

³¹ Uğur Ünal (Haz.), a.g.e., s.6; Eski Mısır ve Medeniyeti hakkında bk. Afet İnan, **Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti**, TTK Yayınları, Ankara 1987. Mısır'da kurulan İslam Devletleri hakkında geniş bilgi için bk. Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992 ; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.

³² M. Sobernheim, "Memlûkler", **İA**, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s. 690.

³³ Ahmet Yaşar Ocak, "(Osmanlı İmparatorluğu'nda) Düşünce Hayatı", (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. 2, IRCICA, İstanbul 1994, s.173.

Bağdat'ın düşmesinden sonra Mısır'a geçen Halifelik sembollerini ele geçiren Yavuz Sultan Selim, Kutsal Yerlerin koruyucusu oldu.³⁴ Yavuz Sultan Selim bu koruyuculuk sebebiyle Mısır'daki Abbasî halifesini ve mukaddes emanetleri İstanbul'a getirtmişti. Böylece bu fetih ile Osmanlılar İslâm dünyasında üstün bir konum elde etmişlerdi. İktisadi açıdan Mısır ve Suriye bölgesinin ele geçirilmesi Osmanlılar için önemli sonuçlar doğurmuş ve Akdeniz ticaretinde görülen durgunluk yerini canlılığa bırakmıştı. Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır seferleriyle, Osmanlı'nın dağılma dönemine kadar sürecek olan Arap dünyası hâkimiyeti de başlamış bulunuyordu.³⁵

Osmanlılar Döneminde Mısır

Yavuz Sultan Selim Mısır'a vali olarak önce Sadrazamı Yunus Paşa'yı, sonra ise Memlûklerin eski Halep valisi Hayırbey (Hayra Bay)'i atadı. Mısır emir ve şeyhlerine iyi davrandı; Memlûk beylerinden Osmanlıya itaat edenlere dokunmadı.³⁶ Kanuni Sultan Süleyman, Mısır'ın yönetim sistemini düzenlemek üzere bir Kanunname hazırlattı ve sadrazamı İbrahim Paşayı bunu yürürlüğe koyması için Mısır'a gönderdi. Bu Kanunname ile Mısır pek çok idari bölgeye bölündü. Bunların her biri kâşif adı verilen valiler tarafından yönetilmeye başlandı.³⁷ İbrahim Paşa, Osmanlıya karşı çıkan Memlûk beylerini ıslâh etti, sadakat gösterenleri koruması altına aldı ve içlerinden devlet hizmetine yarar sağlayabileceklerini beraberinde İstanbul'a getirmişti.³⁸ Mısır'da 16-18. yüzyıllar arasında Memlûklerin etkin olması sebebiyle siyasi karışıklıklar oldu. Sonrasında Ali Paşa Mısır'da yeniden Osmanlı otoritesini sağladı. Ancak kendisinden sonra gelenlerden Koca Ragıp Paşa, Memlûkleri kontrol altına almak istemişti ancak başaramadı. Sonrasında kargaşalar yine devam etti.³⁹ Memlûklerin en ciddi isyanı Bulutkapan Ali Bey'in çıkardığı isyandı. Bulutkapan Ali Bey, Mısır'daki rakiplerine karşı üstünlük kurarak önemli konumlara kendi adamlarını getirdi ve tehlikeli gördüklerini saf dışı bıraktı. Ayrıca Bulutkapan, Osmanlıya karşı yabancı devletlerden yardım ve ittifak

³⁴ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev.: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınları, İstanbul 1995, s.36.

³⁵ Feridun Emecen, "Kuruluşun Küçük Kaynarca'ya", (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. 1, IRCICA, İstanbul 1994, s.31-32.

³⁶ J. H. Kramers, "Osmanlılar Devri (XVI.-XIX. Asırlar)", **İA**, C. 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 243.

³⁷ Kamaruzaman Yusoff, "XVI. Yüzyılda I. Selim ve Mısır Arasındaki İlişkiler", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 285.

³⁸ J. H. Kramers, "Osmanlılar Devri (XVI.-XIX. Asırlar)", s. 243-244.

³⁹ İsmet Binark, **Mısır Tarihinin Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu:8, Ankara 1997, s.7.

arayışına girerek Rusya ile anlaştı. Bâbiâli isyanı Ebü'z-Zeheb sayesinde bastırmayı başardı ve Ebü'z-Zeheb yeni vali oldu.⁴⁰ Ebü'z-Zeheb sonrasında çıkan yeni karışıklar sebebiyle Bâbiâli, Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'yı 1786 yılında Mısır'a gönderdi. Hasan Paşa, Memlûk beylerine karşı üstünlük kurdu ve tamamen yeneceği sırada Osmanlı-Rus savaşının çıkması sebebiyle 1787'de Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı. Mısır halkı, birbirleriyle olan çekişmeleri sebebiyle sıkıldı ve artık Memlûk beylerinden hoşlanmaz oldu. Tam bu sırada Mısır üç yıl sürecek olan Fransızların işgaline maruz kaldı.⁴¹

Fransız İşgali

17 Ekim 1797'de Fransa ile Avusturya arasında imzalanan Kampo Formiyo Antlaşmasından sonra Paris'e dönen Napolyon Bonapart, kendisi gibi Fransa'nın Mısır'a yerleşmesi gerektiği fikrini savunan Dışişleri Bakanı Talleyrand ile anlaşmıştı.⁴² Bonapart ve Talleyrand, İngiltere'yi hassas olduğu nokta olan Mısır üzerinden vurmak gerektiğini savunuyorlardı. İngiltere'nin Hindistan'la olan ulaşım yollarının üzerinde stratejik bir noktada bulunan Mısır ele geçirilirse İngiltere'nin Hindistan ile olan bağlantısı kesilecek, İngiltere ekonomik olarak zor durumda kalarak Fransa ile barışa mecbur kalacaktı. Bunun yanında, Talleyrand, Osmanlı Devleti'nin Mısır'da ki otoritesinin zayıf olduğundan kolaylıkla ele geçirilebileceğini böylece Fransa'nın önemli bir sömürge kazanabileceğini düşünüyordu. Planlanacak olan Mısır seferi Napolyon'a göre ise bunların çok ötesinde bir özellik taşımaktaydı. Napolyon'un Şubat 1798'de sunduğu işgal projesi, Mart ayında Direktuar tarafından kabul edildi.⁴³

Fransızların asker çıkardıklarını haberi üzerine, Mısır Valisi Ebubekir Paşa, Osmanlı Devleti'nin böyle bir işgale rızasının olmadığını bildirmiş, Memlûklerden Murad Bey ve İbrahim Beylerden ayrıca halktan Fransızlara inanmamalarını ve Mısır'ı

⁴⁰ J. H. Kramers, "Osmanlılar Devri (XVI.-XIX. Asırlar)", s. 245.

⁴¹ İsmet Binark, a.g.e., s.6.

⁴² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C. 5, 8. Bs., TTK Yayınları, Ankara 2007, s.26-27.

⁴³ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, TTK Yayınları, Ankara 1997, s.55-56.

savunmalarını istemişti. Ayrıca Ebubekir Paşa işgalden kurtulmak için Osmanlı Devleti'nden asker, cephane, para ve erzak yardımı talep etti.⁴⁴

Napolyon İskenderiye'ye ayak bastıktan sonra halka bir beyanname dağıttı. Bu beyannamede, buraya Padişahın ve Müslümanların dostu olarak geldiğini, Fransa'nın Mısır'daki ticaretine zarar veren, halka zalimlik eden ve padişahın emirlerine saygı göstermeyen Memlûkleri cezalandırmaktan başka niyetinin olmadığını belirtti. Mısır, hiçbir işgal görmediği ve bir işgal ihtimali düşünülmendiğinden Bâbîâli tarafından savunma hazırlığı yapılmamıştı. Memlûkler, halktan kendilerine katılan kuvvetlerle Fransızlara karşı koymaya çalıştı.⁴⁵ Çok şiddetli çatışmalara yaşandı ve Memlûkler Ehramlar Savaşında (21 Temmuz 1798) çok büyük kayıp vererek mağlup oldu. Bonapart süratle ilerlemiş Kahire ve civarını (24 Temmuz 1798) işgal ederek Mısır'ı ele geçirdi.⁴⁶ Yaşanan bu olaylar üzerine Osmanlı Devleti Fransa'ya bir nota verdi. Bu notada Osmanlı Devleti'nin Mısır'dan vazgeçmesinin mümkün olmadığı, Fransa'nın bu işgalinin uluslararası hukuka aykırı olduğu ve bunun savaş sebebi sayılacağı bildirildi.⁴⁷

Fransızlar İskenderiye'yi istilâ ettikleri zaman donanmalarının büyük bir bölümü İskenderiye'nin doğusundaki Ebuhur (Abukır) kalesi yakınlarında bulunuyordu. Amiral Nelson komutasındaki İngiliz filosu ani bir baskınla Fransız donanmasına karşı saldırıya geçti ve Fransızlar ağır kayıp verdi. Fransız donanmasının uğradığı yenilgi ve İskenderiye ile Mısır sahillerinin İngiliz ablukasında olması Bonapartı oldukça zor bir durumda bıraktı. Bu gelişme Fransa'nın Bonaparta yardım gönderme ihtimalini zayıflattı. Bonapart halka hoş görünmeye çalışarak çeşitli şenlik ve törenler düzenledi. Fakat Mısır halkı Bonapart'ın bu kandırma siyasetini anladı. Halk, her tarafta muhalefet ve ayaklanma başlattı.⁴⁸

Sayda Valisi Cezzar Ahmet Paşa, III. Selim'e 7 Kasım 1798 tarihli bir mektupla: *"Bonapart'ın Mısır'da sayım yaparak halka ağır vergiler yüklediği, bölgedeki Fransız general ve askerlerinin halka zulm ettikleri, kadınlara tecavüzde bulunulduğu, halkın*

⁴⁴ Uğur Ünal (Haz.), **Osmanlı Belgelerinde Mısır**, s.340-344 (Hatt-ı Hümayun 6795-C ve 6749)

⁴⁵ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.27.

⁴⁶ Midhat Sertoğlu (Haz.), **Resimli-Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C. 5, Güven Yayınevi, İstanbul 1971, s. 2785.

⁴⁷ Uğur Ünal (Haz.), a.g.e., s.350.

⁴⁸ Midhat Sertoğlu, a.g.e., s. 2786-2788.

*büyük bir ayaklanma çıkardığı ve Ezher Camiisinin topa tutulması üzerine Bonapart'a giden ulemanın sokaklarda aşağılandığı, Mısır ileri gelenlerinin geceleri öldürülerek Nil nehrine atıldığı ve Fransızların bölgede askerî faaliyetlerini arttırdıklarını” bildirdi.*⁴⁹

Bonapart, Doğunun Akdeniz limanlarını İngilizlere kapatmak, Osmanlı devletini korkutarak barış yapmaya ve Mısır üzerindeki fikirlerini kabul etmeye zorlamak amacıyla⁵⁰, Şubat 1799'da Suriye seferine çıktı. Akka kalesi üzerine yürümüş fakat Cezzar Ahmet Paşa tarafından korunan kaleyi alamadı. Fransız ordusu Akka'da Osmanlı ordusuna yenildikten sonra 21 Mayıs'ta geri dönmek zorunda kaldı. Mısır'a dönmelerinden bir ay sonra, Osmanlı askeri İngiliz donanmasının yardımıyla 14 Temmuz'da Ebuhur (Abukır) limanına çıktı fakat yenildi. 2 Ağustos'ta da son sığınakları olan Ebuhur (Abukır) kalesi Bonapart tarafından ele geçirildi. Bonapart 22 Ağustos'ta Mısır'dan ayrılarak ülkesine döndü. Fransız ordusu Bonapart sonrası iki yıl daha Mısır'da kalabildi. Ancak Ağustos 1801'de son savunma noktaları İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri tarafından kırıldı.⁵¹ Fransızlar 30 Ağustos 1801'de imzalanan antlaşma ile Mısır'dan çekilmeyi kabul etti. Böylece Mısır, Osmanlı Devletine tekrar katılmış oldu.⁵²

Napolyon ile birlikte Mısır medeniyetini araştırmak için gelen Enstitü üyesi olan Fransız bilim adamları üç yıllık işgal sürecinde ülkenin zenginliklerini tespit etti ve bunlardan yararlanmanın yollarını aradı. Fransızların bu çalışmaları sonucunda *Description de l'Egypte* isimli yirmi üç ciltlik bir eser hazırlandı. (Paris 1809- 1828).⁵³

Fransız İşgali Sonrası

Mısır'ın Fransızlardan temizlenmesi sonrasında yeni sorunlar oluştu. İngilizler Fransızların mağlubiyeti sonrası Mısır'dan ayrılmak istemiyor ve Memlûk gruplarından özellikle birine de sahip çıkıyordu. Fransa, 25 Haziran 1802'de Osmanlı Devleti ile yaptığı bir antlaşmayla Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü tanıdı. Böylece Fransızlara

⁴⁹ Uğur Ünal (Haz.), a.g.e., s.376.

⁵⁰ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.39.

⁵¹ J. H. Kramers, "Mehmet Ali Hânedânı Devri ve İstiklal (XIX.Asırdan İtibaren)", **İA**, C. 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 247.

⁵² Enver Ziya Karal, a.g.e., s.42.

⁵³ Hilal Görgün, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", **DİA**, C. 29, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2004, s.569.

Karadeniz'de ticaret imkânı verildi. İngilizler kendilerine de aynı hak tanındıktan sonra 14 Mart 1803'de Mısır'dan çekildi.⁵⁴

Bâbîâli, Fransız işgali sonrası Koca Hüsrev Paşa'yı güçlü bir idare kurmak üzere Mısır Valiliğine atadı. Yeni vali düzenli askerleri topladı ve başıbozuk gönüllü askerleri Kahire'den uzaklaştırdı. Sonrasında başıbozuklar ayaklandı ve yeni vali kaçtı.⁵⁵ Sonrasında vali olarak atanan Arnavut Tahir, Cezayirli Ali ve Hurşit Paşalar Mısır'daki iç karışıklıklar sebebiyle tutunamadı. Bunun üzerine Bâbîâli senelik vergisini vermek ve Hicazı'ı ele geçiren Vehhâbîlerden Kutsal Toprakları kurtarmak şartıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliğini onaylamak zorunda kaldı. Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın son valilerini zekâsıyla çevirdiği entrikalarla kısa zamanda saf dışı bırakarak idareyi eline almayı başardı.⁵⁶

Mehmed Ali Paşa (1805-1848)

Mehmed Ali, Mısır'da güçlü bir yönetim kurmak istiyordu. Böyle bir yönetimi istemeyen Memlûk beyleri ve İngilizler ile mücadeleye başladı. İngilizler 1803'te Mısır'dan çekilirken kendileri ile anlaşılan Memlûk Beyi Muhammed Elfi'yi beraberinde Londra'ya götürdü. Elfi Bey, Şubat 1804'te İngiliz savaş gemisiyle Mısır'a geri döndü. Elfi Bey İngilizlerin yardımıyla Mısır'da etkisinin arttırmaya ve Mehmed Ali'nin aleyhine çalışarak İngiliz işgaline zemin hazırlamaya başladı. O sıralarda Mısır'da etkin olan Memlûk beyi Osman Bardisî 1806 yılında öldü ve Elfi Bey'de bundan bir yıl sonra vefat etti. Böylece Mısır'daki genel siyâsî durum İngilizlerin lehine çevrilmiş oldu.⁵⁷ İngiltere hükümeti 1807'de İngiliz donanmasının İstanbul önündeki başarısızlığını örtmek için İskenderiye'ye bir çıkartma yaptı. Mehmed Ali Paşa, Memlûk beyleri ile işbirliği yaparak İngilizleri geri püskürttü.⁵⁸ Bu zaferi ile birlikte Mehmed Ali Paşa İngilizlerin Mısır'daki hedeflerine güçlü bir darbe indirmiş oldu. Bâbîâli bu başarıyı takdir eder gibi göründü ve Paşa'nın İstanbul'a rehine olarak gönderdiği oğlu İbrahim

⁵⁴ Sina Akşın, "Siyasal Tarih (1789-1807)", (Ed. Sina Akşın), **Türkiye Tarihi**, C. 3, 7. Bs., Cem Yayınevi, İstanbul 2008, s.82.

⁵⁵ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.126.

⁵⁶ Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi (1831-1841)**, TTK Yayınları, Ankara 1945, s.24-25.

⁵⁷ Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", **İA**, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 567.

⁵⁸ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.126.

Bey'i defterdar sıfatı ile iade etti. Paşa artık Bâbîâli'nin istediği anda görevden aldığı bir vali olmaktan çıktı.⁵⁹

Mehmed Ali Paşa, güçlü bir idare kurabilmek için Memlûklerin ortadan kaldırılması gerektiğini anladı. Bunun için 1 Mart 1811'de Kahire Kalesinde Memlûk beyleri onuruna bir ziyafet düzenledi. Ziyafete katılan 470 Memlûk beyinden hiç kimseyi sağ bırakmadan öldürdü.⁶⁰ Böylece altı yüz yıllık Memlûk ocağı ortadan kalkmış oldu. Padişah İkinci Mahmut'a yakın çevresi, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da olağan üstü bir etkinlik kazandığını ve bunun tehlikeli olabileceği konusunda uyarılarda bulundu. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa Mısır valiliği yerine Selanik ve Kavala valiliği görevi verildi. Buna karşın Paşa ile Mısır uleması ve ileri gelenleri kendisinin mevcut görevinde kalmasını istedi. Bu durumu içeren bir talep yazısını büyük hediyelerle Padişah'a gönderdi. Padişah'ın yakınlarına da çok miktarda para hediyesinde bulundu ve Mısır valiliği görevinde kalmayı başardı.⁶¹

Mehmed Ali Paşa 1812'de Bâbîâli'nin bir türlü çözüme kavuşturamadığı, Hicazdaki Vehhâbî isyanını bastırmak üzere görevlendirildi.⁶² Bu isyanın bastırılması yedi yıl kadar sürdü. Paşa önce oğullarından Tosun Paşa'yı, onun vefatından sonra ise diğer oğlu İbrahim Paşa'yı görevlendirdi. Vehhâbîlerin cezalandırılması ve Haremeyn'in tahliyesi ile anahtarlarının Bâbîâli'ye sunulması vesilesiyle İbrahim Paşa'ya vezirlik rütbesiyle Cidde valiliği verildi.⁶³

Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz'ı Vehhâbîlerden kurtarması onu bütün İslâm Dünyasında büyük şöhret sahibi yaptı. Bundan sonra Paşanın etkinliği bütün Arabistan coğrafyasına yayıldı.⁶⁴ Paşa Mısır'da yeni bir düzen kurmaya başlamış, imar, tarım ve ticaret alanlarında hızla gelişmeler sağlamayı başardı. Bütün bunlar ekonomiye yenilik

⁵⁹ Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", s.567.

⁶⁰ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.126-127.

⁶¹ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., s.2927.

⁶² Enver Ziya Karal, a.g.e., s.127.

⁶³ Râgıb Raif ve Rauf Ahmed, **Bâb-ı Âli Hâriciye Nezâreti - Mısır Meselesi**, (Haz. Seda Özer Özkaya ve Mustafa Öztürk), Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2011, s.9.

⁶⁴ Şinasi Altundağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi, s.28.

kattı ve Mısır gelirlerini çok hızlı bir şekilde arttırdı. Paşa artan gelirlerle kendisine Avrupa modelinde bir ordu ve donanma kurdu.⁶⁵

Mehmed Ali Paşa, Vehhâbî isyanını bastırdıktan hemen sonra gözünü Sudan'a dikti. Sudan fethi ile bu topraklarda bulunan altın ve elmas madenleri, köle ticareti, Sudanlılardan asker sağlama, ticaret yolları ele geçirilecekti. Ordusunu 1820'de harekete geçirdi ve 1822'de Sudan'ı tamamen ele geçirdi. Böylece Paşa etki sahasını Basra körfezinden Libya çölüne, Sudan'dan Akdeniz'e kadar büyük ölçüde genişletti.⁶⁶

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunlar, Mehmed Ali Paşanın, Ortadoğu'da oynayacağı rolü daha da güçlendirdi. Bâbîâli, Mora İsyanını bastıramadı ve Girit ve Mora valilikleri karşılığında Paşa'dan yardım istedi.⁶⁷ Bunun için Paşa büyük masraflara girdi ve çok sayıda askerini kaybetti. Navarin'de donanmasının yok edilmesine sebep oldu ve sonuçta elinde sadece Girit kaldı. Ancak, bunun yanında Bâbîâli'nin onay ve görüşünü almadan Avrupa devletleri ile kendi başına antlaşmalar yaptı. Bu durum Paşa'ya Mısır ve Avrupa çapında bir şöhret sağladı ve başarıları her yerde saygı ile anılır oldu.⁶⁸

Mehmed Ali Paşa'nın Girit yerine Suriye valiliği isteği Bâbîâli tarafından reddedildi. Bunun üzerine Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı 1831'de Suriye'ye işgale yolladı. Daha sonra Mısır ordusu ve İbrahim Paşa'nın Mısır kuvvetleri, Gazze, Kudüs ve Yafa'yı aldı ve 27 Mayıs 1832'de Akka'yı ele geçirdi. Bâbîâli, Paşa'dan ordusunu geri çekmesini istediye de Paşa Suriye valiliğinin kendisine verilmesinde ısrar etmesi üzerine II. Mahmut bir fermanla, Paşa'yı "asi" ilan etti. II. Mahmut'un Paşa'nın üzerine gönderdiği ordu 29 Temmuz 1832'de Belen'de ağır yenilgiye uğradı. Artık tamamen Suriye'yi ele geçiren Paşa geri çekilmek için Bâbîâli'den Suriye valiliğini yeniden istedi. Bâbîâli cevap olarak Paşa'nın üzerine yeni bir ordu daha gönderdi. Gönderilen ordu da 21 Aralık 1832'de Konya'da ikinci bir ağır yenilgi aldı. Mısır kuvvetlerine İstanbul yolu açılmış oldu. Bu olay sonucu zor durumda kalan Bâbîâli meseleyi çözmek için büyük devletlerden yardım talep etti. Bu talebe Osmanlı ile en yakından ilgili olan Rusya olumlu

⁶⁵ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.127

⁶⁶ Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", s.569-570

⁶⁷ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, 4. Bs., Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s.169.

⁶⁸ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., s.2928.

cevap verdi. Bunun üzerine 15 bin kişilik bir Rus ordusu, 5 Nisan 1833'te Boğaziçi'nin Anadolu yakasına yerleşti. Bu durum, Fransa ve İngiltere'yi telaşlandırdı. Bu iki devletin, Mehmed Ali Paşa üzerine baskıları neticesinde Osmanlı ile Mısır arasında 14 Mayıs 1833 tarihli Kütahya antlaşması yapıldı.⁶⁹ Böylece Mısır meselesinin ilk bölümü Bâbîâli aleyhine sonuçlanmış oldu. Bu antlaşmadan sonra ise Rusya, Osmanlı ile bir savunma ittifakı içeren 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşmasını imzaladı. Fakat Kütahya antlaşması her iki tarafı memnun etmeyen ve yabancı devletlerin baskısıyla kabul edilmişti. Bundan dolayı bu antlaşma bir ateşkesten de öteye geçememişti. Yaklaşık altı yıl süren bu ateşkes döneminde II. Mahmut ile Mehmed Ali Paşa arasındaki Padişah-Vali ilişkisi ortadan kalkmış neredeyse iki komşu düşman konumuna gelinmişti.⁷⁰

Bu sıralarda, Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlık yönünde çalışmalar yaptığı duyuldu. Ordusunu yeni baştan düzenleyen Osmanlı Devleti 16 Ağustos 1838'de İngiltere ve 25 Kasım 1838'de Fransa ile aynı koşullarda iki ayrı ticaret antlaşması imzaladı. Böylece Bâbîâli iki büyük devlete önemli ticari ayrıcalıklar tanıdı ve karşılığında onların siyâsî desteğini sağlamış oldu. Osmanlı'nın yabancı devletlerin siyâsî desteğini aldığını ve durumun kendi zararına dönüştüğünü gören Mehmed Ali Paşa, Bâbîâli'den bazı isteklerde bulunmuştu. Bu isteklerin kabul edilmemesi üzerine Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti. Bu hamle karşısında Padişah II. Mahmut, 1839'da Hafız Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna bir bahane ile Suriye'ye hareket emri vererek savaşı yeniden başlattı.⁷¹ 24 Haziran 1839'da Nizip'te Osmanlı ordusu ile Mısır ordusu karşılaştı. Osmanlı ordusu büyük bir yenilgiye uğrayarak dağıldı. Bu yenilginin haberi ulaşmadan II. Mahmut vefat etmiş yerine 16 yaşındaki Abdülmecit padişah olmuştu. Kaptan-ı Derya Ahmet Fevzi Paşa Osmanlı donanmasını Mısır'a götürerek Mehmed Ali Paşa'ya teslim etti. Böylece Osmanlı ordusuz ve donanmasız bırakıldı. Yeni Padişah Abdülmecit Mısır Valiliği'nin verâseten (babadan oğula) Mehmed Ali Paşa'ya vererek barış yapmak istedi. Fakat Paşa daha önceden yapılan bu teklifi kabul etmedi. Ayrıca Avrupa devletlerinin konsoloslari aracılığıyla Osmanlı Donanmasının iadesi konusunda Paşa'ya yaptığı ısrarlı girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Bâbîâli meselenin biran önce çözümünü isteyerek Paşa'nın şartlarını kabul

⁶⁹ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.129-132.

⁷⁰ Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", s.571-572.

⁷¹ Rifat Uçarol, a.g.e., s.176.

etmek üzereydi.⁷² Tam bu sırada Avrupa devletleri kendi arabulucuları olmadan herhangi bir anlaşma yapılmamasına ilişkin 27 Temmuz 1839'da Bâbîâli'ye bir nota verdi.⁷³ İngiltere, Avusturya, Rusya, Fransa ve Prusya temsilcilerinin verdikleri bu notada, bu beş devletin Mısır ile ilgili kararı belli oluncaya kadar meselenin çözümüne ara verilmesini istedi. Kendisine can simidi olan bu kararı Bâbîâli memnuniyetle karşıladı.⁷⁴ Bu andan itibaren Mısır meselesi, Bâbîâli ile asi valisi arasında meydana gelen bir anlaşmazlık olmaktan çıkarak, uluslararası önemli siyâsî bir mesele haline gelmişti.⁷⁵ Nota veren devletler (Fransa hariç) soruna çözüm bulmak için 15 Temmuz 1840'ta Londra'da bir konferansta toplandı. Buradaki konferansta dört Avrupa devleti (İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya) iki belgeyi kabul ederek imzalamıştı. İlki konvansiyon diğeri ise ayrı sened idi. Sened'te Mısır sorununa çözüm yolları yer alıyordu. Konvansiyon ise Sened'teki formülleri Mehmed Ali Paşa'ya imzalatmak için dört Avrupa devletinin kendi aralarında yapacakları ittifakı içeren beş maddelik bir antlaşmaydı. Mehmed Ali Paşa bu konferansta alınan kararların hiçbirini kabul etmedi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Paşa'nın tüm haklarını kaybettiğini ilan etti ve dört Avrupa devleti askeri güçlerini kullanmak üzere harekete geçti.⁷⁶ Mehmed Ali Paşa Fransa'da ki Tiyer kabinesine güvenerek bu kararları geri çevirdi. Beyrut, Sayda, Sur ve Akka'yı alan müttefik kuvvetler kısa zamanda Suriye'yi de tamamen ele geçirdi ve İngiliz filosu İskenderiye'nin önlerine kadar geldi. İngiliz filosunun komutanı Amiral Nopier, Paşa'ya Suriye'yi geri vermesini ve Osmanlı donanmasını iade etmesini istedi. Bunun karşılığında kendisine verâseten Mısır Valiliği teklif edildi. Bu şartları kabul etmediği takdirde İskenderiye'nin bombalanacağı iletildi. Fransa'da Tiyer kabinesi iktidardan düştü ve Paşa'nın Fransızlara güveni ve yardım beklentisi artık kalmadı. Çaresiz kalan Paşa, Amiral'in şartlarını kabul etmek zorunda kaldı. Osmanlı önce bu antlaşmadan memnun olmamıştı sonrasında ise İngiltere'nin ısrarı ile kabul etti. Bu suretle yedi yıldan beri süren Osmanlı-Mısır anlaşmazlığı resmen sona erdi. Osmanlı Padişahı, Mehmed Ali Paşa ile gelecekte ki ilişkilerini düzenleyen Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı ile açıklanacaktı.⁷⁷

⁷² Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", s.572.

⁷³ Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.17.

⁷⁴ Sina Akşin, a.g.e., s.120.

⁷⁵ Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", s.572.

⁷⁶ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.213-214.

⁷⁷ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.200-201.

Padişah Abdülmecid, Mehmed Ali Paşa'ya hitaben fermanını ilk kez 30 Temmuz 1840 tarihinde yayınladı. Bu fermanla: Verâsetin Paşa'nın erkek evlatlarından Osmanlı padişahının seçeceği birine, erkek evladın olmadığı durumlarda Bâbîâli'nin uygun bulduğu bir başkasına verileceği, başta Gülhane Hatt-ı Hümayûnu olmak üzere devletin bütün kanun ve nizâmları ile yabancı devletlerle yapılan anlaşmaların Mısır için de geçerli olacağı, vergilerin toplanmasında halka haksızlık yapılmaması, Mısır'da bulunacak askerin sayısının azaltılarak sabit tutulması sadece savaş zamanlarında Bâbîâli'nin isteği ile bu sayının arttırılabileceği, Mısır halkının daima huzur ve refahının sağlanarak emniyete de son derece önem verilmesi şartıyla imtiyaz verildiği belirtildi.⁷⁸ Daha sonra bu fermana valiliğin en büyük erkek evlada geçmesi şeklinde düzenleme yapılarak 29 Mayıs 1841'de yeniden yayınlandı.⁷⁹ Bu fermanla Mısır'ın nasıl yönetileceği ve statüsü belirlenmiş oldu.

Bu ferman üzerine Mehmed Ali Paşa artık rahat durmuş ve emirlere uymuştu. Hatta sonraki yıl Padişah bir Hatt-ı-Hümayûnla kendisine Sadâret rütbesi bile vermişti.⁸⁰ Paşa gayet sakin bir şekilde geçen ömrünün son zamanlarında Mısır'ın gelişimi için çabaladı.⁸¹ 19 Temmuz 1846'da İstanbul'a geldi ve yaklaşık bir ay kalarak 17 Ağustos 1846'da doğduğu yer olan Kavala'yı ziyaret etmek üzere buradan ayrıldı. Hatta bir ara Mehmed Ali Paşa sadrazamlık makamına talip oldu. Bâbîâli, Paşa'ya bunun Mısır'a döndüğünden sonra yapılacağını söyleyerek savuşturdu.⁸²

Paşa'nın İstanbul ziyareti sırasında büyük oğlu İbrahim Paşa'da Londra'ya ziyarette bulunuyordu. Bu ziyarette İngiltere Başbakanı, Süveyş üzerinde bir kanal açılmasını önerdi ve Hindistan yolunu rahatça kullanmaları karşılığında aleyhlerinde bulunmayacaklarının garantisini İbrahim Paşa'ya verdi. İbrahim Paşa Mısır'a döndüğünde bunları babasına aktardı. Böyle bir durumun yabancı ülkelerin Mısır'a

⁷⁸ Uğur Ünal (Haz.), a.g.e., s.112-117, (Divan-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri, A. DVNS. MSR. MHM. d. 15, hüküm no: 7)

⁷⁹ Uğur Ünal (Haz.), a.g.e., s.119-122 (Hariciye Nezareti Tasnifi, HR. SFR (3), 1/62)

⁸⁰ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1972, s.130.

⁸¹ Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", s.574.

⁸² İsmail Hami Danişmend, a.g.e., s. 136.

müdahalesine doğrudan fırsat verebileceğini düşünen Mehmed Ali Paşa, oğlunun getirdiği bu önerilerin hiçbirini kabul etmedi.⁸³

İbrahim Paşa (1848)

Mehmed Ali Paşa'nın sağlığına kavuşmasından ümidin kesildiğinde büyük oğlu İbrahim Paşa Mısır'ın yönetimini Nisan 1848'de vekâleten eline aldı. Ardından Bâbüali, tarafından İstanbul'a davet edilerek Mısır Valiliğine atandı. İbrahim Paşa bu atamadan sonra çok uzun yaşamadı ve Mısır'a dönüşünden üç ay sonra (10 Kasım 1848), 59 yaşında iken, babasından önce vefat etti. İbrahim Paşa, babasının yaptığı büyük işlerde onun en sadık yardımcısı olarak yer aldı. Cesur ve disiplinli bir asker olan İbrahim Paşa kazanmış olduğu büyük askeri zaferler ile babasının siyâsî kariyerine büyük katkı sağladı.⁸⁴ Bunun üzerine, Mısır valiliği bu soyun en büyük erkek evladı (İbrahim Paşanın kardeşinin oğlu) olan I. Abbas Hilmi'ye verildi. İstanbul'a gelerek Bâbüali tarafından misafir edilen yeni Mısır Valisi Padişahın huzuruna çıkarak teşekkürlerini sundu. Valilik ile birlikte vezirlik rütbesi verilen Abbas Paşa'ya bu ziyaretinde ise Sadrazamlık rütbesi verildi.⁸⁵ Torununun Mısır Valiliğine atanmasından aylar sonra Mehmed Ali Paşa, 1 Ağustos 1849'da vefat etti.⁸⁶

I. Abbas Hilmi Paşa (1848-1854)

Abbas Hilmi büyük babasının en çok sevdiği torunuydu. Bâbüali bu yeni valinin tecrübesizliği ile gençliğinden yararlanmak isteyerek Padişah'ın Mısır'daki hâkimiyetini güçlendirmeye çalıştı.⁸⁷ Abbas Paşa, İngilizlerin İskenderiye'den Süveyş'e demiryolu inşasına Mısır'ın içişleri olduğunu iddia ederek izin vermeye kalktı. Fakat Bâbüali böyle bir durumda İngilizlerin Mısır'ın içişlerine burnunu sokabileceğinden izin vermedi. İngiltere'nin yoğun diplomatik baskıları sonucu İstanbul'dan Mısır'a gönderilen Fuad Paşa özellikle Mısır sermayesi ile yapılması şartıyla, İngilizlerin istediği güzergâh yerine

⁸³ Midhat Sertoğlu (Haz.), **Resimli-Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C. 6, Güven Yayınevi, İstanbul 1972, s. 2994-3000.

⁸⁴ Şinasi Altundağ, "İbrahim Paşa", **İA**, C. 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s. 904-905.

⁸⁵ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., C. 6, s. 3010.

⁸⁶ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.29.

⁸⁷ J. Oestrup, "Abbas I", **İA**, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s.10-11.

İskenderiye'den Kahire'ye bir demiryolu inşâsına izin verilmesini sağladı. Bunun dışında Abbas Paşa İmtiyaz Fermanına bağlı kaldı.⁸⁸

Yine Kırım Savaşı sırasında Abbas Paşa, Padişah'a karşı sadakatle hareket etti ve 15 bin askerle Mısır donanmasını Padişah'ın emir ve hizmetine sundu.⁸⁹ Abbas Paşa, 14 Temmuz 1854'de iki kölesi tarafından boğularak öldürüldü. Vefatı sonrası yerine Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından ve kendi amcası olan Mehmet Said Paşa geçti. Said Paşa, Temmuz 1859'da İstanbul'a Padişah'ın huzuruna gelerek Sadrazamlık rütbesiyle⁹⁰ ve çeşitli nişanlarla onurlandırıldı.⁹¹

Said Paşa (1854-1863)

Said Paşa, verâsette en büyük erkek evlat usûlünü getiren 29 Mayıs 1841 tarihli fermana göre valiliğe atandı. İyi bir eğitim almış olan ve babasının övgü ile bahsettiği bir kişilikti. Üst düzey sivil ve askeri görevlere Mısırlıların getirilmesini destekledi ve fellahlara orduda subay olmak imkânı tanıdı. Mısır donanmasındaki basamaklarını başarıyla geçerek amiral oldu. Valiliğinde hala süren Kırım Savaşında Bâbîâli'ye destek olmaya devam etti. Bu savaşta Mısır birlikleri de önemli başarılarla imza attı. Bu sebeple Mısır ordusunun 18 binde sabit tutulan asker sayısının 30 bine çıkartılmasına izin verildi.⁹²

Said Paşanın valiliği döneminin en önemli gelişmesi Süveyş Kanalı projesi fikri idi. Fikrin sahibi Napolyon'un işgali sırasında beraberinde getirdiği Fransız mühendislerden biri olan Leper Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bir kanal açma fikri ileri sürdü ve kapsamlı çalışmalarda bulundu.⁹³ Leper'in bu fikri uzun yıllar sonrasında bir köşede kalarak unutuldu. 1832 yılında Fransız diplomat Ferdinand de Lesseps bu fikre ait çalışmaları ele geçirerek detaylı olarak inceledi. Leper'in eski kanal fikrini hayata geçirmek için Lesseps yıllardır fırsat kolluyordu. Bu fırsatı Fransız dostu olan Said Paşanın vali olması ile buldu. Lesseps, Said Paşa'ya kanal fikrini kolaylıkla kabul ettirdi

⁸⁸ Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.31-32.

⁸⁹ J. Oestrup, a.g.e., s.11.

⁹⁰ Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.32.

⁹¹ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., C. 6, s. 3039.

⁹² Şinasi Altundağ, "Sa'id Paşa", İA, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s. 86-87.

⁹³ J. H. Kramers, "Mehmet Ali Hânedânı Devri ve İstiklal (XIX.Asırdan İtibaren)", s. 248.

ve buna ilişkin imtiyazı 16 Kasım 1854'de elde etti. Lesseps, ertesi yıl inşaat projesini Said Paşaya sundu.⁹⁴ Fakat Lesseps'in Mısır Valisinden aldığı imtiyazı Bâbîâlî'ye onaylatması gerekiyordu. Bunun için İstanbul'a gelen Lesseps, İngiliz Başbakanı Lord Palmerston'un bu projeye şiddetle karşı çıkmasından dolayı başarıya ulaşamadı. Said Paşa tarafından Lesseps'e verilen şirket kurma imtiyazına 18 Ocak 1857'de ikinci bir düzenleme yapıldı. Bu düzenlemeyle şirkete 99 yıllığına kanalı işletme hakkı tanındı. Lesseps 1858'de kanal şirketi için sermaye toplamaya başladı.⁹⁵ İngiltere ve Bâbîâlî'nin kanal projesini desteklemesi için yeni bir çözüm bulundu. Buna göre, kanalı işletecek olan şirket uluslararası olacaktı. Bunda taraflarca anlaşma olunca 24 Nisan 1859'da kanalın kazılmasına başlandı.⁹⁶ Buna rağmen kanal projesi Bâbîâlî tarafından 1866 yılına kadar resmen onaylanmadı.⁹⁷

Abbas Paşa zamanında inşâsına başlanan Kahire-İskenderiye demiryolunu 1856'da tamamlandı ve ek olarak hat Süveyş'e kadar uzatıldı. Mısır halkının ekonomik kalkınması ile yakından ilgilenerek bir dizi yenilikler yaptı. 5 Ağustos 1858'de Mısır çiftçilerinin mülk edinmesine izin veren ve kendi adı ile anılan Saidiye kanunu çıkardı. Ziraatte devletin uyguladığı tekel usûlünü (çiftçilerin lehine) ortadan kaldırdı. Halkın üzerindeki bir takım vergileri de kaldırdı. Orduya milli ruh vermek için çalışan ve yakından ilgilenen Said Paşa askerliği zorunlu hale getirerek uzun olan askerlik süresini kısalttı. Sivil ve askeri emeklilerin maaşlarını yeniden düzenledi. Deniz ticaretini güçlendirmek için iki şirketin kurulmasına öncülük etti. Bunlardan ilki olan Nil Nakliyat şirketini kurmaları için 1854'te Avrupalılara imtiyaz verdi. Bu sayede Kahire-İskenderiye arasındaki 15 günlük mesafe 1,5 güne inmiş oldu. İkincisi Mecidiye ismiyle 1857'de deniz yoluyla nakliyat yapmak için kuruldu. Bu şirket iyi yönetilmediğinden şirket Aziziye ismiyle yeniden kuruldu.⁹⁸

Said Paşa'nın valiliğinin son dönemlerinde Mısır için ilk defa 1862'de dış borçlanmaya gidildi. Alınan 3 milyon 292 bin lira tutarında ki borç %7 faiz ile geri ödenecekti. Böyle bir borçlanma Mısır maliyesini yabancı devletlerin denetimi altına

⁹⁴ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., C. 6, s. 3161.

⁹⁵ Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.33.

⁹⁶ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., C. 6, s. 3162.

⁹⁷ Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.33.

⁹⁸ Şinasi Altundağ, "Sa'id Paşa", s. 87

soktu. Bâbîâli bu borçlanmayı gereksiz olarak gördü ve muhtemel sözleşme şartlarına dair ciddi uyarılarda bulundu. Buna rağmen dış borçlanma yapıldı. Ertesi yıl 19 Ocak 1863'de Said Paşa vefat etti. Yerine ağabeyi İbrahim Paşa'nın oğlu İsmail Paşa atandı.⁹⁹

İsmail Paşa (1863-1879)

İsmail Paşa valiliğe yükselmesinin ardından İstanbul'a gelerek Padişah Abdülaziz'e gösterişli bir şekilde yaranmaya ve Bâbîâli'yi etkisi altına almaya çalıştı. Bu sayede İmtiyaz Fermanı hükümlerini genişleterek Mısır'ın bağımsızlığı için sebepler oluşturmaya başladı. Özel daveti üzerine Nisan 1863'te Sultan Abdülaziz Mısır'a giderek gayet gösterişli bir şekilde karşılandı. Hidiv bu vesile ile Padişaha'a bir gemi ve bakanlara da başka hediyeler verdi. Hatta "kapu yoldaşı hediyesi" adıyla önemli miktarda paralar dağıtıyordu. Bundan sonra İsmail Paşa çoğunlukla yaz aylarını İstanbul'da geçirdi ve her gelişinde bir İmtiyaz Fermanı elde etmeyi başardı.¹⁰⁰

Bu fermanlardan ilki 27 Mayıs 1866 tarihli fermanı. Bu fermanla, verâset usûlü valinin önce en büyük oğluna, yoksa büyük kardeşine aksi takdirde büyük yeğenine geçmesi gerektiği, Bâbîâli'ye ödenen yıllık verginin 80 binden 150 bin keseye çıkartıldı ve Sevakin ile Musavva'nın Mısır Eyaletine bağlandığı bildirildi.¹⁰¹ Verâset usûlünde İsmâil Paşa'nın isteği yönünde değişikliğe gidilmesi Kavalalı hanedanı içinde büyük düşmanlıkların oluşmasına yol açtı.¹⁰² Kısa bir zaman sonra çıkan 15 Haziran 1866 tarihli ikinci fermanla ise veraset için reşit olma yaşı 18 olarak kabul edildi ve gerektiğinde vasî ya da vesayet kurulu ataması özel usule bağlandı.¹⁰³ 8 Haziran 1867 tarihli üçüncü bir fermanla Osmanlı Devleti'nin hukukunu korunması ve mevcut nizâmlara zıt olmamak şartıyla Mısır'a iç işlerinde ve maliyesinde düzenleme yapma hakkı verildi ve yönetim şeklinin Valilikten Hidivlik'e (Hidiv-i Mısır) dönüştüğü belirtildi.¹⁰⁴

⁹⁹ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.33-34

¹⁰⁰ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.35. Sultan Abdülaziz'in seyahati hakkında geniş bilgi için bk. Ali Kemali Aksüt, **Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati**, Ahmet Sait Oğlu Kitapevi, İstanbul 1944.

¹⁰¹ Uğur Ünal (Haz.), a.g.e., s.149-151 (A. DVNS. MSR. MHM. d. 15, hüküm no: 34)

¹⁰² Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. 1, IRCICA, İstanbul 1994, s.100

¹⁰³ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.36

¹⁰⁴ Uğur Ünal (Haz.), a.g.e., s.128-131 (A. DVNS. MSR. MHM. d. 15, hüküm no: 37)

İsmail Paşa, 1866 yılında çıkan Girit İsyanını bastırılması için Bâbîâli'ye yardım gönderdi. Buna karşılık yabancı devletlere elçi tayin etme yetkisi istedi. Bu isteği kabul edilmeyince Bâbîâli ile İsmail Paşa'nın arası bir süre açıldı. Buna rağmen bağımsızlığı genişletecek fırsatları kovalamaktan geri durmadı. İsmail Paşa, Bâbîâli'nin onayı olmadan Avrupa devletleri ile bağımsız bir devlet gibi anlaşmıştı. Fransa'dan üç zırhlı savaş gemisi sipariş etti ve yeni model silahlar satın aldı. Bu durum Bâbîâli'yi kuşkulandırdığı sırada Osmanlı devletinin Mısır'a askeri güç göndereceği söylentisi çıktı.¹⁰⁵ İsmail Paşa, Süveyş Kanalı'nın açılış törenine bağımsız bir devlet gibi davranarak Avrupa devlet başkanlarını davet etti. Resmi açılış için 15 Ağustos 1869 tarihinde gösterişli bir tören düzenledi. Bu törene Fransa İmparatoriçesi, Avusturya-Macaristan İmparatoru, İngiltere ve Rusya veliahtları ile Avrupalı krallar veya kralın temsilcileri katılım sağladı. İsmail Paşa bu büyük olay sonrası bağımsızlığını ilan etmek istedi. Ancak Avrupa devletleri İsmail Paşa'nın bu düşüncesinden dönmesini sağladı.¹⁰⁶ Yine bu sırada İsmail Paşanın gereksiz yere harcama yapması ve imtiyazlarının dışındaki davranışları konusunda durumunu bir düzene koyması hususunda kesin şekilde tembihlendi. Bu amaçla Sadrazam Ali Paşa, İsmail Paşa'ya 29 Kasım 1869 tarihli bir yazı gönderdi. Neredeyse bir nota niteliğinde olan bu uyarıda silah ve gemi satın alınması ile yabancı devletlerle olan ilişkiler konusunda îkaz edildi. Çaresiz boyun eğen İsmail Paşaya, zorunlu ve temel ihtiyaçlar bulunmadıkça halka yeni vergiler yüklememesi ve Avrupa'dan dış borçlanma yapmaması emredildi.¹⁰⁷

Sadrazamın haberi olmaksızın Padişah'ın Sarayından doğrudan doğruya Mısır'a gönderilen 25 Eylül 1872 tarihli bir Hatt-ı Hümayun ile Hidiv'e kendi başına dış borçlanma yetkisi verildi.¹⁰⁸ İsmail Paşa, bu fermanlar ile yetinmedi, 1841'den beri elde ettiği bütün imtiyazları tek bir fermanla toplanmasını istedi. Bunu da 8 Haziran 1873 tarihli bir ferman ile kopardı.¹⁰⁹ İsmail Paşa, bu femandaki imtiyazlarla Mısır'ı yönetimi

¹⁰⁵ Şinasi Altundağ, "İbrahim Paşa", a.g.e., s.1116.

¹⁰⁶ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.41.

¹⁰⁷ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., C. 6, s.3149.

¹⁰⁸ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s. 43.

¹⁰⁹ Şinasi Altundağ, "İbrahim Paşa", a.g.e., s.1116-1117

konusunda olduğu gibi, kazandığı haklar yönünden de bağımsız sayılabilecek bir hale getirmeyi başarmış oldu.¹¹⁰

İsmail Paşa, 1875 yılından itibaren Mısır maliyesinin gelir ve gider dengesinin kaybettiğini anladı. İlk iş olarak elinde Mısır'a ait olan Süveyş Kanalı hisse senetlerini satılığa çıkarmakla başladı.¹¹¹ Hisse senetlerini büyük çoğunluğu Fransız ve az bir bölümünü İngilizler ellerinde bulunuyordu.¹¹² Hidiv, senetler için önce Fransa'ya teklif yaptı. Ancak Fransızların kararsızlığı sebebiyle senetler İngiltere'ye satıldı.¹¹³ Hidiv, İngilizlerden almış olduğu paranın bir kısmını aşırı derecede israfı ve bir kısmını da Habeşistan'a karşı açmış olduğu savaş sebebiyle harcayarak yeniden bir borcun altına girmişti. Hidiv, zamanla borçlarının taksitlerini de ödeyemez hale geldi. Alacaklılar haklarının korunması için İngiltere ve Fransa'dan talepte bulundu. Bunun üzerine bu iki devlet önce bu hakların korunmasını bahane etti.¹¹⁴ Böylece bu iki ülkenin temsilcileri, 1876 yılından itibaren Mısır'ın gelir ve giderleri üzerine konulan çifte denetlemeye ortak oldu. Bu denetleme İngiliz ve Fransız yönetimine bakanlık ettikleri (28 Ağustos 1878-5 Nisan 1879) esnasında kesintiye uğradı. Fransa özellikle mali işlerde, İngiltere ise ticari ve siyâsî alanda Mısır'da etkindi. Bu durum Mısır yönetiminde yabancı memur sayısını fazlalaştı ve Fransız ve İngiliz konsoloslarının da etkisini oldukça arttı.¹¹⁵

Yabancıların Mısır yönetiminde etkin bir şekilde söz sahibi olmaları halkın milli ve dini hislerini kışkırttı. Mısır halkı Şubat 1879'da büyük gösteriler yapmış ve bu tepki üzerine İsmail Paşa kabinede bulunan yabancı iki bakanın görevine son vermek durumunda kaldı. Sonrasında Şerif Paşa'ya Mısırlılardan oluşan bir bakanlar kurulu kurması görevini verdi. Yabancı devletler bu duruma itiraz için Bâbîâli'den Hidiv'in görevden alınması istedi. Mesele Bâbîâli tarafından incelendi. Tahta bulunan II. Abdülhamid bu sebeple İsmail Paşa'yı Hidivlik görevinden alarak yerine oğlu Tevfik Paşa'yı 26 Haziran 1879 yılında yeni Mısır Hidivi olarak atadı.¹¹⁶

¹¹⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi-İslahat Fermanı Devri (1861-1876)**, C. 7, 6. Bs., TTK Yayınları, Ankara 2003, s.47.

¹¹¹ Şinasi Altundağ, "İbrahim Paşa", a.ge., s.1117.

¹¹² J. H. Kramers, "Osmanlılar Devri (XVI.-XIX. Asırlar)", s. 252.

¹¹³ Şinasi Altundağ, "İbrahim Paşa", a.ge., s.1117.

¹¹⁴ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., C. 6, s. 3347.

¹¹⁵ J. H. Kramers, "Osmanlılar Devri (XVI.-XIX. Asırlar)", s. 252.

¹¹⁶ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.50-52.

Tevfik Paşa (1879-1892)

Tevfik Paşa, babasının yerine Hidiv olarak yönetimi üstlenmesine rağmen yeni atama fermanındaki maddeler konusunda Bâbîâli'nin Fransa ve İngiltere ile anlaşamaması sebebiyle Hidivlik Fermanının kendisine verilmesi uzadı. Önce verâset usûlü konusunda Bâbîâli Mehmed Ali Paşa'ya verilen Temmuz 1841 tarihli fermanın geçerli olmasını istemiş kabul görmeyince yerine İsmail Paşa'ya verilen 27 Mayıs 1866 tarihli fermanın sürekli kılınmasını ve diğer maddelerde ise 8 Haziran 1873 tarihinde İsmail Paşa'nın elde ettiği fermanın geçerli olmasını kabul etti. Sonunda yeni ferman Bâbîâli tarafından 7 Ağustos 1879'da çıkarıldı.¹¹⁷

Tevfik Paşa, Hidivliğinin başında önemli zorluklarla karşılaştı. İlki Başbakan olan Muhammed Şerif Paşa anayasa taslağı kabul edilmeyince görevinden istifa etti (18 Ağustos 1879). Bunun üzerine Hidiv, Riyaz Paşa'yı başbakanlığa getirdi.¹¹⁸ Zayıf karakterli ve deneyimsiz olan Tevfik Paşa, babasından kalan karışık ve güç durum içindeki Mısır'ı yönetirken İngiltere ve Fransa temsilcilerinin etkisinden kurtulamadı. Önce İngiltere ve Fransa'nın Mısır maliyesi üzerindeki çifte denetlemesi yeniden kuruldu. Dış borçların ödenebilmesi için uluslararası borçları temizleme komisyonu oluşturulmuş ve bir tasarı düzenlendi. Buna göre birçok devlet memuru ve ordu subayı açığa alındı.¹¹⁹ Subayların görevine son verilmesi orduda ciddi bir öfke uyandırdı ve haksızlığa uğrayanlar, Miralay Ahmed Urâbî Paşa etrafında toplanarak milli bir hareket (vatanî) meydana getirdi.¹²⁰ Özellikle Napolyon'un Mısır'ı istila ettiği sırada ortaya atmış olduğu “*Mısır, Mısırlılarındır*” temel unsuruyla toplanan kimselere Vatanî denilmeye başlandı.¹²¹

1881'in başlarında Başbakan Riyaz Paşa'nın emriyle Urâbî Paşa ve arkadaşları tutuklandı. Bunun üzerine kendine bağlı alayları, Urâbî Paşayı ve arkadaşlarını kurtardı. Sonrasında Hidiv'e Savunma Bakanın görevden alınarak yerine Mahmûd Sâmi el-Bârûdî'nin getirilmesi istekleri kabul ettirildi. Fakat birkaç ay sonra Hidiv ve Riyaz Paşa

¹¹⁷ Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.59.

¹¹⁸ J. H. Kramers, “Tevfik Paşa”, *İA*, C. 12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 213.

¹¹⁹ Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s. 60.

¹²⁰ J. H. Kramers, “Osmanlılar Devri (XVI.-XIX. Asırlar)”, s. 252.

¹²¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutîyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. 8, 6. Bs., TTK Yayınları, Ankara 2007, s.90-91.

birlikte bir darbe planladı. Böylece Bârûdî yerine Hidiv'in akrabası Davut Fethi Paşa yeni Savunma Bakanı olarak atanacak ve bazı alaylar da Kahire'nin dışına çıkarılacaktı. Bu isteklere karşı çıkan Vatanîler 9 Eylül 1881'de Hidiv'in Sarayı önünde askeri bir gösteri yaptı. Hidiv bunun üzerine Başbakan Riyaz Paşa'yı görevden aldı ve yerine Şerif Paşa'yı atadı¹²² ve Urâbî Paşa'da Savunma Bakanlığı Müsteşarlığına getirildi. Sonrasında Vatanîlerin yeni bir tepkisi üzerine Mahmûd Sâmi el-Bârûdî'nin kabinesi kuruldu ve bu sefer Urâbî Paşa'da Savunma Bakanı olarak atandı (4 Şubat 1882). Mahmûd Sâmi ve Urâbî orduyu düzenleme ve kuvvetlendirmeye girişerek kendi destekçilerinin rütbelerini yükseltti. Böylece başında bulundukları Vatanî partisi iyice güçlendi.¹²³

Mahmûd Sâmi ve Urâbî, Bâbiâli'den Tevfik Paşa'nın görevden alınarak Hidivliğe Halim Paşa'nın getirilmesini istedi. Sadrazam'ın Hidiv'e itaat etmeleri yönündeki emrine 16 Mayıs 1882'de boyun eğdikten kısa bir zaman sonra (20 Mayıs 1882) İngiliz ve Fransız donanması İskenderiye ulaştı. Fransa ve İngiltere Konsolosları 23 Mayıs'ta Hidiv'e bir nota verdi. Bu notada Urâbî ve Vatanîlerden bazı üst düzey yöneticilerin Mısır'dan uzaklaştırılmasını ve Şerif Paşa'nın Başbakanlığa iadesini istedi. Mahmûd Sâmi görevinden istifa etti. Yerine 8-20 Haziran 1882 İsmail Ragıp Paşa getirildi ve Urâbî Paşa Savunma Bakanlığı görevine devam etti. İngiliz donanması kesin uyarı daha verdikten sonra 13 Temmuz'da İskenderiye'yi bombardımana tuttu. İngiliz askeri 15 Temmuz'da İskenderiye'de karaya çıkarak şehri işgal etti. Arabi ordusunu Süveyş Kanalı ile Kahire arasındaki Tellülkebîr'de topladı. 13 Eylül'de İngiliz ordusu ile burada yapılan savaşta ağır yenilgiye uğradı ve iki gün sonra Kahire kuşatıldı. Urâbî İngilizlere teslim oldu.¹²⁴ Urâbî Paşa Seylan adasına sürüldü. Bâbiâli yaşanan bu olaylar sırasında aktif rol oynayamadı ve kesin karar alamadı. Özellikle, Vükela Heyeti ile Padişah anlaşamadı. İngiltere'nin Osmanlı devletinin Mısır üzerindeki hükümlerlik haklarının sürekli kalacağını ve bu işgalin Mısır'da güvenlik sağlanana kadar devam

¹²² Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.61-62.

¹²³ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., C. 6, s.3347.

¹²⁴ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s. 66-78.

edeceği açıklamasına kandı. Böylece İngilizler Süveyş kanalına hâkim olarak Hindistan yolunu güvenlik altına alarak amaçlarına ulaşmış oldu.¹²⁵

Bu işgalden sonra Tevfik Paşa Hidivliğini korumanın tek yolu olarak İngilizlere yakınlaşmaya başladı. Başbakanlığını Ağustos 1882'den itibaren Şerif Paşa'nın yürüttüğü Mısır hükümeti tam anlamıyla güçsüzdü. Bununla beraber, sonraki yıllarda Tevfik Paşa İngilizlerin Mısır Genel Valisi Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) ile çok samimi bir ilişki kurdu. Bu sıralarda Sudan'daki Mehdi İsyanı ve Tevfik Paşa'nın kişisel isteğine rağmen Mehdi'yi yenmek için girişilen neticesiz mücadeleden sonra Mısır, Sudan'ı terk etti.¹²⁶ Mısır üzerindeki haklarından vazgeçmek istemeyen Bâbîâli ile İngiltere hükümeti İstanbul'da görüşmeye başladı. Görüşmeler sonucunda Bâbîâli ile İngiltere Mısır'a birer yüksek komiser atanması ve Mısır'da ki İngiliz askerlerinin geri çekilmesi üzerinde anlaşmaya vardı¹²⁷. Tevfik Paşa'nın 7 Ocak 1892 tarihinde vefatı üzerine Bâbîâli tarafından büyük oğlu II. Abbas Hilmi yeni Hidiv olarak atandı. İngiltere, Tevfik Paşa'nın Hidivliği süresince Mısır'ı istediği şekilde yönetti.¹²⁸

II. Abbas Hilmi (1892-1914)

Doğu ve Batı usulü özenli bir eğitim gören II. Abbas Hilmi Paşa, babasının birdenbire vefatının üzerine Hidivlik görevini devralmak üzere Kahire'ye geldi. Bâbîâli tarafından Abbas Hilmi Paşa'ya verilen (27 Mart 1892) Hidivlik fermanı Kahire'de 14 Nisan'da düzenlenen törenle okundu. Sonrasında bu fermanın içeriği Mısır Genel Valisi Lord Cromer ile Mısır hükümeti arasında karşılıklı notalaşmaya neden oldu. Zira bu fermanla belirtilen Mısır sınırlarını İngilizler benimsemedi. Danışmanlarının etkisiyle Hidiv İngiliz politikalarına karşı bir siyaset izlemeye başladı. Ancak Hidiv, Lord Cromer'in uyguladığı İngilizleştirme adımlarını gözden kaçırıyordu. Sonrasında Abbas Paşa ile İngilizler arasında anlaşmazlıklar yaşanmaya başladı.¹²⁹ Özellikle İngilizler yeni Hidiv'in yaşının genç oluşu ve deneyimsizliğini kullanarak işgalin süresini arttırmak

¹²⁵ Midhat Sertoğlu (Haz.), a.g.e., C. 6, s.3349. Osmanlının Mısır işgali karşısında verdiği diplomatik mücadele için bk. Süleyman Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)**, Tarih Vafkı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

¹²⁶ J. H. Kramers, "Tevfik Paşa", a.g.e., s. 213-214.

¹²⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, s.100-101.

¹²⁸ Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s. 137

¹²⁹ K. Vollers, "Abbas II", **İA**, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s.11.

istiyordu. Gazeteler Hidiv aleyhine yazıyor ve Başbakan Mustafa Fehmi Paşa da Hidiv'i devlet işlerinden uzaklaştırmaya çalışıyordu. Bu durumu farkedenden genç Hidiv başbakanın istifasını istedi. Fakat İngilizlerin direnciyle karşılaşınca Hidiv geri adım atmak zorunda kaldı ve Başbakan olarak Riyaz Paşa isminde anlaşma sağlayarak meseleyi sonuçlandı.¹³⁰ Abbas Hilmi Paşa destek almak için İstanbul'a gitti ancak ziyaret sonrası eli boş olarak Mısır'a döndü. Sonraki sene Avrupa ziyareti yapmaya başladı ve bunu hersene yaparak alışkanlık haline getirdi¹³¹

Hüseyin Kâmil (1914-1917)

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına ittifak devletleri arasında katılması sebebiyle 19 Aralık 1914'de İngilizler, o sıralarda İstanbul'da bulunan Abbas Hilmi Paşa'yı Hidivi görevinden uzaklaştırdı. Böylece Mısır tamamen İngiltere'nin kontrolüne girdi ve Hidivlik yerine Mısır Sultanlığı kuruldu. Yeni Mısır Sultanı Hidiv'in amcası Hüseyin Kâmil Mısır oldu. Hüseyin Kâmil'in 9 Ekim 1917'de vefatı üzerine oğlu yerine küçük kardeşi Ahmet Fuâd sultan oldu.¹³²

2.1.2. Dönemin Kültürel Hayatı

Basın

Napolyon Bonapart, Mısır'ı işgali döneminde (1798-99) yanında bir matbaa getirerek Kahire'de kurmuştu. Napolyon'un işgal sırasında halka dağıttırdığı Arapça beyanname de bu matbaada basılmıştı.¹³³ Fransızlar ayrıca bu matbaa da Courier de l'Égypte isimli gazete ile La Décade égyptienne isimli dergiyi yayımladı. Fransızlar işgal sonrasında ise kurdukları bu matbaayı ülkelerine geri götürdü.¹³⁴ Bu süreçten sonra Mısır'da ilk matbaa 1821 yılında Mehmed Ali Paşa tarafından Bulak'ta kuruldu ve bu matbaada ilk olarak açılan devlet okulları için Arapça ve Türkçe kitaplar basıldı. Aynı zamanda Arap, Türk ve İran edebiyatının tanınmış eserleri yayımlanmıştı.¹³⁵ Mehmed Ali

¹³⁰ Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.142-143.

¹³¹ K. Vollers, a.g.e., s.11.

¹³² Ragıb Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.162-163.

¹³³ Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, C. 4, Çev.: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.1209.

¹³⁴ Hilal Görgün, "Mısır: Osmanlı Dönemi", **DİA**, C. 29, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2004, s.579.

¹³⁵ J. H. Kramers, "Mehmet Ali Hânedânı Devri ve İstiklal (XIX.Asırdan İtibaren)", s. 267

Paşa, 20 Kasım 1828'de *Vakâyi-i Mısriyye* isimli ilk Türkçe-Arapça gazeteyi de Bulak bulunan bu matbaa da çıkarmaya başlamıştı. *Vakâyi-i Mısriyye* resmî haftalık bir gazete niteliğinde olup Hidiv İsmail Paşa dönemi (1863-1879) itibarıyla sadece Arapça olarak yayımlanmıştı. Mehmed Ali Paşa kurduğu gazete ile şahsen ilgilenmiş ve gazetenin yönetimini Rifâa et-Tahtâvî (1801-1873) gibi yurt dışında eğitim görmüş kişilere bırakmıştı.¹³⁶ Zamanla yayımlanan gazete ve dergi sayıları artmaya başladı. Bunların yanında fikrî çevre teşekkül etti ve bu fikrî çevre edebiyatta gücünü hissettirdi. Bu dönemde yayımlanan başlıca gazete ve dergileri şu şekilde aktarabiliriz: *el-Ehrâm* (1875- Beşâre ve Sâlim Tekla), *el-Vakt*, *el-Münîr*, *ez-Zâhir* (Ebû Şâdî), *ez-Zamân*, *el-Mukattam* (1888- Fâris Nimr ve Ya'kub Sarrûf), *el-Muktetaf* (1876), *el-Hilâl* (1892- Corcî Zeydân), *el-Üstâz* (1892- Abdullah Nedîm), *el-Mü'eyyed* (1890- Ali Yûsuf), *el-Livâ'* (1900- Mustafa Kâmil), *Misbâhu's-şark* (Müveylîhî), *el-Cerîde* (Ahmed Lutfî es-Seyyid), *el-Vağan* (1877), *Egyptian Gazette*, *eş-Şa'b* (Emîn er-Râfiû), *el-Menâr* (1898-1940, M. Reşîd Rızâ), *Mısır* (Edîb İshak), *ed-Düstûr*, *el-Mecelletü'l-Mısriyye* (1900- Halîl Mutrân), *el-Câmi'a* (Ferah Antûn).¹³⁷ Bunların çoğunun kuruculuğu aslen Lübnan ve Suriyeli olan ve özellikle 1874'lerden sonra Beyrut'tan Mısır'a yerleşen Hristiyan Araplar tarafından yapıldı.¹³⁸ Bu dönemin gazete ve dergileri Mısır'ın fikrî gelişimine kitaplardan daha çok katkı sağladı.¹³⁹

Eğitim ve Öğretim

Mısır'da XIX. yüzyılda geleneksel yöntemlerle devam eden eğitim ve öğretim tarzı ile Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa ülkelerinden getirdiği yeni tarz bir araya getirilmek

¹³⁶ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.69-70. *Vakâyi-i Mısriyye* için geniş bilgi için bk. Nesimi Yazıcı, "Vakay-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sy.2 (1991), s.267-278. Rifâa et-Tahtâvî'ni hayatı hakkında geniş bilgi almak için bk. Ali Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifâ'a Rafî el-Tahtâvî (1801-1873)", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue*, C. 2 (2010), s.27-46.

¹³⁷ Hilal Görgün, "Mısır: Osmanlı Dönemi", s.580. Dönemin basın faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Hilmi Bayraktar, "Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Devlet Adamlarının Tutumu", *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, C. 1, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2007, s.679-704; Mısır basınında Osmanlılık için bk. "Mekâtib: Mısır Matbûâtında Osmanlılık", *Sebilürreşâd*, Sy. 238, (H. 26 Rebûlâhîr 1331/M. 3 Nisan 1913), s.68-69.

¹³⁸ Orhan Koloğlu, a.g.e., s.80.

¹³⁹ J. H. Kramers, "Mehmet Ali Hânedânî Devri ve İstiklal (XIX.Asırdan İtibaren)", s. 267. Bu dönemin Mısır basını hakkında detaylı bilgi için bk. Shahenda A. Thabet, *II. Meşrutîyet Döneminde İstanbul'da Arapça Basın (1908-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s.16-25.

istendi fakat bu konuda başarı gösterilemedi. Ülkenin genelinde yaygın olan küttâb adı verilen dinî ilkokullar yönetimin denetimi olmadan varlığını sürdürdü.¹⁴⁰ Mehmed Ali Paşa, ordusunun eğitimi amacıyla Batı ülkelerinden yabancı subayları Mısır'a getirdi ve Fransa'ya da eğitim almaları amacıyla bir grup Mısırlı öğrenciyi gönderdi. Mehmed Ali Paşa sadece ordunun eğitimini düşünmedi. Bunun dışında tıp, eczacılık, mühendislik ve ziraat gibi epeyce fazla okulun kuruluşunu gerçekleştirdi. Yönetime gelen I. Abbas Hilmi (1848-1854), yabancı danışman ve uzmanların görevlerine son verdi ve yabancı okulları kapattı. Sonrasında gelen Said Paşa (1854-1863) da Avrupaî biçime ve yabancı kurumlara muhalefet etti. Açtığı yeni kurumların çok uzun soluklu olmadığı İsmail Paşa (1863-1879) ise Batıya kendini daha yakın gördü. Kızların eğitim ve öğretimine ayrıca önem gösteren İsmail Paşa döneminde kurulan ve kalıcı olan eser Milli Kütüphane (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye)'dir. Amerikan Kız Koleji (Kahire, 1861) ve Amerikan Koleji (Asyut, 1865) gibi özel okullar İsmail Paşa döneminde açıldı.¹⁴¹ İsmail Paşa zamanında Eğitim Bakanı olan Ali Paşa Mübârek'in çabasıyla Öğretmen Okulu (Dârülulûm) kuruldu ve çıkarılan bir kanun ile eğitim ilk, orta ve yüksek olarak ayrıldı.¹⁴² Bu dönemde açılan okulların büyük çoğunluğu gayrimüslimler tarafından kurulması ve Mısırda Kıptîlerin bulunması yabancıların misyonerlik faaliyetlerinde rahatça davranmasına olanak sağladı. İngiliz işgaliyle eğitim ve öğretim büyük oranda kesintiye uğradı. Mısır Genel Valisi Lord Cromer parasız olan devlet okullarını ücretli hale dönüştürdü. İngilizler tüm liseleri kapatarak sadece üç liseyi açık bıraktı. Okullarda Arapça yerine İngilizce tercih edilmeye başlandı. Yine bu işgal döneminde gayri müslimlerin açtığı okul sayısı arttı ve halkın okuma yazma bilme oranında artış yaşanmadı. Köklü bir dini eğitim kurumu olan Ezher'de muhtelif yönetsel değişiklikler yapıldı.¹⁴³

Edebiyat

Mısır'da XIX. yüzyıl başlarında yaşanan Fransız işgali etkisini Mısır edebiyatı üzerinde de oldukça hissettirdi ve kimi yazarlar bu işgali bir Rönesans'a benzetti.¹⁴⁴ Bu

¹⁴⁰ J. H. Kramers, "Mehmet Ali Hânedânı Devri ve İstiklal (XIX.Asırdan İtibaren)", s. 266.

¹⁴¹ Philip K. Hitti, a.g.e., s. 1210-1211.

¹⁴² J. H. Kramers, "Mehmet Ali Hânedânı Devri ve İstiklal (XIX.Asırdan İtibaren)", s. 266.

¹⁴³ Hilal Görgün, "Mısır: Osmanlı Dönemi", s.581. Kahire Dârülulûmu hakkında bilgi için bk. Hilal Görgün, "Dârülulûm: Kahire Dârülulûmu", **DiA**, C. 8, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.555.

¹⁴⁴ Hilal Görgün, "Mısır: Osmanlı Dönemi", s.579.

dönemde yeni açılan okullar, yurt dışına gönderilen öğrenciler, Rifâa et-Tahtâvî öncülüğündeki tercüme faaliyetleri, fikrî grup ve edebî akımlar ile basın, Arap edebiyatının gelişimine büyük katkı sağladı. Basın hayatının hızlı gelişimi, Mısır'ın yeni edebî türlerle tanışmasına vesile olarak temel okuryazarlığı olanları geleneksel edebiyattan faydalanabilecek düzeye getirdi. Tercüme çalışmalarında ilmî eserlere verilen önceliğin yerini sonrasında ağırlıklı olarak edebî eserlerin tercümesi aldı. Tiyatro XX. yüzyılın bu alanda eser veren yazar ve eleştirmenlerin meydana çıkmasıyla gelişmeye başladı.¹⁴⁵

Yine bu dönemde modern Arap edebiyatı tarihine genel anlamda baktığımızda Batının etkisinin çok açık olduğu ve bununla birlikte modern edebiyatın iki yönlü olarak ilerlediği görülür. Bunlardan ilki modern ve geleneksel edebiyatı savunanlar arasındaki çatışma; ikincisi modern edebiyatın inceleme sorunlarıydı. Edebiyat alanında yaşanan bu çatışmalar farklı zamanlarda bazen şiddetlendi bazense şiddetini kaybetti. Bu noktada edebiyatta üç temel eğilim açık olarak görülür. Birincisi, modern olanı kabul etmeyen, klasik düzeni savunan ve geleneksel olanı yeniden canlandırmaya çalışanlar; ikincisi kendi geçmişini değersiz olarak gören, Batılı örnek ve fikirleri taklit ederek Batılılaşmayı savunanlar; üçüncüsünü ise Arap edebiyatının özgün türlerini tamamen Batının kültür ve yöntemiyle geliştirmek isteyenler. Edebiyat alanı XIX. ve XX. yüzyılda bölgede yaşanan siyâsî olaylardan oldukça etkilendi.¹⁴⁶

Şiir geleneksel ve modern Arap edebiyatında yaygın olarak görülen ve en çok korunan bir tür oldu. Özellikle XIX. ve XX. yüzyılda şiirine baktığımızda eski tarzın canlandırma çabaları dönemi olduğu görülür. Önceleri gerileme döneminin şâirleri taklit edilirken sonraları Cahiliye ve Abbasi dönemi şâirleri ve bilhassa el-Mütenebbî (915-965) örnek alındı. Mısır'da canlandırma çalışmaları dönemi, Abbasi dönemi veya eski zaman şiir tarzını benimseyen Mahmud Sâmî el-Bârûdî (1839-1904) ve İsmâîl Sabri

¹⁴⁵ Ign. Kratschkowsky, "Arabistan (Edebiyat): Modern Arap Edebiyatı", **İA**, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s.540. Dönemim tercüme faaliyetlerine ilişkin geniş bilgi için bk. Pierre Cachia, "Tercüme ve Adaptasyon Dönemi (1850-1914)", Çev.: Hasan Taşdelen, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 13, Sy. 1 (2004), s.195-212.

¹⁴⁶ Ign. Kratschkowsky, a.g.e., s. 541. İlk dönem modern Arap Edebiyatında öne çıkan şahsiyetler hakkında bilgi almak için bk. Ahmet Kazım Ürün, **Modern Arap Edebiyatı**, Çizgi Kitapevi, Konya 2015, s.27-106. Ana hatlarıyla dönemin Mısır Edebiyatı için bk. Jacob M. Landau, **Modern Arap Edebiyatı Tarihi (20. Yüzyıl)**, Çev.: Bedrettin Aytaç, Gündoğan Yayınları, Ankara 1994, s. 15-55

(1854-1923) gibi şâirlerin öncülüğünde başladı. Son devrin meşhur şâirlerinden olan Ahmed Şevkî (1868-1932) ve Hâfız İbrâhim (1871-1932)'in kaleme aldığı eserler bir miktar daha canlıydı. Mısır'ın üçüncü meşhur şâiri olan Halîl Mutrân (1869-1949) lirik eser ve hikâyelerinde yeteneğini gösterdi.¹⁴⁷

Roman ve hikâye gibi edebî türler Batı edebiyatının etkisiyle ortaya çıktı ve özellikle roman edebî değeri az olan tarihi roman türünde kendini gösterdi. Bu alanda Corcî Zeydân (1861-1914) çok sayıda eser kaleme aldı. Mısır'da hikâye türü yavaş gelişmişti. Özellikle ilk kuşak toplumsal eleştiriler için eski makâme biçimi yardımıyla hikâye yazmaya başladı.¹⁴⁸

Meşhur Mısırlı tarihçi Abdurrahman el-Cebertî (1753-1825)'nin geleneksel tarzda kaleme aldığı eserler çağdaş tarihçilik açısından önemlidir. Muhammed Ferîd Bey (1868-1919)'in *Mehmed Ali Paşa Tarihi* ile İlyâs el-Eyyûbî'nin *İsmail Paşa Tarihi* gibi yeni eserlerde ise Batı tarz ve kaynakları yardımıyla kaleme alındı.¹⁴⁹

Mısır'da tiyatro çalışmalarına XIX. yüzyılın sonunda tercüme faaliyetleri neticesinde başladı. Bu dönemin tiyatro eseri yazarları arasında Ya'kub Sannû (1839-1912) ismi başı çekti. Ahmed Şevkî, Tevfik el-Hakîm (1898-1987) ile Mahmûd Teymur

¹⁴⁷ Ign. Kratschkowsky, a.g.e., s. 542; Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, Çev.: Yavuz Alogan, İletişim, 10. Bs., İstanbul 2013, s.359. el-Mütenebbî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Şerafeddin Yaltkaya, "Mütenebbî'den Önce Şiir (I)", Sad.: Musa Yıldız ve Nurettin Ceviz, **Nüşa Dergisi**, C. 5, Sy. 17 (2005), s. 95-122; Şerafeddin Yaltkaya, "Mütenebbî'den Önce Şiir (II)", Sad.: Musa Yıldız ve Nurettin Ceviz, **Nüşa Dergisi**, C. 5, Sy. 18 (2005), s. 179-194. Bu dönemin şâirler hakkında geniş bilgi için bk. Kemal Tuzcu, "Mısırlı Neo-Klâsik Şairler", **Nüşa Dergisi**, C. 2, Sayı 5, Ankara 2005, s. 107-126. el-Mütenebbî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Mütenebbî", **DİA**, C. 32, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.195-200; el-Bârûdî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Atilla Yargıcı, "Mahmud Sami El-Barudi, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Şiirlerinden Örnekler", **Doğu Araştırmaları: Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, S. 1 (2008), s.139-148. Ahmed Şevkî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Kazım Ürün, **Ahmet Şevkî 1868-1932 Mısır'da Türk Bir Şair**, Kaknüs, İstanbul 2002. Hâfız İbrâhim'in hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Yazıcı, "Hâfız İbrâhim", **DİA**, C. 15, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1997, s.91-92. Halîl Mutrân'ın hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Edhem el-Cündî, "Halîl Mutrân", **A' lâmü'l-edeb ve'l-fen**, C. 2, Matbatül İttihat, Dimaşk 1954, s.376-378.

¹⁴⁸ Ign. Kratschkowsky, a.g.e., s. 543-544. Öykü türü hakkında bilgi için bk. Sabri Hafız, "Modern Arap Kısa Öyküsü (I)", Çev.: Azmi Yüksel, **Nüşa Dergisi**, C. 3, Sy. 9, Ankara 2003, s. 77-96. Corcî Zeydân'ın hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Muharrem Çelebi, "Corcî Zeydân", **DİA**, C. 8, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.69-71.

¹⁴⁹ J. H. Kramers, "Mehmet Ali Hânedânî Devri ve İstiklal (XIX. Asırdan İtibaren)", s. 268. Bu döneme ait literatür bilgisi için bk. John Haywood, **Modern Arabic Literature 1800-1970**, Lund Humphries, London 1971. Muhammed Ferîd Bey'in hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hilal Görgün, "Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sy. 4, İstanbul 2000, s.105-131

(1894-1973) ve Muhammed Teymur (1892-1921) kardeşler de bu alanda pek çok eser kaleme alan yazarlardandı.¹⁵⁰

2.2. el-Hidâye Dergisinin Kurucusu: Şeyh Abdülazîz Çâvîş

Abdülazîz Çâvîş, 31 Ekim 1876 yılında Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğdu.¹⁵¹ Babası aslen Tunuslu olup Annesi ise Türk asıllı idi.¹⁵² Dedesi Hasan Çâvîş Tunus'tan Bingazi'ye yerleşmişti. Sonra babası Halil Çâvîş'te Bingazi'den İslenderiye'ye gelerek burada evlenmişti. Hasan Çâvîş'in bu evliliğinden Mahmut, Ahmet, Abdullatif ve Abdülazîz isimli dört erkek çocuğu dünyaya gelmişti. Ailenin tüm üyeleri ticaretle uğraşmasına karşın Abdülazîz Çâvîş eğitimi sürdürmek konusunda ısrarcı oldu ve babasının izniyle Kahire'ye gitti.¹⁵³ Kahire'de 1892'de başladığı el-Ezher Koleji'ne iki yıl devam ettikten sonra Abdülazîz Çâvîş buradan ayrıldı.¹⁵⁴ Sonrasında Dârülulûm giriş sınavlarını başarıyla geçerek öğrenim hakkı kazandı. Dârülulûm'dan 21 yaşında yüksek onur derecesiyle mezun olan¹⁵⁵ Abdülazîz Çâvîş (1897) üniversite eğitimi için 1890'ların başında öğretmen yetiştirmek amacıyla İngiltere'de kurulan Borough Road'a girdi.¹⁵⁶ Buradaki üç yıllık eğitiminin ardından (1901) İngiltere'den Mısır'a döndü ve Mısır Eğitim Bakanlığında müfettiş olarak göreve başladı. Müfettişlik görevinden 18 ay sonra anlaşılmayarak istifa etti ve İngiltere'ye geri döndü.¹⁵⁷ İngiliz şarkiyatçıların teklifi üzerine Oxford Üniversitesinde Arapça öğretmeye başladı. Bu görevi yaklaşık 5 yıl sürdürdü. İngiltere'de geçirdiği sekiz yıllık süre boyunca İngiliz kültürü hakkında bilgi sahibi oldu. Bu dönemde (1905) Cezayir'de yapılan Uluslararası Şarkiyat Kongresi'ne üye olarak katıldı. Bu kongrede Kahire'de bulunan Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye'nin Müdürü Alman şarkiyatçı Karl Vollers (1857-1909)'in “*Kur'an, Ammice olarak yazılan ilk kitaptır*” iddiası üzerine Abdülazîz Çâvîş söz alarak Arap dilinin belâgatına ve üslûbuna

¹⁵⁰ Hilal Görgün, “Mısır: Osmanlı Dönemi”, s.580. Mısır tiyatrosu hakkında bilgi için bk. Rahmi Er, “Modern Mısır Tiyatrosu (I)”, **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 33, Sy. 1-2, Ankara 1990, s.123-140.

¹⁵¹ Enver el-Cündî, **Abdülazîz Çâvîş**, el-Müessesetü'l-Misriyye el-Amme, Kahire 1965, s.36-37.

¹⁵² Arthur Goldschmidt Jr, “Jewish, Shaykh 'Abd al-'Aziz”, **Biographical Dictionary of Modern Egypt**, The American University in Cairo Press, 2000, s.96.

¹⁵³ Enver el-Cündî, a.g.e., s.39.

¹⁵⁴ Mustafa Kabha, “Jewish, 'Abd al-'Aziz”, (Ed.: Emmanuel K. Akyeampong ve Henry Louis Gates, Jr), **Dictionary of African Biography**, C.6, Oxford University Press, 2001, s. 202.

¹⁵⁵ Enver el-Cündî, a.g.e., s.44-46.

¹⁵⁶ Marilyn Booth ve Anthony Gorman, **The Long 1890s in Egypt: Colonial Quiescence, Subterranean Resistance**, Edinburgh University Press, 2014, s.107-108.

¹⁵⁷ Mustafa Kabha, a.g.e., s.202.

dikkat çekerek bu iddiaları çürütmeye çalıştı. Bu konuşmaya şahit olanlar Abdülazîz Çâvîş'in sunmuş olduğu delillerden etkilendi. Çâvîş'in Vollers'e cevabından etkilenenler arasında Muhammed Ferîd Bey'de bulunuyordu.¹⁵⁸ İngiltere'den Mısır'a dönen Abdülazîz Çâvîş (20 Mart 1905) Mısır Eğitim Bakanlığı'nda müfettiş olarak yeniden görev yapmaya başladı.¹⁵⁹ Bu görevinden Nisan 1908'in sonlarında istifa ederek el-Livâ' gazetesinde başyazarlığa başladı. Abdülazîz Çâvîş bu görevine 1912 Şubatına kadar devam etti.¹⁶⁰ el-Livâ', Hizbü'l-vatanî Lideri olan Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908) tarafından bu hareketin gazetesi olarak 2 Ocak 1900'de Kahire'de çıkarılmaya başladı.¹⁶¹ Mustafa Kâmil Paşa vefatından önce, Abdülazîz Çâvîş'e bir mektup yolladı ve sonrasında onunla İngiltere'de görüştü. Bu görüşmede Çâvîş'e el-Livâ' gazetesinin başyazarlığı teklifinde bulundu. Çâvîş, Mısır'a döndüğünde mevcut görevinden istifa ettikten sonra teklif edilen görevi kabul edeceğini belirtti. Çâvîş'in ilk makalesi 3 Mayıs 1908'de el-Livâ'da yayımlandı.¹⁶² Abdülazîz Çâvîş'in başyazar olmasından sonra oldukça rağbet gören el-Livâ' gazetesinin tirajı hızla yükselerek 18 bin rakamına ulaştı ve gazete çalışanlarının sayısı 162 kişiyi buldu.¹⁶³ Çâvîş kendine has kalemîyle Mısır halkının ilgisini üzerine çekmeyi başardı.¹⁶⁴ İngiliz yönetimine ve rakip bir Kıptî gazetesi olan el-Vatan'a karşı eleştirileriyle kısa sürede ünlendi. Bu durum birçok Mısırlı ve yabancıların Abdülazîz Çâvîş'in genel olarak Kıptîlere karşı husûmet beslediğini düşünmelerine yol açtı.¹⁶⁵ İlk yazısı yayımlandıktan birkaç hafta sonra Sudan'da Bir Başka Dinşavay başlıklı bir yazı kaleme aldı ve üç ay hapse mahkûm edildi. Ancak mahkûmiyet kararına itirazı sonucunda beraat etti. Sonrasında Dinşavay Hadisesi ile ilgili başka bir yazı daha yazdı. Bu defa yeniden üç ay hapis cezasına çarptırıldı Kahire'de 1910 yılının başlarında Arapça aylık olarak yayımlayacağı el-Hidâye isimli bir dergi kurdu.¹⁶⁶ Kısa bir süre sonra da 7 Mart 1910'da el-Âlem isimli gazeteyi çıkarmaya başladı.¹⁶⁷ Bu gazetenin yazarlarından biri olan Şeyh Ali el-Hayati'nin Vatanperverliğim isimli kitabına önsöz yazdığı için Çâvîş

¹⁵⁸ Enver el-Cündî, a.g.e., s.50-56.

¹⁵⁹ Mustafa Kabha, a.g.e., s.203.

¹⁶⁰ Muhammed Eroğlu, "Abdülazîz Çâvîş", *DİA*, C. 1, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1988, s.187.

¹⁶¹ Şit Tufan Buzpınar, "Mustafa Kâmil Paşa", *DİA*, C. 31, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.309-310. Mustafa Kâmil Paşa'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hilal Görgün, "Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil", *a.g.e.*, s.105-131

¹⁶² Enver el-Cündî, a.g.e., s.62-68.

¹⁶³ Arthur Goldschmidt Jr, a.g.e., s.96.

¹⁶⁴ Muhammed Eroğlu, a.g.e., s.187.

¹⁶⁵ Arthur Goldschmidt Jr, a.g.e., s.96.

¹⁶⁶ Mustafa Kabha, a.g.e., s.203.

¹⁶⁷ Enver el-Cündî, a.g.e., s.72.

yeniden mahkemeye çıkarıldı. Yargılama sonucu üç ay hapis cezasına çarptırıldı (6 Ağustos 1910) ve serbest bırakıldı (22 Kasım 1910).¹⁶⁸ 1912 yılında İngilizler *el-Hidâye* dergisini kapattı ve çıkarttıkları bir mahkeme kararı ile Çâvîş Kahire'den İstanbul'a sürüldü.¹⁶⁹ İstanbul'a geçen Çâvîş burada Arapça yayımlanacak olan *el-Hilâlû'l-Osmânî* isimli günlük bir gazete kurdu.¹⁷⁰ Çâvîş bu hicretin sebebinin *el-Hidâye* dergisinde şu şekilde açıklamıştır:¹⁷¹

“Bizim buraya (Dârülhilâfe'ye) hicretimizin sebebi yöneticiden kaçtığımız, tehlikeden korktuğumuz, mala tamah ettiğimiz veya bir makam talep ettiğimiz için de değildir. Fakat biz adaleti gözeten, özgürlüğe saygı gösteren, hakkı teyit eden kimselerin yanına geldik. Onların yanına kendileri hak üzere oldukları müddetçe hayatımızı vakfetmek ve herhangi bir yanılsa düşerlerse kendilerini uyarmak için geldik. Doğduğu toprağı terk eden tek kişi değilim. Resulullah (s.a.v.)'de doğum yeri ve yetiştiği toprak olan Mekke'den hicret etmişti. Ben bugün küçük vatanımı (Mısır'ı), burada (Dârülhilâfe'de) yani büyük vatanımda ona (Mısır'a) daha çok hizmet edebilmek adına terk ettim.”

İngiltere'nin isteğı üzerine Osmanlı polisi tarafından İstanbul'da tutuklanarak Mısır'a iade edildi (3 Eylül 1912).¹⁷² İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey bu durumdan duyduğu memnuniyetini Bâbîâlî'ye bir telgrafla bildirdi.¹⁷³ Mısır'da tutuklu bulunan Çâvîş, yapılan yargılama sonucunda beraat etti ve ülke dışına çıkma şartı ile serbest bırakılarak yeniden İstanbul'a döndü (22 Ekim 1912).¹⁷⁴ *el-Hilâlû'l-Osmânî* gazetesinin Mısır'a girişi İngilizler tarafından engellendi. Bunun üzerine Çâvîş, *el-Hakku yalû* adıyla yeni bir gazete çıkarmaya başladı. Bu gazetenin de Mısır'da satışı

¹⁶⁸ “Şeyh Abdülazîz Çâvîş Hâkimlerin Karşısında”, *el-Hidâye*, Sn. 1, Sy. 7-8 (H. Recep-Şâban 1328/M. Temmuz-Ağustos 1910), s.375. Bu olay hakkında geniş bilgi için bk. J. Alexander, *The Truth About Egypt*, London: Cassel and Company Ltd, 1911.

¹⁶⁹ Mustafa Kabha, a.g.e., s.202.

¹⁷⁰ Muhammed Eroğlu, a.g.e., s.187. İstanbul'da Türkçe ve Arapça olarak günlük olarak yayımlanmaya başlanan ve siyâsî, iktisâdî, edebî niteliğinde olan *el-Hilâlû'l-Osmânî* gazetesinin amacı Müslümanlığın ve Osmanlılığın menfaatlerini korumaktır. *Sebîlürreşâd* dergisi de bu gazeteyi okuyucularına tavsiye etmiş ve gazetenin gâyesine yer vermişti. bk. “Matbûât: el-Hilâlû'l-Osmânî”, *Sebîlürreşâd*, Sy. 185, (H. 2 Rebûlâhîr 1330/M. 21 Mart 1912), s.47; Shahenda A. Thabet, a.g.t., s.56.

¹⁷¹ “Hocanın Hicreti ve el-Hilâlû'l-Osmânî”, *el-Hidâye*, Sn. 3, Sy. 2-3, (H. Safer-Rebûlevvel 1330/ M. Şubat-Mart 1912), s.99.

¹⁷² “Dârülhilâfe: Büyük Bir İslâm Mücâhidinin Teslimi”, *Sebîlürreşâd*, Sy. 209, (H. 23 Ramazan 1330/M. 05 Eylül 1912), s.18.

¹⁷³ *BOA*, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), Dosya No: 931 Gömlek No: 62, (H. 27 Ramazan 1330/M. 9 Eylül 1912).

¹⁷⁴ “Mısır: Şeyh Abdülazîz Çâvîş”, *Sebîlürreşâd*, Sy. 216, (H. 14 Zilkade 1330/M. 24 Ekim 1912), s.159.

yasaklanınca Çâvîş, Kahire’de kurduğu ve İngilizlerin kapattığı *el-Hidâye* dergisini bu sefer İstanbul’da yeniden çıkarmaya başladı.¹⁷⁵ 1 Şubat 1913 yılında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından oluşturulan İane, Tenvir-i Efkâr, Heyeti Faale ve Heyet-i İrşadiye isimli heyetlere üye olarak seçildi ve bunlarda aktif rol oynadı.¹⁷⁶ Millî Mücadele’nin teşkilatlanmasında önemli etkisi olan Heyet-i İrşadiye’nin genel sekreteri ve yakın dostu Mehmed Âkif (1873-1936) ile birlikte kalabalık bir heyette görev aldı.¹⁷⁷ Bâbîâlî, Medine-i Münevvere’de Dârülfünûn-ı İslâmî eğitim kurumunun kurulması için Abdülazîz Çâvîş’i görevlendirdi (1913)¹⁷⁸. Buranın inşâsına 29 Kasım 1913’te başlandı.¹⁷⁹ Bu kurumun kuruluşunda Çâvîş’e, Abdülkadir el-Mağribî (1867-1956) ve Emîr Şekib Arslan (1869-1946)’da eşlik etti.¹⁸⁰ 1914 yılında kısa bir süre Londra’da kaldı.¹⁸¹ Osmanlı Devletinin, 23 Kasım 1914’te yayınladığı Cihad-ı Ekber fetvasını destekleyen Arapça uzun bir bildiri kaleme aldı.¹⁸² *Yeryüzündeki Umûm Müslümanlara Beyânnâme* başlığı taşıyan bu bildiride Çâvîş tüm dünya müslümanlarına “*Cihâd daima cihâd*” vurgusunu yaptı ve padişah fermanı ile Cihâd-ı Ekberle emrolundukları çağrısında bulundu.¹⁸³ I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Londra’dan İstanbul’a döndü.¹⁸⁴ Osmanlı makamlarını ikna ederek Mısır’ın bir Osmanlı parçası olduğu kampanyasını başlattı. 1915’in başlarında Osmanlı’nın Mısır’ı İngiliz işgalinden kurtarmak amacıyla Süveyş Kanalı’na düzenlediği kanal harekâtında yer aldı.¹⁸⁵ Yine aynı yıl Kudüs’te Selâhaddîn-i Eyyûbî Külliye-i İslâmiyye’nin kurulması için görevlendirildi.¹⁸⁶ Bunun yanında *Ta’limu’l-Lugati’l-*

¹⁷⁵ Muhammed Eroğlu, a.g.e., s.187. Mısır Hükûmeti, Abdülazîz Çâvîş’in *el-Hilâlû’l-Osmânî* gazetesine makale yazmasını bahane ederek gazetenin Mısır’a girişini yasaklaması hakkında bk. "Şuûn: el-Hilâlû’l-Osmânî ve Mısır Hükûmeti", *Sebilürreşâd*, Sy. 192, (H. 22 Cemâziyelevvel 1330/M. 9 Mayıs 1912), s.192.

¹⁷⁶ Cemal Necip Gürel, *İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009, s.226.

¹⁷⁷ M. Orhan Okay ve M. Ertuğrul Düzdağ, "Mehmed Âkif Ersoy", *DİA*, C. 28, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2003, s.435. Ayrıca bk. Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Haz.: Fahrettin Gün Beyan Yayınları, İstanbul 2010.

¹⁷⁸ BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 1191/45, (H. 27 Zilkade 1331/M. 28 Ekim 1913)

¹⁷⁹ "Dârülfünûn-ı İslâmî", *Sebilürreşâd*, Sy. 274, (H. 26 Muharrem 1332/M. 25 Aralık 1913), s.247.

¹⁸⁰ Azmi Yüksel, "Abdülkadir el-Mağribî", *DİA*, C. 1, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul, 1988, s.241. el-Mağribî’nin hayatı hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Enver el-Cündî, "Abdülkadir el-Mağribî Müceddid el-İslâm vel-Luga", *Terâcimü’l-alâmi’l-muâsirîn fi’l-âlemi’l-İslâm*, Mektebetü’l-Enclû el-Misriyye, Kahire 1970, s.263-274. Emîr Şekib Arslan’ın hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Emîr Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, Çev.: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁸¹ Osman Keskiöğlu, Asaf Demirbaş ve Abdullah Manaz, *Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri*, Tekişik Matbaası, Ankara 1989, s. 97.

¹⁸² M. Hanefi Bostan, Sadrazam Said Halim Paşa, *TYB Akademi*, Yıl 1, Sy. 3 (2011), s.18

¹⁸³ "Yeryüzündeki Umûm Müslümanlara Beyânnâme", *Sebilürreşâd*, Sy. 317, (H. 21 Muharrem 1333/M. 10 Aralık 1914), s.36-37.

¹⁸⁴ Mustafa Kabha, a.g.e., s.203.

¹⁸⁵ Osman Keskiöğlu, Asaf Demirbaş ve Abdullah Manaz, a.g.e, s. 97.

¹⁸⁶ Mustafa Kabha, a.g.e., s.203.

Arabîyye a'lâ Tarîkat-ı Berlitz isimli eserin yazımı için Maarif Nezareti tarafından görevlendirilen üç kişilik komisyonda yer aldı.¹⁸⁷ Almanlar ile İslâm Birliği çerçevesinde faaliyetler yapmak üzere Teşkilat-ı Mahsusa tarafından bir grup görevlendirilmişti. 1916 yılının başında Çâvîş bu görev sebebiyle Almanya'ya gönderilmişti. Ayrıca görevlendirilen bu grupta Mehmed Âkif, Abdürreşid İbrahim (1857-1944) ve Şeyh Şerif Tunusî gibi isimler de yer aldı.¹⁸⁸ Çâvîş, Berlin'de İslâm medeniyeti hakkında *Islamische Welt (el-Âlemü'l-İslâmî)* isimli bir dergi çıkarmaya başladı.¹⁸⁹ I. Dünya savaşının sonlarına doğru Çâvîş ve arkadaşları İstanbul'dan vapura binip Rusya'ya geçti; buradan tren ile Almanya'ya vardı.¹⁹⁰ Bu meşakkatli yolculuğun ardından Çâvîş Avrupa başkentlerine bir dizi ziyarette bulundu. Bu sıralarda İsviçre'de *Egypt* isimli İngilizce bir gazete çıkardı. Yine bu dönemde Stockholm'de I. Dünya Savaşı sırasında işgal edilen ülkelerin savunmasını organize etmek amacıyla düzenlenen uluslararası bir konferansa katıldı.¹⁹¹ Bu konferansta Mısır ve Memâlik-i İslâmiyye'de hürriyet ile Hilafet meselesi hakkında açıklamalarda bulundu.¹⁹² Çâvîş, Stockholm'de bulunduğu sırada Mısır'ın bağımsızlığına yönelik gazetelere açıklamalar yazdı. Görüşmeler sonrası Hilafet konusunda propaganda yapmak üzere Kopenhag'a gitti.¹⁹³ Cumhuriyetin ilk yıllarında Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'ne bağlı Tedkîkât ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti başkanlığına tayin olan Çâvîş, Almanya'dan Türkiye'ye geldi.¹⁹⁴ Dört kişiden oluşan bu komisyon 15 aylık bir çalışma süresinde sekiz eser kaleme aldı.¹⁹⁵ Mustafa Kemal Atatürk ile 25 Kasım 1922'de görüştü ve aralarında uzun bir konuşma gerçekleşti. Bu konuşmada Çâvîş özellikle hilafetin bekasının gerekliliğine vurgu yaptı ancak Atatürk, Çâvîş'in bu konudaki görüşüne katılmamıştır. 1923 yılının Aralık ayında İngilizlerin kendisine giriş izni vermemesi sebebiyle Mısır'a gizlice geri dönüş yolları aradı. İskenderiye'ye giden bir vapurdan başkası adına bir bilet aldı. Vapur limana varıncaya kadar yerinden hiç

¹⁸⁷ Hasan Soyupek, **İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2004, s.226.

¹⁸⁸ Mustafa Balcıoğlu, **Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkıye Dairesi**, Dinamik Akademi, Ankara 2011, s.18.

¹⁸⁹ Ahmet Tetik, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi**, C. I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.218-219. *Islamische Welt* isimli dergi hakkında geniş bilgi için bk. Murat Çulcu, "İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: Die Islamische Welt", **Müteferrika Kitabyat Dergisi**, Sy. 2, İstanbul 1994, s. 193-208 ; Shahenda A. Thabet, **a.g.t.**, s.59.

¹⁹⁰ Enver el-Cündî, a.g.e., s.180.

¹⁹¹ Mustafa Kabha, a.g.e., s.204.

¹⁹² BOA, HR.SYS., 2395/9, (H. 28 Ramazan 1335/M. 18 Temmuz 1917)

¹⁹³ BOA, HR.SYS., 2395/10, (H. 16 Şevval 1335/M. 5 Ağustos 1917)

¹⁹⁴ **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 6-48-15, 1 Şubat 1923

¹⁹⁵ Hüseyin Hansu, "Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadis Projesi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 11, Sy. 21, (2013), s.375.

ayrılmadı ve arkadaşlarının yardımıyla kimseye görünmeden çıkmayı başardı. Ertesi gün (19 Aralık 1923) *Sözün Yenilenmesi* başlıklı bir başyazı kaleme alarak Mısır'a geldiğini herkese duyurmuş oldu.¹⁹⁶ Abdülazîz Çâvîş, Mısır'a döndükten sonra, Hilâfetin kaldırılması üzerine birkaç yazı yazdı ve bu yazılarında Hilâfeti savundu.¹⁹⁷ Ayrıca İsmet İnönü'ye bir mektup yazarak Hilafetin kaldırılmamasını talep etti.¹⁹⁸

Abdülazîz Çâvîş ve bir grup arkadaşı Mısır'da 12 Temmuz 1924 tarihinde tutuklandı ve 5 Ağustos 1924'e kadar hapisteye kaldı. Bu onun siyâsî hayatındaki son tutuklanması oldu.¹⁹⁹ Kasım 1927'de Genç Müslümanlar Cemiyeti (YMMA)'ni kurdu²⁰⁰ ve Kahire'de 25 Ocak 1929'da vefat etti.²⁰¹

Ana hedefi İngilizlerin işgali ve sömürüsüne karşı koymak olan Abdülazîz Çâvîş, İslâm Dünyasının sorunlarının çözümü konusunda Cemâleddin Efganî (1838-1897)'nin toplumsal reform ile eğitim alanındaki sorunların çözümünde ise Muhammed Abduh (1849-1905)'un takipçisi oldu.²⁰² Mısır'ın yerli bir hareketi olan Hizbü'l-vatanînin kurulduğu ilk yıllarda bu hareketi ve Mustafa Kâmil Paşa'nın *el-Livâ'*'da ki yazılarının yakından takip etti. Sonrasında ise ilkelerini benimseyerek bu harekette aktif rol oynadı.²⁰³ Mustafa Kâmil Paşa'nın vefatından sonra hareketin siyâsî lideri Muhammed Ferîd Bey oldu ve basın liderliğini de *el-Livâ'* daki başyazarlığı sebebiyle Abdülazîz Çâvîş üstlendi.²⁰⁴

Mustafa Kâmil Paşa, Muhammed Ferîd Bey ve Abdülazîz Çâvîş düşünce ve yazı hayatında İslâm Birliği fikrî cephesinde kalarak Osmanlı hilafetine sadık bir Mısır vatanperverliğini savundu.²⁰⁵ Abdülazîz Çâvîş, yazılarında yaşadığı çağdaki Müslümanların sorunlarına ayrıntılı olarak değindi ve bunlara çeşitli çözümler aradı.²⁰⁶

¹⁹⁶ Enver el-Cündî, a.g.e., s.138-144.

¹⁹⁷ Ahmed Nedim, *Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları-1926*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, s.203.

¹⁹⁸ Menter Şahinler, *Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1998, s.203.

¹⁹⁹ Enver el-Cündî, a.g.e., s.152.

²⁰⁰ Osman Keskiöğlu, Asaf Demirbaş ve Abdullah Manaz, a.g.e., s. 97.

²⁰¹ Enver el-Cündî, a.g.e., s.153.

²⁰² Enver el-Cündî, a.g.e., s.59. Cemaledin Afganî hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Mahzumî Paşa, *Cemaledin Afganî'nin Hatıraları*, Çev.: Adem Yerinde, Klasik Yayınları, İstanbul 2006; Muhammed Abduh hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Zeki İşçan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1998.

²⁰³ Enver el-Cündî, a.g.e., s.61.

²⁰⁴ Enver el-Cündî, a.g.e., s.64.

²⁰⁵ Hilal Görgün, "Mısır: Osmanlı Dönemi", a.g.e, s.578; Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, a.g.e., s.160.

²⁰⁶ Enver el-Cündî, a.g.e., s.70.

1908-1912 yılları Abdülazîz Çâvîş'in fikrî mücadelesini basın yoluyla sürdürdüğü en verimli dönemdir. Bu dönemde içlerinde Emin er-Râfî, Muhammed Sâdık Anber (1872-1938) ve Ahmed Vefîk'in bulunduğu bir grupla bir gazetecilik okulu kurdu.²⁰⁷ Özellikle İstanbul'da bulunduğu yıllarda dergi yayıncılığında din konusunda 239 yayına katkıda bulunduğu için en verimli ilk on yazar arasında yer aldı.²⁰⁸

Abdülazîz Çâvîş'in makaleleri dışında *Gunyetü'l-müeddibîn fi't-turuki'l-hadîse li't-terbiyeti ve't-talîm* (Kahire 1321, İstanbul 1334), *el-İslâm dînü'l-fitra* (İslâm Fıtrat ve Hürriyet Dinidir, Kahire), *Esrâru'l-Kur'ân* (İstanbul 1331), *Âsârü'l-hamr* (İçkinin İnsan Hayatından Açtığı Zararlar, İstanbul 1923), *el-Ecvibe fi'l-İslâm an esileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye* (Anglikan Kilisesine Cevap, İstanbul 1923) ve *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye* (İstanbul 1918) adlı altı eseri yayımlandı.²⁰⁹

2.3. el-Hidâye Dergisinin Yazar Kadrosu

el-Hidâye dergisinin tarafımızdan ulaşılan 39 sayısında yazar kadrosunun sayıca çok olduğu ve belli isimlerin her sayıda yer aldığı görülmektedir. Derginin kurucusu ve başyazarı olan Abdülazîz Çâvîş, Abdülkadir el-Mağribî, Muhammed Kâmil Haccâc (?-1943)²¹⁰, Muhammed Sâdık Anber ve Tâhâ Hüseyin (1889-1973)²¹¹ gibi isimler *el-Hidâye*'nin temel çatısını oluşturmuştur. Bu beş yazar, aynı zamanda dönemin en tanınmış Arap düşünür ve edebiyatçılarıdır.

²⁰⁷ Enver el-Cündî, a.g.e., s.72. Muhammed Sâdık Anber'in hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Almoajam, "Muhammed Sâdık Anber (H.1357-1289/M.1872-1938)", http://almoajam.org/poet_details.php?id=6484 (E.T.: 04.01.2019)

²⁰⁸ Yaşar Tonta ve Umut Al, **Türkiye'nin bilimsel yayın haritası: Türkiye'de dergi yayıncılığı üzerine bir araştırma**, (Proje sonuç raporu), (TÜBİTAK Sosyal Bilimler Araştırma Grubu SOBAG Proje No. SOBAG 105K088), Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara 2007, s.53-54.

²⁰⁹ *Anglikan Kilisesine Cevap ve İçkinin İnsan Hayatında Açtığı Zararlar* adlı eserler Mehmed Âkif Ersoy tarafından Türkçe'ye çevrildi ve Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti tarafından yayımlandı. bk. Muhammed Eroğlu, a.g.e., s.187. *Esrâru'l-Kur'ân* adlı eser Mehmed Şevket ve Çâvîş'in diğer makaleleri ise Mehmed Âkif tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek *Sebîlürreşâd* dergisinde yer aldı. bk. Osman Keskiöğlu, Asaf Demirbaş ve Abdullah Manaz, a.g.e., s. 98. Mehmed Âkif Ersoy'un Abdülazîz Çâvîş'ten yaptığı tercüme hakkında bilgi almak için ayrıca bk. Hasan Kaya, **Mehmet Akif Ersoy'un Dini ve Siyasi Fikirleri**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2008, s.51.

²¹⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hayreddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müste'ribîn ve'l-Müste'rikîn**, Dar-el-İlmi lil melayin, Beyrut 2002.

²¹¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Şevki Dayf, "Menhecü Tâhâ Hüseyin fi'd-dirâsâti'l-edbiyye", **Mecelletü'l-Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye bi-Dimeşk**, C.65/2, Dimeşk 1990, s.227-240.

el-Hidâye'ye farklı sayılarda yazılarıyla katkı sağlayan yazarların olduğuna da rastlamaktayız. Bu isimler şunlardır: Abbâs Mahmûd el-Akkad²¹², Abdulvehhâb, Abdurrahman er-Râfiî el-Muhâmî²¹³, Abdülhamîd er-Râfiî, Abdülmecid el-Leban, Abdürreşid İbrahim²¹⁴, Ahmed Çâvîş, Ahmed Fehmî el-Hakîm, Ahmed Fuâd el-Mısırî, Ahmed Îsâ, Ahmed Nesîm²¹⁵, Ahmed Osman, Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid²¹⁶, Emîr Şekib Arslan, Gazzeli Cemâl, Corcî Zeydân (kendi eserine yapılan eleştiri üzerine yazdığı reddiyesi), Hâfız Vehbe, Hâlid el-Mısırî, İbnü'l-Velîd el-Mısırî, İbrâhîm Remzî, İnâyetullah Ahmed, Kürd Ali Efendi²¹⁷, Ma'rûf er-Rusâfî²¹⁸, Muhammed Âtîf Berekât, Muhammed Bedr, Muhammed Ferîd Vecdî²¹⁹, Muhammed Hamdi, Muhammed Hasan Nâil el-Marsafî, Muhammed Hâşimî, Muhammed Hilmi Tamara²²⁰, Muhammed Kandil er-Rahmânî, Muhammed Kaplan Efendi, Muhammed Mesud Efendi, Muhammed Re'fet, Muhammed Tevfik Sıdkî, Nuri Celâl Bey, Rüştü Komutan, Said Coho Mosko, Sâlih Hamdî Hammâd, Seyyid Ahmed Han²²¹, Seyyid Hasan el-Kayati el-Mısırî, Seyyid Hayri Hendavi, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi²²², Şeyh Abbas Cemâl, Şeyh Mahmûd, Şeyh Tantâvî Cevherî²²³, Şükrü el-Aselî Efendi ve Yahyâ Ahmed ed-Derdîr.

Bunun dışında tanınmış bazı yazar ve eserlerinin *el-Hidâye*'de iktibas edilerek yer verildiğini görmekteyiz. Bu iktibaslar şunlardır: Ahmed Şevkî, Hâfız İbrâhîm, Halîl

²¹² Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Recep Cinkılıç, "Abbâs Mahmûd El-Akkâd (1889-1964)'ın Hayatı Ve Eserleri", **Nûsha Dergisi**, C. 18, Sayı, Ankara 2018, s. 15-32.

²¹³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Ağırakça, "Râfiî, Abdurrahman b. Abdüllatîf", **DİA**, C. 34, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2007, s.392-393.

²¹⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Türkoğlu, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997

²¹⁵ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Abdurrahman Râfiî, *Şu'arâ'ü'l-vataniyye fi Mısır*, 3. Bs., Beyrut ts., s.198-214.

²¹⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Halil Hâlid , **Bir Türkün Ruznamesi**, Çev.: Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

²¹⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Kürd Ali, **Bir Osmanlı Arap Gazetecinin Anıları**, Çev.: İbrahim Tüfekçi, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

²¹⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Erol Ayyıldız, "Ma'rûf er-Rusâfî", **DİA**, C. 28, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2003, s. 69-71.

²¹⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Ferîd Vecdî", **DİA**, C. 12, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1995, s.393-395; Sema Geyin, Muhammed Ferid Vecdî'nin Tefsir Anlayışı ve Yaşadığı Dönem Açısından Tefsirinin Değerlendirilmesi, **Journal of Intercultural and Religious Studies**, Sy.4 (Çanakkale 2013), s.121-131

²²⁰ Muhammed Hilmi Tamara'nın *el-Hidâye*'de ki *Ebu'l-Alâ' el-Maarri'nin Hayât ve Felsefesi* başlıklı makalesi *Sebilürreşâd* tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve dergide bu makaleye yer verilmiştir. bk. "Edebiyât: Arab Târîh-i Edebiyyâtından, Ebû'l-Alâ' el-Maarri" **Sebilürreşâd**, Sy. 188, (H. 2 Rebiülâhîr 1330/M. 21 Mart 1912), s.37-39.

²²¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Şaban Ali Düzgün, **Seyyid Ahmed Han ve Entellektüel Modernizmi**, Akçağ Yayınları, İstanbul 1997.

²²² Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", **DİA**, C. 38, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 424-425.

²²³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. M. Suat Mertoğlu, "Tantâvî Cevherî", **DİA**, C. 39, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 579-580.

Mutrân, İbnü'r-Rûmî²²⁴, İlyâ Ebû Mâzî²²⁵,nin şiirleri, Muhammed Kâmil es-Sevfi'nin dergideki tefsir eleştirisi, İbn Hazm²²⁶,ın makalesi ve Robert Falcon Scott'ın mektupları. Dergide ayrıca imzasız yazıların sayısı da oldukça fazladır. Bu imzasız yazıların çoğunun dergi yönetimi tarafından hazırlanmış olma ihtimali vardır.

²²⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Çuhadar ve İsmail Durmuş, “İbnü'r-Rûmî”, **DİA**, C. 21, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2000, s.186-188.

²²⁵ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Şükran Fazlıoğlu, “İlyâ Ebû Mâzî”, **DİA**, C. Ek-1, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2016 s.368-369.

²²⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, **DİA**, C. 20, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1999, s.39-52.

III. BÖLÜM:

EL-HİDÂYE DERGİSİNDEKİ EDEBİYAT YAZILARININ TÜRLERİNE GÖRE SIRALANMASI

el-Hidâye dergisinin incelediğimiz 39 sayısında yer verilen edebî yazılar türlerine göre ayrılmaya çalışılmıştır. Bunun için eserin adı ve yazarı; eserin yer aldığı sene/cilt/sayı ve sayfa numarası gibi temel bilgilerden yola çıkılarak tablolar oluşturulmuştur. Bu bölümde edebî türler olarak incelediğimiz yazılar şiir ve nesir adlı iki ana eksenle ele alınmıştır.

3.1. Şiir

İncelenen sayılar içerisinde 26 adet şiirin yer aldığı ve buna ilaveten farklı şairlere ait kısa şiir kesitleri de olduğu görülmüştür. Bunlar içinde Şeyh Mahmûd'un 6, Ma'rûf er-Rusâfî (1875-1945)'nin 4, Hâfız İbrâhim, Ahmed Şevkî ile Seyyid Hasan el-Kayati el-Mısırî'nin 2'ser ve Tâhâ Hüseyin, Ahmed Nesîm, Halîl Mutrân, Abdülhamîd er-Râfî, İlyâ Ebû Mâzî (1889-1957), İbnü'r-Rûmî, Seyyid Hayri el-Hendavi, Muhammed Hâşimî, İbrâhim el-Yâzicî (1847-1906)²²⁷ ve Emîr Şekib Arslan'ın 1'er şiiri yer almaktadır. Bunlara ilişkin bilgiler Tablo 5'de gösterilmiştir.

Bu şiirlerin haricinde dergi içerisinde İmru'ül-Kays ve Ebü'l-Alâ el-Maarrî gibi şairlerin şiirlerinden bazı kesitlere yer verilmiştir. Yine *19. Asırda Edebiyat* başlıklı yazı dizisi içerisinde ele alınan şahıslardan Abdullah Fikrî Paşa, Muhammed Kadri Paşa (1821/1888)²²⁸, Rifâa et-Tahtâvî, Muhammed Osman Celâl (1829-1898)²²⁹, Mahmûd Safvet es-Sââtî (1825-1881)²³⁰ye ait olan şiir kesitleri de mevcuttur.

²²⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Şükran Fazlıoğlu, "Yâzicî, İbrâhim b. Nâsîf", *DİA*, C. 43, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2013, s.366-367.

²²⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. M. K. Abdussamet Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa (1821-1888) ve Eserleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sy. 6 (2005), s.55-68.

²²⁹ Arthur Goldschmidt Jr, "Jalal, Muhammed 'Uthman", a.g.e., s.96. Ayrıca bk. Roger Allen, *An Introduction to Arabic Literature*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s.198

²³⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Edhem el-Cündî, *A' lâmü'l-edeb ve'l-fen*, Matbaatül-İttihâd, Dımaşk 1958; Luvîs Şeyho, *el-Edebil 'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi' 'aşer*, Matbaatül Abaa, Beyrut 1910.

Tablo 5: el-Hidâye’de Yayımlanan Şiirler

Sıra	Şiirin Adı	Şair	Sene	Sayı	Sayfa Aralığı
1	Çocuk Bakımevine Hâfız İbrâhim'in Hediyesi	Hâfız İbrâhim	I	4	254–256
2	Kölelik Özgürlük Zayıflık ve Kuvvet	Ahmed Şevkî	I	5 ve 6	352–355
3	Kadına Öğretin	Hâfız İbrâhim	I	5 ve 6	355–357
4	Başlıksız	Ahmed Şevkî	I	9 ve 10	498–500
5	Başlıksız	Tâhâ Hüseyin	I	11 ve 12	729–731
6	Hicri 1329 Yılı'nın Başında	Ahmed Nesîm	I	11 ve 12	732–735
7	Başlıksız	Halîl Mutrân	I	11 ve 12	735–739
8	Vatana Seslenme	Abdülhamîd er- Râfiî	II	3	167–170
9	Ben O'yum	İlyâ Ebû Mâzî	II	3	171–175
10	İlkbaharı Selamlama	İmzasız	II	3	176–177
11	Başlıksız	İbnü'r-Rûmî	II	8 ve 9	654–664
12	Lisede Öğretmenlik Yapan Şeyh Mahmud'un Şiir ve Nesir Kesitleri	Şeyh Mahmûd	III	2 ve 3	130–133
13	Mevcut Savaş	Seyyid Hasan el-Kayati el- Mısırî	III	2 ve 3	185–186
14	İçten Gelen Yakınmalar	Seyyid Hasan el-Kayati el- Mısırî	III	2 ve 3	186–187
15	Devrimden Önce	Ma'rûf er- Rusâfî	IV	2	171

16	Devrimden Sonra	Ma'rûf er-Rusâfî	IV	3	286–287
17	Hayat Savaşı	Ma'rûf er-Rusâfî	IV	4	353–355
18	Edirne	Ma'rûf er-Rusâfî	IV	4	383–385
19	Selanik Kızı	Seyyid Hayri Hendavi	IV	4	401–403
20	Ey İslâm Âlemi	Muhammed el-Hâşimî	IV	5	493–495
21	Başlıksız	İbrâhim el-Yâzicî	IV	11	1052–1053
22	Edirne'nin Kurtuluşu	Emîr Şekib Arslan	IV	11	1148–1151

3.2.Nesir

Edebî türler arasında ikinci ana eksen olarak ele alınan nesir türündeki yazıları *Dil İle İlgili ve Edebiyat ile İlgili* yazılar olmak üzere iki bölüme ayrılarak bu bölümlerde kendi içerisinde sınıflandırıldı.

3.2.1. Dil İle İlgili Yazılar

Dil alt bölümünde incelenen yazılar lügat, sarf, belâgat ve nahiv olmak üzere dört farklı başlık ile bu başlıklar altına girmeyen yazılar da diğer adlı başlık altında ele alınmıştır. Bu bölüme ilişkin bilgiler Tablo 6'da gösterilmiştir. Ayrıca bu bölümde yer alan yazılarla ilgili açıklamalara IV. bölümde yer verilecektir.

Tablo 6: el-Hidâye’de Yayımlanan Dil İle İlgili Yazılar

Sıra	Türü	Yazının Başlığı	Yazarı	Sene	Sayı	Sayfa Aralığı
1	Lügat	Lisânü'l-'Arab	Muhammed Sâdık Anber	I	1	31–39
2	Sarf	Arap Dili İle İlgili Soru ve Cevapları	Abdülazîz Çâvîş	I	1	60–65
3	Sarf	Yaygın Dilbilgisi Hataları (1)	Muhammed Sâdık Anber	I	2	89–93
4	Sarf	Yaygın Dilbilgisi Hataları (2)	Muhammed Sâdık Anber	I	3	154–158
5	Sarf	Yaygın Dilbilgisi Hataları (3)	Muhammed Sâdık Anber	I	4	226–231
6	Sarf	Yaygın Dilbilgisi Hataları (3)	Muhammed Sâdık Anber	I	5 ve 6	274–280
7	Sarf	Yaygın Dilbilgisi Hataları (5)	Muhammed Sâdık Anber	I	9 ve 10	491–496
8	Belâgat	Garîbü'l Luga	İmzasız	I	7 ve 8	400–407
9	Belâgat	Mübalâğa	İmzasız	I	7 ve 8	408–415
10	Belâgat	Bedî' İlminde Mübalâğa	İmzasız	I	7 ve 8	416–418
11	Belâgat	Nehcu'l-Belağa	Muhammed Hasan Nâil el-Marsafî	II	2	81–88
12	Nahiv	Kalemlerin Hataları (1)	Muhammed Sâdık Anber	I	11 ve 12	722–725
13	Nahiv	Kalemlerin Hataları (2)	Muhammed Sâdık Anber	II	3	161–166

14	Nahiv	Kalemlerin Hataları (3)	Muhammed Sâdık Anber	II	4	279–284
15	Nahiv	Kalemlerin Hataları (4)	Muhammed Sâdık Anber	II	6 ve 7	462–465
16	Diğer	Dilin Korunması İrkin Korunması	Muhammed Sâdık Anber	I	2	94–97
17	Diğer	Arap Dili ve Daru'l Ulum	Muhammed Âtîf Berekât	I	2	128–129
18	Diğer	İslâm'da Telif: Kitap Telifi	Kürd Ali Efendi	I	9 ve 10	519–530
19	Diğer	Arapça Yazının Tarihi	İmzasız	I	9 ve 10	531–538
20	Diğer	Telif Sanatı ve Millete Hikaye Yollarını Öğretme	İmzasız	I	9 ve 10	577–582
21	Diğer	Dil Konferansına Olan İhtiyacımız	Muhammed Sâdık Anber	II	1	9–16
22	Diğer	Dil Eski İhtişamını Geri Alır mı?	Tâhâ Hüseyin	II	10 ve 11	761–803

3.2.2. Edebiyat İle İlgili Yazılar

Edebiyat alt bölümünde yer alan yazılar incelenmiştir. Bu yazılar eser incelemeleri ve çeviri, eleştiri ve övgü ile edebî makaleler olarak sınıflandırılarak ele alınmıştır. Bu bölüme ilişkin bilgiler ise Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: el-Hidâye’de Yayımlanan Edebiyat İle İlgili Yazılar

Sıra	Türü	Yazının Başlığı	Yazarı	Sene	Sayı	Sayfa Aralığı
1	Makale	Şiir ve Şairler	Muhammed Hasan Nâil el-Marsafî	I	3	194–199
2	İnceleme ve Çeviri	Kayıp Cennet: John Milton	Muhammed Kâmil Haccâc	II	2	89–95
3	İnceleme ve Çeviri	Giacomo Leopardi'nin Şiirinden	Muhammed Kâmil Haccâc	II	4	285–287
4	Eleştiri	Eleştiri ve Övgü	Tâhâ Hüseyin	II	6 ve 7	447–462
5	Makale	Nazım ve Şiir Arasındaki Fark	Muhammed Kâmil Haccâc	II	6 ve 7	466–478
6	Eleştiri	Eleştiri ve Övgü	Tâhâ Hüseyin	II	8 ve 9	601–623
7	Eleştiri	Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye eleştrisine Cevap	Corcî Zeydân	II	8 ve 9	624–631
8	Eleştiri	Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye Reddiyesine Reddiye	Tâhâ Hüseyin	II	8 ve 9	632–640
9	İnceleme ve Çeviri	Friedrich Schiller'in Haydutlar Adlı Romanı	Muhammed Kâmil Haccâc	II	10 ve 11	803–812
10	Eleştiri	Eleştiri ve Övgü	Tâhâ Hüseyin	II	10 ve 11	812–837
11	İnceleme	İbnü'l-Mukaffa'nın el-Edebü's-sagîr'i	İmzasız	III	1	27–34
12	Eleştiri	Almanya ve Fransa Savaşı Tarihi Kitabı	İmzasız	III	1	74–75

13	İnceleme ve Çeviri	Alphonse Karr'ın Nesrinden	Muhammed Kâmil Haccâc	III	2 ve 3	116–122
14	Makale	Eleştiri	Şeyh Abbas Cemâl	III	4 ve 5	271–299
15	Makale	Arap Tiyatrosu ve George Abyad	Muhammed Kâmil Haccâc	III	2 ve 3	188–199
16	İnceleme ve Çeviri	Friedrich Schiller'in Şiirinden	Muhammed Kâmil Haccâc	III	4 ve 5	251–257
17	İnceleme ve Çeviri	Fransız Şiirinden Bir Kesit	Muhammed Kâmil Haccâc	III	4 ve 5	257–261
18	Makale	19. Asırda Edebiyat (1)	Muhammed Kâmil Haccâc	IV	2	152–155
19	Makale	19. Asırda Edebiyat (2)	Muhammed Kâmil Haccâc	IV	3	246–249
20	Makale	19. Asırda Edebiyat (3)	Muhammed Kâmil Haccâc	IV	4	347–353
21	Makale	19. Asırda Edebiyat (4)	Muhammed Kâmil Haccâc	IV	5	484–486

IV. BÖLÜM:

EL-HİDÂYE DERGİSİNDEKİ EDEBİYAT YAZILARININ YAPI VE MUHTEVA AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Şiirler

Arap şiiri XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar geleneksel olarak devam etmiştir.²³¹ Araplar, 1798’de Fransızların Mısır’ı işgali ile birlikte Batılılarla etkileşime girmiş ve bu tarih Modern Arap Edebiyatı’nın başlangıcı olarak sayılmıştır.²³² Bu etkileşimle birlikte Arap dünyasında daha önce pek rastlanmayan hikâye, roman ve tiyatro gibi edebî türlerde de eserler verilmeye başlanmıştır.²³³ Bunda Mehmed Ali Paşa’nın Mısır valiliği sırasında Avrupaya eğitim için gönderdiği öğrencilerin etkisi olmuştur.

Modern dönemde Batı şiirinin etkisiyle doğan hür şiir, mensur şiir, nesir kasîdesi gibi yeni tarzları destekleyen veya gelenekseli yaşatmayı seçen birçok şiir akımı ve şâirler ortaya çıkmıştır. Bu akımlardan İhyâ, Dîvân, Apollo, er-Râbitatü’l-Kalemiyye, el-Usbetü’l-Endelüsiyye ve Mecelletü’ş-şîr gibi topluluklar öne çıkmıştır.²³⁴

İhyâ topluluğu Mahmûd Sâmî el-Bârûdî’nin öncülüğünde kurulmuştur. Bu topluluk biçim ve üslûpta muhafazakâr bir anlayış benimserken içerik ve konuda yenilikçiliği tercih etmiştir.²³⁵ Neo-klasik hareket olarak da adlandırılan İhyâ topluluğu Mısır’da modern edebiyatın gelişmesinde etkili olmuştur.²³⁶ el-Bârûdî’nin dışında Mısır’da Ahmed Şevkî, Hâfız İbrâhim, Veliyuddin Yeken ve İsmail Sâbri; Irak’ta Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî, Ma’rûf er-Rusâfî, Mehdî el-Cevâhirî; Lübnan’da Bişâre el-Hûrî gibi şâirler bu akımın temsilcileri arasında yer almaktadır. Arap şiirinde ciddi mânâda ilk değişiklik Lübnan asıllı Mısırlı şâir Halîl Mutrân’ın şiirlerinde görülmüştür. Mutrân şiirlerinde içeriği ön plana çıkarmaya çalışmış fakat bunu gerçekleştirememiştir.

²³¹ İsmail Durmuş, “Şiir”, *DİA*, C. 39, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2010, s.152-153

²³² Modern Arap Edebiyatında hakkında bilgi almak için bk. Ahmed Heykel, *Tatavvur el-edeb el-Hadîs fî Mısır min evâilî’l-karnî’t-tâsi aşar ila kıyâmî’l-harbi’l-kübra’s-sâniye*, Kahire 1978

²³³ Hilal Görgün, “Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası”, s.579.

²³⁴ İsmail Durmuş, a.g.e., s.153.

²³⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. M. M. Badawi, *A Critical Introduction to Modern Arabic Poetry*, Cambridge University Press, Cambridge 1975; Abdülmuhsin Tâhâ Bedr, *et-Tatavvur ve’t-tecdid fî’ş-şîr-l-Mısriyyi’l Hadis*, Kahire 1991.

²³⁶ Şükran Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s.109.

Mutrân'ın düşünce yapısının esas kaynağını Batı'ya benzemeye çalışmak oluşturmaktadır.²³⁷ Sonrasında gelen Dîvân ve Apollo akımlarını etkilemiş ve diğer şâirlere ilham kaynağı olmuştur.²³⁸

Abbas Mahmûd el-Akkad, İbrâhim Abdülkadir el-Mâzinî ve Abdurrahman Şükrî, İhyâ topluluğunun eserlerini gerçeği yansıtmayan ve yüzeysel bularak 1921 yılında Dîvân Topluluğu'nu kurmuşlardır. Bu topluluğun temsilcileri şiirlerinde gerçekçiliğin ve yenilikçiliğin savunucusu olmuşlardır.²³⁹ Ahmed Zekî Ebû Şâdî öncülüğünde çıkarılan Apollo dergisinde yazan şâirler tarafından 1932'de dergiyle aynı isimde olan Apollo Topluluğu kurulmuştur.²⁴⁰

Lübnan, Suriye ve Filistin gibi Arap ülkelerinde yaşanan siyasî ve iktisadî nedenlerden dolayı Kuzey Amerika ve Güney Amerika'ya yerleşen Arap şâirler tarafından oluşturulan ve mehcer ekolü diye adlandırılan yeni bir akım ortaya çıkmıştır. Bu akımın önde gelenleri er-Râbitatü'l-Kalemiyye ve el-Usbetü'l-Endelüsiyye'dir. er-Râbitatü'l-kalemiyye topluluğunun kuruculuğunu Cibrân Halîl Cibrân üstelenmiştir. el-Usbetü'l-Endelüsiyye topluluğunun ise kuruculuğunu Şükrullah el-Curr yapmış ve Mîşîl Ma'lûf önderliğinde devam etmiştir.²⁴¹ Brezilya'da yaşayan Reşîd Selîm el-Hûrî'de bu topluluğa katılmıştır.²⁴² Bu topluluğun temsilcisi olan şâirlerde tıpkı Apollo'da olduğu gibi geleneksel şiir anlayışına karşı çıkmış ve özellikle Amerika ve Batı'nın tesiriyle şiirde yeni anlayışı savunmuşlardır.²⁴³

Dergide şiirlerine yer verilen şâirler ve temsil ettikleri edebî akımlar Tablo 8'de gösterilmiştir.

²³⁷ Rahmi Er, **Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 2012, s.14-15.

²³⁸ Yılmaz Özdemir, "Halîl Mutrân", **DİA**, C. Ek-1, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2016, s.521-522.

²³⁹ Nasuhi Ünal Karaarslan, "Şâir", **DİA**, C. 38, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2010, s.301.

²⁴⁰ İsmail Durmuş, a.g.e., s.153.

²⁴¹ İsmail Durmuş, a.g.e., s.153.

²⁴² Hüseyin Yazıcı, "Bir Arap Milliyetçisi Reşîd Selîm el-Hûrî, Hayatı ve Şiiri (1887-1984)", **Şarkiyat Mecmuası**, Sy. 8, İstanbul 1998, s.171.

²⁴³ Nasuhi Ünal Karaarslan, a.g.e, s.301.

Tablo 8: Şâirler ve Temsil Ettikleri Edebî Akımlar

Sıra	Şâir	Akım
1	Abdülhamîd er-Râfiî	Neo-klasik
2	Ahmed Nesîm	Neo-klasik
3	Ahmed Şevkî	Neo-klasik
4	Emîr Şekib Arslan	Neo-klasik
5	Hâfız İbrâhim	Neo-klasik
6	Halîl Mutrân	Neo-klasik/Romantizm
7	İbnü'r-Rûmî	Klasik
8	İlyâ Ebû Mâzî	Mehcer
9	Ma'rûf er-Rusâfî	Neo-klasik
10	Muhammed el-Hâşimî	Neo-klasik
11	Seyyid Hasan el-Kayati el-Mısırî	Neo-klasik
12	Seyyid Hayri Hendavi	Neo-klasik
13	Tâhâ Hüseyin	Neo-klasik
14	İbrâhim el-Yâzicî	Neo-klasik

Tablodan da görüldüğü gibi dergide yer alan şâirlerin daha çok neo-klasik akıma mensup şâirler olduğu dikkat çeken unsurdur. Dergide yayımlanan şiirlere genel olarak bakılacak olursa, şiir türüne daha çok derginin İstanbul'da basıldığı dönem olan IV. senede rastlamaktayız. Bu dönemde yayımlanan şiirler dönemin siyasi ve sosyal ortamı göz önünde bulundurulacak olursa, I. Dünya savaşı öncesi dönem olması sebebiyle savaş, vatan sevgisi, İslâm Dünyasının birlik ve beraberliğine çağrı temaları ön plana çıkmaktadır.

Dergide, Nil Şairi olarak tanınan ve neo-klasik akımın öncülerinden olan, Hâfız İbrâhim'in iki şiirine yer verilmektedir. “*Çocuk Bakımevine Hâfız İbrâhim'in Hediyesi*”

başlığını taşıyan ilk şiirinde; Hâfız İbrâhim, yardıma muhtaç olan, yetim ve öksüz bir kız çocuğunun perişan halini belîğ bir üslupla tasvir etmiş, onun çocuk bakım evine teslim edilişini, burada çalışanların özveri ve gayretini anlatmıştır. Hâfız İbrâhim şiirin sonunda insanlara hayırda yarışmaları çağrısında bulunmuştur. Dergide yer alan ikinci şiiri ise “*Kadına Öğretin*” başlığını taşımaktadır. Bu şiirde kuru kuruya ilim elde etmenin herhangi bir faydasının olmadığını, çeşitli meslek grupları ile ilgili örnekler zikrederek anlatılmış ve şiirin sonunda kadının ilim tahsil etmesinin toplum ve gelecek nesil için faydası vurgulanmıştır.

Dergide yine neo-klasik akımın öncüsü diyebileceğimiz ve Emîrû’ş-Şuarâ olarak bilinen Ahmed Şevkî’nin biri başlıksız olmak üzere iki şiirine yer verilmiştir. İlk şiiri “*Kölelik, Özgürlük, Zayıflık ve Kuvvet*” başlığını taşımaktadır. Şiir içerisinde başlıkta da verilen kavramlar vurgulanmaktadır. İkinci olarak, dönemin Amerika Birleşik Devletleri başkanı olan Franklin Delano Roosevelt (1882-1945)’in Mısır’a yapmış olduğu seyahati esnasında Mısır’ı kötüleyen ve İslam’a hücum eden konuşması sebebiyle Ahmed Şevkî’nin kaleme aldığı şiire yer verilmiştir.

Derginin I. senesinin 11 ve 12. sayısında, hicri yıl ile ilgili Mısır’da yapılan kutlamalardan bahseden bir yazının akabinde hicri yıl ile ilgili şiirler kaleme almış olan Tâhâ Hüseyin, Halîl Mutrân ve Ahmed Nesîm’in şiirlerine yer verilmiştir.

Derginin II. senesinin 3. sayısında, *Şiir ve Şairler* adlı ana başlık altında Abdülhamîd er-Râfî’nin *Vatana Seslenme*, İlyâ Ebû Mâzî’nin *Ben O’yum* adlı şiirleri ile Şair imzasıyla dergide yer alan *İlkbaharı Selamlama* adlı şiirler bulunmaktadır. Bu şiirlere yer verilirken aynı zamanda bazı dizelerin yanlarına numaralandırmalar yapılarak dipnotlar şeklinde şiir eleştiri yapılmıştır. Bu eleştirilerin dergide *Şiir ve Şairler* adlı bölümü yazan Muhammed Hasan Nâil el-Marsafî’ye ait olması kuvvetle muhtemeldir. Burada ilk olarak yer alan *Vatana Seslenme* adlı şiir Râfî tarafından, kendi vatanı olan Trablusşam’da ki durumu anlatmak maksadıyla yazılmıştır. Bununla ilgili şiirin başlığı altında, aslında bu şiirin sadece kendi vatanını değil tüm İslam âlemini kapsamasının daha yerinde olacağı belirtilmiştir. Yine şiirin içerisinde bazı mısraların yanına numaralandırmalar yapılarak dipnotlar halinde bu kısımlar ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. İkinci olarak, mehcer ekolüne mensup olan İlyâ Ebû Mâzî’nin *Ben O’yum*

adlı şiiri yer almakta ve burada da dipnotlardaki ufak değerlendirme kısımları dikkat çekmektedir. Bu kısımda son olarak yer alan *İlkbaharı Selamlama* başlıklı şiire yer verilmiştir. Şiir ile ilgili herhangi bir değerlendirme yapılmamış olup, şair imzasını taşımaktadır.

Derginin II. senesinin 8 ve 9. sayısında *Dil ve Edebiyat* adlı bölümde klasik akıma mensup olan İbnü'r-Rûmî'nin, Abbasi devrinde vezirlik yapmış olan Kâsım b. Ubeydullah ile ilgili hiciv ifadeleri barındıran uzun bir kasidesine yer verilmiştir.

Derginin III. senesinin 2 ve 3. sayısında *Şiir ve Nesir Kesitleri* başlığı altında lisede öğretmenlik yapan Şeyh Mahmud adlı kişinin kaleme almış olduğu çeşitli şiirler bulunmaktadır. Bu şiirlerde öne çıkan temalar; ilim talebinin üstünlüğü, ilmin fazileti, vatan vurgusu, devlet başkanlığı ile ilgilidir. Yine aynı sayıda *Modern Şiir* başlığı altında Seyyid Hasan el-Kayati el-Mısıri'nin iki şiirine yer verilmiştir. Bu şiirlerden ilki *Mevcut Savaş* başlığını taşımakta olup, Türkiye ve İtalya arasında yaşanan Trablusgarp savaşı ile ilgilidir. Dergide yer alan ikinci şiiri ise, *İçten Gelen Yakınmalar* başlığını taşımaktadır.

Derginin IV. senesinin 2,3 ve 4. sayılarında Ma'rûf er-Rusâfi'nin dört adet şiiri yer almaktadır. Bu şiirlerden ilki *Devrimden Önce* başlığını taşımaktadır. Burada komutanıyla birlikte savaşta yer alan bir ordu tasvir edilerek, göstermiş oldukları cesaret ve özveriye işaret edilmiştir. İkinci olarak *Devrimden Sonra* başlıklı şiir yer almaktadır. Bu şiirde de yine ordu ve savaş tasviri yapılmıştır. Rusâfi'nin kaleme aldığı bir diğer şiir *Hayat Savaşı* başlığını taşımaktadır. Bu şiirde öne çıkan unsurlar, zenginlik ve fakirlik ve ilimdir. Zenginlik ile fakirlikten bahseden Rusâfi esas zenginliğin mal mülk ile değil ilim ile olduğu vurgusunu yapmıştır. Bu şiirin son kısmında ise doğu ve batı kıyaslaması yapmış olup doğunun uzun süredir uykuda olduğunu ifade etmiştir. Rusâfi'nin dergide yer alan son şiiri *Edirne* başlıklı şiirdir. Bu şiirde o dönemde yaşanan, Balkan Savaşları esnasında Edirne'nin işgalinden dolayı duyduğu üzüntüyü gösteren ifadelere yer verilmiştir.

Derginin IV. senesinin 4. sayısında Seyyid Hayri Hendâvi'nin *Selanik Kızı* başlıklı şiiri yer almaktadır. Bu şiir, yine Balkan Savaşları esnasında Selanik'in kaybedilmesi ile ilgili kaleme alınmıştır.

Derginin IV. senensin 5. sayısında Muhammed Hâşimî tarafından kaleme alınan *Ey İslam Âlemi* başlıklı şiire yer verilmiştir. Hâşimî bu şiirinde İslam âlemine seslenmiş Arap-Türk ayrımı yapmaksızın Müslümanları birlik olmaya davet etmiştir. Ayrıca bu şiirde, dönemde yaşanan savaş dolayısıyla Edirne, Selanik ve Rumeli'nin durumlarına da değinilmiştir.

Derginin IV. senesinin 11. sayısında İbrâhim el-Yâzicî'nin başlıksız bir şiiri yer almaktadır. Yâzicî, yabancılarının nüfuzunu kolaylaştıran, Arapların zevkü sefa, rahatlık ve tembellik hallerinden şikâyetçi olup, onları bulundukları uyku halinden uyandırmak maksadıyla bu şiirini tahzir niteliğinde kaleme almıştır. Yine aynı sene ve sayıda yer alan Emîr Şekib Arslan'ın kaleme aldığı *Edirne'nin Kurtuluşu* başlıklı şiire yer verilmiştir. Bu şiir de Edirne'nin düşman işgalinden kurtulması sebebiyle kaleme alınmıştır.

4.2. Nesirler

Şevkî Dayf, nesir türünü vezin ve kafiyesiz söz olarak nitelemiş ve bunu alelâde ve sanata ilişkin nesir olmak üzere iki ana bölüme ayırmıştır. Alelâde nesrin edebî bir değeri olmadığını, meseller ve hikemi sözlerde kullanıldığını ve sanata ilişkin nesri ise içerisinde belâgat ve sanat olan bir tür olarak belirtmiştir.²⁴⁴ Câhiliye döneminde nesir türüne bakıldığında konuların sınırlı olduğu, hitabet, mesel ve sec'ul-kuhhân türlerini aşmadığı, İslami dönemde ise nesirde sec'ul-kuhhân türünün neredeyse ortadan kalktığı bununla beraber hitabet türünün geniş bir yer aldığı, dinî ve siyasî olaylar ile çeşitlendiği görülmüştür. İslami dönemde hitabet türünün yanı sıra sanatsal (fenni) yazı isimli yeni bir türün ortaya çıktığını ve bu türün Câhiliye döneminde Araplar tarafından bilinmediği anlaşılar. Mısır, modern çağda Arapça nesir türünde büyük bir kalkınma göstermiştir. Bu reform 19. asrın ilk çeyreğinde Avrupa'ya gönderilen öğrenci grubunun Mısır'a dönüşüyle başlamıştır. Bu grup Avrupa edebiyatında gördüğü bazı yenilikleri kendi edebiyatlarına nasıl dâhil edeceklerini düşünmeye başlamışlardır. Böylece tercüme faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Rifâa et-Tahtâvî'nin Fransızca'dan tercüme ettiği *Telîmâk* isimli eserde görüldüğü gibi tercüme işi sınırlı kalmıştır. Mısır'da 19. asrın ikinci çeyreğinde nesir türünde geniş çaplı bir değişiklik olduğu görülmüştür. Bu değişiklikte

²⁴⁴ Şevkî Dayf, *el-Fen ve mezâhibühû fi'n-nesri'l-'Arabî*, 13. Bs., Dâru'l-Meârif, Kahire ts., s.15.

Mısır'a dönen öğrenci grubunun Arap nesrinde var olan seci ve bedî' üslubundan sıkılmaları ve bu üslubu kendilerine bir engel olarak görmeleri rol oynamaktadır. Bu topluluk eski üslubu bırakmayı ve manaya daha uyumlu bir üslup kullanmayı düşünmüştür. Bu konuda onlara Bulak matbaası yardımcı olmuştur. Bunlar içerisinde yer alan bir grup fasih dili terk ederek halk dilini tercih etmiştir. Bu tür nesir Muhammed Osmân Celâl'in yapmış olduğu tercümelerde görülmektedir. Bunların dışında Suriye'den Mısır'a göç eden topluluklar daha çok Batı edebiyatını tercih etmiştir. İçlerinden bazıları Amerika'ya yerleşerek gazete ve dergi çıkarmaya başlamış ve bu kişiler Mehcer edebiyatı topluluğunu oluşturmuştur. Bütün bunlardan Mısır'ın 19. asrın sonlarına doğru dört gruba ayrıldığı görülmektedir. İlk grup Muhafazakar Ezher, ikinci grup seci ve bedî' üslubunu kullanmadan nesir yazmak isteyen mutedil (ılımlı) yenilikçiler, üçüncü grup halk dilini kullanımına çağrı yapan aşırı yenilikçiler ve son grubu da Suriye'den Mısır'a göç edenler oluşturmaktadır.²⁴⁵

4.2.1. Edebiyat İle İlgili Yazılar

4.2.1.1. İnceleme ve Çeviri

Dergide 7 adet inceleme yazısı yer almaktadır. Bu yazıların biri imzâsız olup diğer altısı Muhammed Kâmil Haccâc tarafından kaleme alınmıştır. Haccâc öne çıkan Batılı yazarlar tarafından kaleme alınan meşhur eserlerin incelemesini yapmıştır. Bu incelemelerde eserin kimliği, kapsamı, amacı, içeriği, dil ve üslûp özelliklerini ele alarak değerlendirmelerde bulunmuştur.

Haccâc'ın *el-Hidâye*'de incelediği eserler hakkındaki genel bilgileri şu şekilde aktarabiliriz: Haccâc ilk olarak II. senenin 2. sayısında, İngiliz şâir John Milton'un *Kayıp Cennet (Paradise Lost)* adlı eserini incelemiştir. Bu incelemede Haccâc, Milton'un eserinden *Şeytanın Konuşması* ve *Âdem'in Konuşması* başlıklı iki kısım hakkında kısa bir ön bilgi vererek çevirisini aktarmıştır.

Aynı senenin 4. sayısında, İtalyan şâir *Giacomo Leopardi'nin Şiirinden* başlıklı yazısında Leopardi'nin eserinden *Gezgin Bir Asyalı Çobanın Gece Marşı* adlı bölümün

²⁴⁵ Şevkî Dayf, a.g.e., s.389-392.

çevirisini aktarmıştır. Aktardığı bölümde Asyalı çoban kendi hayatını gökyüzündeki Ay'a benzetmiş ve Ay ile yaptığı konuşmada hayatının amacını sorgulamıştır.

Yine aynı senenin 10 ve 11. sayısında, Alman şâir Friedrich Schiller'in *Haydutlar* adlı romanını incelemiş romandan bir kısmın çevirini aktarmıştır. Haccâc bu yazısında Schiller'in, romanını beş bölümden oluşturduğunu ve ilk kez 1782 yılında Meinheim'da sahnelendiği bilgisini aktarmıştır. Haccâc, romanda yer alan Karl ve Franz isimli birbirine zıt karakterdeki iki kardeşin mücadelesine geniş olarak yer vermiştir. Romandaki ana fikri, erdemlerle dolu asil bir ruhun sosyal düzenin baskısı altında özgürlüğünü bulamaması sonucu kendisini kötülerden oluşan bir grubun içerisinde bulması ve bu topluluğun kendi gözünde toplumsal düzene boyun eğen bir gruptan daha üstün görünmesi olarak belirtmiştir. İlk aşamada toplumun büyük bir kesiminden yoğun ilgi gören bu romanın halkta uyandırdığı olumsuz etki sebebiyle yönetim tarafından engellendiği bilgisini de aktarmıştır.

III. senesinin 2 ve 3. sayısında, Fransız yazar Alphonse Karr'ın *Ihlamurlar Altında* adlı eserinden *Beethoven* başlıklı bölümün Arapça çevirisine yer verilmiştir. Bu bölümde Alman piyanist ve besteci Beethoven'ın yaşamı ve ölümü anlatılmıştır.

Aynı senenin 4 ve 5. sayısında, *Friedrich Schiller'in Şiirinden* başlıklı yazı altında şâire ait *Dalgıç*, *Bekleyiş* ve *Dünyanın İkiye Bölünmesi* adlı lirik şiirlerin incelemesi yapılmıştır. Bu yazının ardından *Fransız Şiirinden Bir Kesit* başlıklı bölümde Fransız şâir Alfred De Vigny'nin *Samson'un Hiddeti* adlı şiiri incelenerek çevirisi aktarılmıştır.

Yine III. senenin 1. sayısında, imzâsız olarak *İbnü'l-Mukaffa'nın el-Edebü's-sagîr'i* başlıklı bir yazı bulunmaktadır. Bu yazıda Mukaffa'nın eserinde geçen bazı hikmetli ifadeler yer verilmiştir.

4.2.1.2. Makale

Dergide 8 adet makale yazısı bulunmaktadır. Bu yazıların büyük bir çoğunluğu Muhammed Kâmil Haccâc tarafından kaleme alınmıştır.

Derginin I. senenin 3. sayısında Muhammed Hasan Nâil el-Marsafî tarafından kaleme alınan *Şiirler ve Şâirler* başlıklı bir makale yer almaktadır. Bu makalede genel olarak *Şiirin Tanımı*, *Şiir Fıtratı*, *Şiirin Tezahürleri*, *Ulusların Şiire Katılımı*, *Şiir ve Şâirlerin Özellikleri*, *Şiirin Tabiata Uyumu*, *Farklı Milletlerin Şiirle İlgili İhtilafları* ve *Şiirin Bölümleri* ele alınmıştır. el-Marsafî, şiiri, ruhun rahatladığı konulardan oluşan şey olarak tanımlamış ve şiirin insanın içinde var olan, içsel duygulara dayanan ve yaratılıştan gelen bir meleke olduğunu belirtmiştir. Ona göre; Şiir fıtraten insanda vardır fakat bunun tezahür edebilmesi için duyguları harekete geçirecek bir durumun olması gerekir. İnsanın zaman ve mekandan etkilenmeyen duygu ve hisleri her zaman ve her durumda aynı olan bir varlık değildir. Şayet aynı olsaydı sahip olduğu şiir melekesi de tüm nesiller ve uluslar için aynı olurdu. Şiir ulusların âdet ve ahlâklarını anlatan en adil şahittir.

Şiir ve Şâirlerin Özellikleri bölümünde, bazı âkil kişilerin şiirin insan kalbinin derinliklerinde saklı olan duyguların hayali ile ortaya çıkan bir şey olduğunu söylediklerini, nesir bir tasvire dayanıyorsa şiirin tasvirle birlikte hisleri de barındırması gerektiğini aktarmıştır. Şâirin bazı milletler tarafından mucit ya da mubdi' şeklinde isimlendirildiği üzerinde durmuştur.

el-Marsafî'ye göre şiir bilim ve inanç adımlarını çizer ve yazıldığı dönemde yaşayan milletlerin ahlâkını barındırır. Ayrıca Hint, Yunan, Arap, İngiliz ve Fransız şâirlerinin şiirlerinden örneklendirmeler yaparak şiirlerin yazıldığı döneme ışık tuttuğu ve milletlerin yaşantıları, inançları ve o dönemde var olan bilimsel konular hakkında net bilgiler verdiğini belirtir.

Daha sonra *Şiirin Tabiata Uyumu* ve *Farklı Milletlerin Şiirle İlgili İhtilafları* bölümlerinde şiirin vezin, terkip ve uyumunun ulustan ulusa, millettan millete farklılık gösterdiğini söyler. Ona göre kişiler tabiat ve mizaçlarına uygun olan şiirlerden zevk alır. Bu sebeple sıcak ve soğuk iklimlerde yaşayan insanların şiir zevkleri birbirine uyum göstermez.

Makalenin sonunda şiir üslûpları incelenirken şiirin iki büyük kısma ayırır. Birinci kısım, şâir ve yakınlarının duyguları, sevgi, özlem, hamaset ve övgü gibi araştırma ile akıl etmek sonucu öğrendiği atasözleri gibi şeylerle ortaya çıkan nağmeli şiir; ikinci

kısmım ise, tarihi olayları ve benzerlerini ele alan son dönemlerde en çok tercih edilen epik (destansı) şiirdir.

Muhammed Kâmil Haccâc tarafından kaleme alınan *Nâzım, Şiir ve Aralarındaki Fark* başlıklı makale derginin II. senenin 6 ve 7. sayısında yer almaktadır. Makalenin başında Haccâc, el-Halil'in şiir ile ilgili yaptığı tanımını aktarmış ve bu tanımda şiiri vezinli ve kafiyeyle bir söz olarak açıklarken şiire yapı ve binası açısından baktığını, aslında şiirin yazıldığı kalıbı açıkladığını dile getirmiştir. Böyle değerlendirildiğinde bunun nâzım olarak anlaşılmasının mümkün olduğunu söyler. Haccâc, el-Halil'in şiir ile ilgili yapmış olduğu tanımda açıklamak istediği şeyin şiir değil aslında nâzım olduğunu belirtmiştir. Zira tanımlanan şey şiir olmuş olsaydı vezin ve kafiye ile birlikte içerisinde mânâ ve üslûbu barındırması gerekir. Nâzımcıların şiir diye kaleme aldıkları şeyin vezine bağlı olan fakat birbiriyle uyumsuz sözler ve zihni bir enkaza ait olduğunu dile getiren Haccâc, bu kişilerin iddia ettikleri gibi şâir olsalardı hissettikleri duyguları okuyucularına tam olarak aktarabileceklerini söyler.

Bunun ardından Haccâc, şiir ile nâzım arasında muhakkak bir fark olduğunu ve bir kişinin işittiği sözün şiir mi yoksa nâzım mı olduğunu ayırt etmesinin mümkün olduğunu söyler. Ona göre şiir, her bir beytinde hayat verici ifadelerin olduğu, nâzım ise duyulduğu zaman kişide herhangi bir tesir bırakmayan sözlerdir.

Bu değerlendirme sonrasında Haccâc *İngilizlerin Nesrinden ve Şiirinden Bir Kesit* başlığıyla İngiliz şâir Lord Byron'un *Manfred* adlı eseri ile Joseph Addison'un *The Vision of Mirza* eserin birinci bölümlerinin Arapça çevirisini aktarmıştır.

Muhammed Kâmil Haccâc tarafından kaleme alınan *Arap Tiyatrosu ve George Abyad* başlıklı makale derginin III. senenin 2 ve 3. sayısında yer almaktadır. Makalenin giriş bölümünde eleştirinin Batı toplumunda yüceltildiğini dile getiren Haccâc, şunları söyler; yazar ve şâirler eserlerini kaleme aldıktan sonra meşhur eleştirmenler tarafından incelenmesini temenni ederler ve bu sayede kendilerini geliştirme fırsatı bulurlar. Fakat Mısır toplumunda bu çok iyi karşılanmaz hatta eleştiri bir intikam meselesi olarak kabul edilir. Batı ve Mısır toplumları ile ilgili yapılan bu değerlendirmenin ardından George

Abyad'ın Arap tiyatrosunun ilerlemesi ve dejenerasyondan kurtulması için yaptığı çalışmalar zikredilmiştir.

Sonrasında Abyad hakkında şu bilgileri verir; Abyad'ın tiyatro sanatını öğrenmek için Fransa'da konservatuvar eğitimi görmüş, trajedi ve komedi alanında iki ödül kazanmıştır. Batı'ya ve çeşitli Avrupa ülkelerine seyahat etmiştir. Abyad'ın başarı elde etmek için fedakârlıklarda bulunmuştur. Bu durum batılı oyunculara da aynıdır zira, onlar da elde ettikleri mevkilere erişebilmek için uzun yıllar uğraş vermişlerdir.

Haccâc makalesinde Abyad'ı zirveye taşıyan özellikleri şu şekilde sıralamıştır: Kendi dilini ve edebiyatını çok iyi bilmesi, mensur ve manzum eserlerde var olan gizli mânâları anlaması, aynı zamanda çağına uygun bir ses tonu ve fasih bir dil kullanması, güçlü hafızası sayesinde sahne sırasında suflöre ihtiyaç duymadan izleyiciye duyguyu çok iyi bir şekilde aktarma yeteneğine sahip olmasıdır. Sonrasında Abyad'ın *Andormark*, *Kral Odeb*, *XI. Louis*, *Othello* gibi sahnelediği oyunlardan göstermiş olduğu performans hakkında kısa değerlendirmelerde bulunmuştur. Makalenin devamında yukarıda belirtilen oyunların gerek oyuncuların performansı gerek sahne müzikleri gerekse bu eserlerin tercümeleri hakkında değerlendirmelerde bulunan Haccâc tercüme ile ilgili Abyad'a bir öneride bulunur. Önerisinde eser tercümelerinin daha verimli hale getirilmesi için gerekirse maddi ödüller karşılığında yarışmalar düzenlenmesini ve yarışmadaki tercümelerin değerlendirilmesi aşamasında bilgili kişilerde oluşan bir istişare kurulunun oluşturulmasını söyler.

Makalenin sonunda Haccâc, Abyad'a hitaben şu sözleri zikreder: *“Bu tür eleştirel ifadeler samimi tavsiye niteliğindedir. Şayet bu tavsiyelerimi hüsn-i zan ile karşılar ve onlarla amel edersen en üstün derecelere erişirsin. Oyunculukta üst seviyelere ulaşır ve halkın beğenisini kazanırsın.”*

Derginin III. senenin 4 ve 5. sayısında *Eleştiri* başlığını taşıyan makale Şeyh Abbas Cemâl tarafından kaleme alınmıştır. Makalenin başında eleştirinin aslında iyi ve kötü olanı birbirinden ayırt etmek olduğunu belirten Cemâl, İbn Manzûr²⁴⁶’un *Lisânü'l-*

²⁴⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed Ateş, “İbn Manzûr”, *İA*, C. 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s. 768-769.

'Arab'²⁴⁷ adlı eserinde geçen Ebü'd-Derdâ'nın rivayetine rastlayana kadar Arapların eleştiri kelimesini kullanmadıklarını düşündüğünü dile getirir. İbn Manzûr'un burada eleştiri kelimesi ile kastedilen şeyin çekiştirme olduğunu ifade eder.

Daha sonra *Eleştirinin Kökeni* alt başlığı altında bir yazarın bu konu hakkında eleştiri yapan kişinin eseri yazan ile bir mücadele içinde olduğunu, eleştiri ateşinin hiç sönmediğini, güçlü olanın zayıf olanı yendiğini, insanların geçmişte silah ve kılıçla verdiği mücadelenin günümüzde artık kalemle mücadeleye dönüştüğünü ve ardından bugün kullanılan silahın eleştiri silahı olduğunu ifade ettiğini aktarır. Şeyh Abbas Cemâl yazarın bu görüşüne katılmadığını belirtir ve eleştirmenin güçlü olanın zayıf olanı yenebileceği bir silah olmadığını dile getirir. Eleştirmenin, ele aldığı eserde kendi isteği dışında bir şey görmesi durumunda ayıpladığını şayet kendi görüşüne yakın bir şey görürse beğenip övdüğünü, bir hata, bir eksiklik görürse ya eleştirdiği kişinin aleyhine ya da lehine konuştuğunu söyler. İşte bunun da aslında eleştiri olduğunu ifade eder.

Sonrasında *Eleştirmenlerin Sınıfları* adlı başka bir alt başlığa da yer veren Cemâl eleştirmenleri beş sınıfa ayırarak incelemiştir. Birinci sınıfa giren eleştirmenler eleştirdikleri kişinin mükemmel olmasını istemediklerini ve bu yüzden başkalarına da engel olduklarını belirtir. İkinci sınıfta yer alan eleştirmenlerin eleştirdikleri kişiyi geliştirmek istemediklerini fakat bunların iyiyi kötünden ayırt edebildiklerini ve zayıflık olan yerleri daha iyi bildikleri için insanların bu kişilerin eleştirilerinden yararlanabildiklerini ifade eder. Üçüncü sınıfta yer alan eleştirmenlerin gayretsiz kişilerden oluştuğunu ve bunların çaba sarfetmeden meşhur olma arzusuyla dönemin tanınmış isimleri haklı haksız bir şekilde eleştirerek kendilerini ön plana çıkartmak isteyen kişilerden oluştuğunu ifade eder. Dördüncü sınıfın görünürde mutaassıp davranan eleştirmenlerden oluştuğunu söyleyen Cemâl bu gruptakilerin eleştirdikleri kişilerin içinden sadece birine hayranlık duyup yücelttiklerini diğer kişileri ise görmezden gelip küçümsediklerini, eksik ve kusurlarını görüp eleştirdiklerini ifade eder. Bu tür eleştirmenlerin çoğunun taraftarı oldukları kişilerin kendilerine fısıldadıklarını, konuştuklarını belirtir. Beşinci sınıfta bulunanların ise en onurlu eleştirmenler olduğunu

²⁴⁷ Eser hakkında geniş bilgi için bk. Hulusi Kılıç, "Lisânü'l-'Arab", *DİA*, C. 27, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2003, s.195-196.

belirtir. Bu incelemenin ardından Şeyh Abbas Cemâl, hedef ve maksatların çeşitliliği sebebiyle eleştirmenleri bu tür bir sınıflama yolunu tercih ettiğini, makalenin bu kısmında diğer sınıflara göre daha fazla yer tutan grupları ele aldığını belirtir.

Şeyh Abbas Cemâl *Eleştiriye Olan İhtiyaç* adlı alt başlıkta da bazı kişilerin eleştiriye ihtiyaç olmadığını ve eleştirmenin yaptığı eleştiride yazarın aslında kendi isteği doğrultusunda yazmasını ve hayalinde var olan şeyi sunmasını ister, bu açıdan eleştiri yazarın içindeki şeyi değil eleştirmenin içindekileri ortaya çıkardığını söyler. Bu yorumda bulunan kişilerin, eleştirmenin yaptığı eleştiride genel zevki gözetmesi gerektiğini zira yazarın yazdığı şeyi kendi zevki için yazmadığını ifade eder. Eleştirinin sadece eleştirmenin içindekileri değil yazarın da içindekilerini ortaya çıkardığını söyler.

Ahlâk İlmi ve Eleştiri adlı alt başlıkta Şeyh Abbas Cemâl, kamuoyunun eleştirmenler topluluğunun sesi olduğunu ve iyi ahlâkın dayanağının da eleştiri olduğunu özetle ifade eder. Eleştirinin dindeki yerine de değinen Cemâl, Kur'ân-ı Kerîm'de eleştirinin kullanıldığını ve birçok yerde Resûlullah'ın bazı işlerine eleştiride bulunduğunu söyleyerek bazı ayetlere dikkat çeker. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberlerin ümmetlerine yaptıkları eleştirilerden örnekler olduğunu belirtir. Yine Resûlullah'ın ashabında gördüğü bazı şeyleri güzel bir üslûp ile eleştirdiğini ve onları incitmeyecek şekilde doğru olana yönelttiğini ifade eder. Bunların ardından eleştirinin fazileti ile ilgili eleştirinin ilimde, edebiyatta, sanayide ve buluştaki etkisinin bir mürebbiyenin çocuk üzerindeki etkisine benzediğini belirten Cemâl, eleştiri sanatı olmasaydı düşüncelerin duraksayacağını ilmîn tıpkı beşikteki bir bebek gibi kalacağını belirtir.

Şeyh Abbas Cemâl, insanların eleştiriye bakışı ile ilgili de bir başlık açmıştır. Bu kısımda insanların; eleştirmenin eleştiride bulunurken kuru ve sert sözler kullanmaması gerektiğini, yapmış olduğu eleştirinin arasına eleştirdiği kişiyi cezbedecek birkaç övgü ifadesi yerleştirmesi ve bu kişiye karşı tıpkı bir annenin çocuğuna gösterdiği şefkati göstermesinin lazım geldiğini düşündüklerini belirtir. Cemâl, kişinin hatayı görmeye, hakikati duymaya alışması için eleştiride kullanılan ifadelerin ağır dahi olsa kabul edilmesi gerektiği yönündeki görüşünü dile getirir.

Bu açıklamalarının ardından Şeyh Abbas Cemâl *Şahısların Eleştirisi* adlı bir alt başlığa yer vermiştir. Burada ilk olarak kişilerde bulunan bazı kusur ve eksiklikler kendi ellerinde olmayan bir sebepten kaynaklanıyorsa bunun eleştirilemeyeceğini belirten Cemâl, aynı şekilde kişilerin fiziki özellikleri sebebi ile onu övmenin de aslında övgü değil mevcut durumun bir ifadesi olduğunu belirtir. Şahıslar eleştirilirken eğer yaptıkları iş ve ahlâkları açısından eleştirilirlerse öncelikle davranışı sergileme sebebinin bilinmesi ve ardından onunla aynı davranışı sergileyen başka bir kişiyle kıyaslanarak eleştiri yapılması gerektiğini ifade eder. Kişilerin ahlâkları ile ilgili eleştiri yapılacaksa eleştirmenin şerîatın getirdiği, insanların örf ve âdetlerine göre kabul edilen ahlâkî kuralları bilmesi gerektiğini belirtir. Şayet eleştirilen kişide yasalarla yasaklanan ve insanların kötülüğü hakkında ittifak ettiği bir davranış varsa bunun eleştirilebileceğini ve değişmesi yönünde istekte bulunulabileceğini söyler.

Sonrasında Şeyh Abbas Cemâl *Şiir Eleştirisine Tarihsel Bir Mukaddime* alt başlığı altında Araplar'da eleştiri ile ilgili bilgilere yer verir. Arapların dil konusunda insanların en zengini olduklarını ve asıl işlerinin söz sanatı olduğunu ifade eden Cemâl onların enfes sözlerinin şiirler olduğunu söyler. Eleştiri yapma işinin bilhassa şiiri temyiz etme şeklinde tezahür ettiğini ve eleştirinin şâirler üzerindeki etkisinin büyük olduğunu belirtir. Eleştiri sanatının şâirlerin bulundukları yeri bilmelerine katkı sağladığını söyler. Arapların şiir eleştirisi yaptıkları esnada eleştirilen şiirde beğenilen beyitler mevcutsa şâiri için “Eş’âr el-Arab” tabirini kullandıklarını ve bu sıfatı taşıyan şâirlerin sayıca az olduklarını belirtir. Bundan başka, Arapların eleştiri ile şâirin ahlâkını ön planda tuttuklarını şayet kötü ahlâk sahibi biri olursa bunun o kişinin geciktirilme sebebi olduğunu belirtir. İslâmdan önce şiirin durumuna ve eleştiriye dair bilgilere yer veren Cemâl sonrasında İslâmiyetin gelişi ile insanların şiirleri artık dini ve ahlâkî açıdan değerlendirdiklerini ifade eder. Arapların bu dönemde hala ilmî ve sanatsal faaliyetlerden uzak olduklarını, cihad kılıcını bıraktıkları zamanlarda ibadete ve inzivaya çekilmeye, avlanmaya, kahramanlıkla ilgili konuşmalara yer verdiklerini söyler. Eleştiri sanatının bu dönemde de cahiliye dönemine benzer bir şekilde devam ettiğini ifade eder. Emeviler döneminde eleştirinin artarak sürdüğünü ve bu dönemde daha çok eleştirinin Cerîr²⁴⁸, el-

²⁴⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, “Cerîr b. Atıyye”, *DİA*, C. 7, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.412-413.

Ferezdak²⁴⁹ ve el-Ahtal²⁵⁰,ın ekseninde olduğunun bilgisini aktarır. Bu kişilerin çağdaşı olan Cemîl b. Ma'mer²⁵¹, Küseyyir²⁵², Nusayb²⁵³, Adî b. er-Rikâ el-Âmilî²⁵⁴ ve Abdullah b. Ömer el-Arcî²⁵⁵ olduğunu belirtir. Halifelerin de eleştiride bir yeri olduğunu bazen şâirleri eleştirdiklerini veya kendilerini eleştirenleri dinlediklerini ifade eder. Abbasiler döneminde ilmî araştırmaların arttığı, icatların yapıldığı bir dönem olduğunu söyleyen yazar eleştirinin de bu ilmî canlılıktan faydalandığını belirtir. Bu dönemin başlarında birbirleri ile rekabet içerisinde olan şâirlerin isimlerini şu şekilde sıralar: Beşşâr b. Bürd²⁵⁶, Hammâd er-Râviye²⁵⁷, İbn Manzûr, Ebü'l-Atâhiye²⁵⁸, Ebû Nüvâs²⁵⁹, Müslim b. el-Velîd²⁶⁰, Abbâs b. el-Ahnef²⁶¹, Hüseyin b. ed-Dahhâk el-Hâlî²⁶², Ebû Temmâm²⁶³ ve Buhtürî²⁶⁴. Cemâl bu çağda eleştirinin kendisinden önceki çağlarda olduğu gibi sadece sözel olarak kaldığını kitaplarda yer almadığını belirtir. Sonrasında isimleri zikredilen şâirlerin ardından el-Mütenebbî'nin geldiğini, insanların kendisi hayatta iken ve onun ölümünden sonra da şiiri ile ilgilendiklerini söyler. el-Mütenebbî'nin şiirlerine birçok açıklama yapıldığını ve edebiyatçıların onun şiirleri ile ilgili çeşitli alıntılar yaptıklarını

²⁴⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ali şakir Ergin, "Ferezdak", **DİA**, C. 12, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1995, s.373-375.

²⁵⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Azmi Yüksel, "Ahtal", **DİA**, C. 2, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1989, s.183-184. Ayrıca, Cerîr, Ferezdakve el-Ahtal için bk. Ahmet Kazım Ürün, "Fuhulu'ş-Şuara (El-Ahtal, Cerir, El-Farazdak) ve En-Nakid", **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Sy. 11 (1997), s.53-73.

²⁵¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İsmail L. Çakan, "Cemîl b. Ma'mer", **DİA**, C. 7, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.328.

²⁵² Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Çuhadar, "Küseyyir", **DİA**, C. 26, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2002, s.575-576.

²⁵³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Reşit Özbalkıı, "Nusayb b. Rebâh", **DİA**, C. 33, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2007, s.268.

²⁵⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin ve Nûrî Hammûdî el-Kaysî, "Divânü Adî b. er-Rika el-Âmilî" **Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî**, C. 38, Sy. 4 (1987), Bağdat, s.124-153

²⁵⁵ Hayatı hakkında bilgi için bk. Mehmet Yalar, "Emeviler Döneminde Gazel ve Ömer bin Ebî Rabî'a", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 18, Sy. 2 (2009), s.60-61

²⁵⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Cemal Muhtar, "Beşşâr b. Bürd", **DİA**, C. 6, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1992, s.8-9.

²⁵⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, "Hammâd er-Râviye", **DİA**, C. 15, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1997, s.486-488.

²⁵⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Erol Ayyıldız, "Ebü'l-Atâhiye", **DİA**, C. 20, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.294-295.

²⁵⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, "Ebû Nüvâs", **DİA**, C. 20, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.205-207

²⁶⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Nasuhi Ünal Karaarslan ve İsmail Durmuş, "Sariulgavânî", **DİA**, C. 36, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.156-157.

²⁶¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. R. Blachere., Hârûnû'r-Reşîd'in Saray şairlerinden el-Abbâs İbnü'l-Ahnef, Çev.: Süleyman Tülücü, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 11 (1993), s.170-175.

²⁶² Hayatı hakkında bilgi için bk. Hüseyin Polat, "Abbâsî Dönemi şiiri Ve şairlerine Genel Bir Bakış". **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 5, Sy. 14 (2018), s.640.

²⁶³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, "Ebû Temmâm", **DİA**, C. 10, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.241-243.

²⁶⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, "Buhtürî", **DİA**, C. 6, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1992, s.381-383.

ve kusurlu olan yerleri gösteren uzun yazılar kaleme aldıklarını ifade eder. Şeyh Abbas Cemâl, el-Mütenebbî'nin eleştiri yazımının en büyük sebeplerinden biri olduğunu ifade eder. Cemâl makalenin sonunda şiir eleştirisinin Endülüs'te çokça yapıldığını ifade eder. Eleştirinin bu ülkelerdeki yerini görmek isteyen kişilerin İbn Abdürabbih²⁶⁵'in el-İkdü'l-Ferîd adlı eseri ile Ebû Alî el-Kalî²⁶⁶'nin el-Emâlî adlı eserlerini okumalarını tavsiye eder.

Muhammed Kâmil Haccâc tarafından kaleme alınan derginin IV. senesinin 2, 3, 4 ve 5. sayılarında *19. Asırda Edebiyat* başlığıyla bir yazı dizisi olarak yayınlanan makalede bu asırda yaşamış bazı dil ve edebiyat yazarlarının hayatlarına kısa paragraflar şeklinde yer verilmiştir. Ayrıca bu yazarların kaleme almış oldukları eserlerinden kısa örnekler aktarılmıştır. Haccâc, makalenin başlarında, Arap dilinin Mehmed Ali Paşa ve onun halefleri döneminde hayat sürmeye başladığını belirtir. Ardından Mısır'da yaşadıkları çağın yıldızları sayılabilecek bir grubun ortaya çıktığını ve halkın onlara bakarak yollarını bulduklarını dile getirir. Bunlardan bir kaçını şu şekilde zikretmiştir; Abdullah Fikrî Paşa, Muhammed Kadri Paşa, Rifâa et-Tahtâvî, Abdullah Ebu's-Suûd Efendi, Muhammed Abdurrezzâk Efendi, Muhammed Osmân Celâl, Abdullah Nedîm Efendi, Mahmûd Safvet es-Sââtî Efendi, Şeyh Ali Ebi Nasr ve Şeyh Ahmed Abdurrahim. Bu kişilerin şiir, nesir, i'rab, gazetecilik ve hukuk gibi farklı alanlarla ilgilendiğini belirtmiştir. Haccâc Mısır'da dil ve edebiyat aşamalarını görebilmek açısından bu âlimlerin yaptıklarına göz atmak ve yaşadıkları çağda işlerine yarayıp-yaramayacağını göstermek istediğini ifade eder.

Derginin IV. senesinin 2. sayısında şiir ve nesir alanında öncü isimlerden Abdullah Fikrî Paşa ile ilgili bilgilere yer verir. Fikrî Paşa'nın Mehmed Ali Paşa yönetimin son dönemlerinde yetiştiğini ve yetim olduğu için bazı akrabaları tarafından himaye edildiğini, öncesinde sadece Kur'ân eğitimi aldığını sonrasında ise Ezher'de Arapça ilimlerini ve Türkçeyi öğrendiğini dile getirir. Makalenin devamında Abdullah Fikrî Paşa'nın nesir, nâzım ve Arap ilimlerinde bariz bir yere sahip olduğunu söyler ve arkadaşlarından birine Ezher'i anlattığı mektubun en güzel düz yazılarından biri olduğunu

²⁶⁵ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih", *DİA*, C. 19, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1999, s.281-283.

²⁶⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, "Kalî", *DİA*, C. 24, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2001, s.259-260.

ifade eder. *Kasîde-i Râiye* adlı şiirinin ise en iyi şiirlerinden biri olduğunu belirten Haccâc burada o şiirden bir kısmı aktarır.

Bunun ardından Muhammed Kadri Paşa ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir. Fransızca ve Arapça'da derin bilgiye sahip bir âlim, Ebu Hanife'nin fıkına vakıf, şâir, tarih ve coğrafya konusunda ilim sahibi, Türkçe ve Farsça'yı iyi bilen bir kişidir. Haccâc, Muhammed Kadri Paşa'nın *Ahvâl-i Şahsiyye* ile ilgili kitapları olduğu gibi, okul kitaplarının ve mahkeme yasalarının tercümelerini yapan önemli kişilerden biri olduğunu söyler. Onun Fransızca olarak kaleme aldığı ve Avusturya'da basılmış olan bir coğrafya kitabının bulunduğunu da belirtir. Bu bilgilerin akabinde içerisinde Hidiv İsmail Paşa'yı övdüğü bir nazmının olduğunu dile getirir ve ondan bir kesit aktarır.

Derginin IV. senesinin 3. sayısında yine aynı yazı dizisinde yer alan âlimlerden biri de Rifâa et-Tahtâvî'dir. Kendisi ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir. et-Tahtâvî, Mısır'daki Medresetü'l-elsün'ün kurucusu ve yöneticisidir. Burada yüzlerce kişiye eğitim vermiş, gündüzleri eğitim işi ile geceleri de kitap tercümeleri ile uğraşmıştır. Haccâc, bu makalede Rifâa Bey'in tercüme ve telif ettiği eserleri şu şekilde zikreder. Tercümeleri, Malte-Brunn'un *el-Cogrâfiyyetü'l-'umûmiyye* adlı eserinden üç bölüm, *Vekai'i Telîmâk*, Legendre'in İlm'ü'l-Hendese konusunda kaleme aldığı üç makale, *Kitab li Montesquieu*, *Tarih'ul-İskender*, *Kitabu Usuli'l-Meadin*, *Mukaddimetül Cogrâfiyye et-Tabiiyye*. Telif ettiği eserleri de şu şekilde sıralar; *Envârü tevîkî'l-celîl fî tarihi Mısır ve tevsîkî Benî İsmâ'îl*, *Nihâyetü'l-îcâz fî sîreti sâkini'l-Hicâz*, *el-Mürşidü'l-emîn fî terbiyeti benâti ve'l-benîn*, *Menâhicü'l-elbâb*, *Kalâ'idü'l-mefâhir fî garîbi 'avâ'idü'l-evâ'il ve'l-evâhir ve Tahlîsü'l-ibrîz* adını verdiği seyahatnamesi.

Aynı zamanda Said Paşa ve İsmail Paşa'yı övdüğü ve birçok kasîdesinin de mevcut olduğunu dile getiren Haccâc, bu kasîdeleri çeşitli münasebetler sebebiyle yazdığını ve büyük bir kısmının atanmış olduğu Sudan'daki Hartum Okulunda nazmettiğini belirtir. Bu bilgilerin ardından Rifâa Bey'in Mısır Kethüdası Hasan Paşa'ya kendisini Sudan'dan çıkarmalarını talep ettiği ve içerisinde Sudan'ın durumu, halkın âdetleri ve orada uğradığı zulümden bahsettiği bir şiirin ilk kısmı aktarır. Rifâa Beyin bu şiirinin ardından dört yıl boyunca kalmış olduğu Sudan'dan Mısır'a dönmesine izin verildiğini de belirtir. Makalenin devamında Haccâc, Rifâa Bey'in nesrine de göz atmak

istediğini söyler ve bu sebeple onun Paris'e yapmış olduğu yolculuğu esnasında kaleme aldığı nesirden bir kısma burada yer verir.

Derginin IV. senesinin 4. sayısında ilk olarak Abdullah Ebu's-Suûd Efendi ile ilgili bilgileri aktaran Haccâc, onun yaşadığı çağın dehalarından biri olduğunu ve Mısır'ın Dahshur bölgesinde yetiştiğini belirtir. Babasının yöneticiliğini yaptığı Badrashi okulunda ilk eğitimini aldığını 14 yaşında iken Rifâa Bey'in kendisini el-Elsün okuluna seçtiğini ve özellikle Arap dili alanında kendi yaşitlarını geçtiğini belirtir. Burada almış olduğu eğitimin ardından Şeyh Hüseyin el-Amra'nın yerine Arapça derslerini okutmaya başlayan Abdullah Ebu's-Suûd Efendi sonrasında Mühendishane'de matematik kitaplarının çevirilerini tahsis etme işine ve Fransızca öğretmen görevine getirildiği ifade edilir. Haccâc, onun Dârülulûm'da tarih ve coğrafya öğretmenliği, çeviri başkanlığı ve temyiz kurulu üyeliği gibi birçok görevde bulunduğunu söyler. Sonrasında onun kaleme almış olduğu eserlerden birkaçını şu şekilde zikreder: *Târîhu Mısır*, *Târîhu'l-Âmm*, *Nazm el- Leâli fi's-sülûk fi men tevallâ Fransa ve Mısır mine'l mülûk*, *Kanûn el-Murafat el-Medenîyye ve't-Ticarrîye*, *Tarîhu Mısır el-Kadîm*, *el-İntikehaneti'l-Hidaviyye*, *Tarîh Mehmed Ali*, *İlmu'l Cugrâfîyye*, *el-Kimya-ı Zirâîyye*. Abdullah Ebu's-Suûd Efendi aynı zamanda şiirle de ilgilenmiş olup bazı kasideleri mevcuttur. H. 1284/M. 1867-1868 yılında *Vâdi'n-Nil* adlı gazetenin kuruculuğunu yapmıştır. Sonrasında oğlu Muhammed Ensa Bey'in kurduğu *Ravzatu'l-Ahbar* adlı gazete yazarlık yapmıştır.

Yine aynı sayıda Kâmil Haccâc, Muhammed Abdurrezzâk Efendi ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir; Abdullah Ebu's-Suûd Efendi'nin akranlarındandı ve Medresetu'l-elsün'da eğitim alarak Arapça ve Fransızca'da uzman olmuştur. Tercüme işinde en iyi çalışanlardan biriydi. Tercümelerinden biri Louis Emile Cedio'nun *Hulâsatü târîhi'l-Arab* adlı eseridir. Bu bilgilerin ardından Kâmil Haccâc okuyucuların onun tercümedeki üslûbunu ve Arap dilindeki inceliğini görmeleri için yapmış olduğu bu çeviriden ufak bir kesit aktarır.

Sonrasında yine bu çağda yaşamış olan Muhammed Osmân Celâl hakkında bilgiler veren Kâmil Haccâc onun Arap ve Avrupa edebiyatına düşkün biri olduğunu ifade eder. Mısır Karma Mahkemesine atanana kadar çeşitli vazifelerde bulunduğunu, bazı askerî kitapları tercüme ettiğini sonrasında Fransız yazar ve şâirlerden tanınmış olanların

bazı eserlerini Arapça'ya çevirdiğini söyler. Tercümelerinden bir kaçını şu şekilde sıralar: Fransız oyun yazarı Pierre Corneille'nin *Horace* adlı roman türü eseri basılmamıştır. Yine bir diğer Fransız oyun yazarı Jean Racine'in *Athaliah* adlı kitabı ile *Esther*, *Iphigenia* ve *Büyük İskender* adlı romanlarını tek bir kitap halinde *Faydalı Romanlar* başlıklı bir eserde toplamıştır. Yine *Tiyatro Sanatında Dört Roman* adlı kitabında Molière'den *Tartuffe*, *Bilgiç Kadınlar*, *Kocalar Okulu*, *Kadınlar Okulu* isimli eserlerin çevirilerini topladığını söyler. Ünlü Fransız yazar Bernardin de Saint-Pierre'nin *Paul ve Virginie* adlı eserini La Fontaine'in birçok hikâyesini Arapça'ya çevirmiştir. Osmân Celâl'in zecel türü eserleri ile ön plana çıktığını söyleyen Kâmil Haccâc, bu bilgilerin ardından Molière ve Racine hakkında da kısa bilgiler aktarır. Yazının devamında Osmân Celâl'in yapmış olduğu eser çevirilerinden kısa bölümlere yer verir.

Derginin IV. senesinin 5. sayısında bu yazı dizisinin son makalesinde Muhammed Kâmil Haccâc, ilk olarak Abdullah Nedîm Efendi'yi ele alır ve hakkında şunları söyler: Onun meşhur bir ahlâkçı, sosyal bilimci ve muktedir bir hatip olduğunu dile getirir. Kendisine herhangi bir törende bir konu sorulduğunda insanların önünde doğaçlama olarak çok rahat iki-üç saat boyunca konuşma yapabilir. *el-Üstâz*, *et-Tâif*, *et-Tenkît* ve *t-tebkît* gazetelerinin de kurucusudur. Kâmil Haccâc, ulaşabildiği en güzel makalelerin *Bi-men ikteda iza ihtelefat el-Arââ*, *Hazihi yedi fi yed men eza'aha*, *Harb el aklam bi Cüyüş el-evham* olduğunu söyler ve yazılarındaki üslûbu göstermek için zikrettiği ilk makaleden ufak bir kısım aktarır.

Kâmil Haccâc makalesinde ikinci olarak Mahmûd Safvet es-Sââtî'yi ele alır. Bu makalede es-Sââtî'nin H. 1241/M. 1825/1826 yılında Kahire'de dünyaya geldiğini ve 12 yaşında babasıyla İskenderiye'ye taşındığını söyler. es-Sââtî'nin 20 yaşında Hâc ibadetini yerine getirmek için Mekke'ye gittiğini ve burada bulunduğu sırada Mekke Emiri Şerif Muhammed İbn Avn'a iltihak ettiğini belirtir. es-Sââtî'nin ona ikameti ve yolculukları esnasında eşlik ettiğini ve yanından ayrılmadığını söyler. Şerif görevinden azledildiğinde onunla birlikte Mısır'a ardından İstanbul'a gittiğini ve H. 1298/M. 1880/1881 yılında vefat ettiğini belirtir. Kâmil Haccâc, es-Sââtî'yi keskin zekâlı, üretken, ince zevk sahibi ve mükemmel bir şâir olarak tanımlar. Aynı zamanda onun kendi asrında temayüz eden

kişilerden olduğunu dile getirir. es-Sââtî'nin şiiri Mısır ve Hicaz'da disipline soktuğunu ifade eder ve kaleme aldığı *Kasîde-i Hemziyye* ve *Kasîde-i Dâliyye*'den birer kesit aktarır.

Haccâc makalesinde son olarak Şeyh Ahmed Abdurrahim'e yer verir. Abdurrahim'in H. 1233/M. 1817-1818 yılında Mısır'ın Tahtâ şehrinde dünyaya geldiğini, Ezher'de akli ve dini ilimleri öğrendiğini ifade eder. Sonrasında askerî okul, mühendishane ve hazırlık okuluna sarf ve nahiv öğretmeni olarak atanmış ve *Vakâyi-i Mısriyye*'de başyazarlık görevine getirilmiştir. Makalede Abdurrahim'in telif ettiği eserlerden bazılarının ismine yer verir.

4.2.1.3. Eleştiri

Dergide 6 adet eleştiri yazısı bulunmaktadır. Bu yazıların dördü Tâhâ Hüseyin, biri imzâsız ve biri de Tâhâ Hüseyin'in eleştirisine karşı cevap veren Corcî Zeydân'a aittir.

Derginin II. senenin 6 ve 7. Sayısından itibaren *Eleştiri ve Övgü* adlı yeni bir bölüm eklenmiştir. Bu bölümde değerli yazarların çeşitli kitaplar ile ilgili kaleme aldıkları eleştiri ve övgü yazılarına yer verileceği belirtilir. Belirtilen yazıların dergide yayımlanması için açık delil içermesi ve itidalli yazılar olması gerektiği söylenir.

Bu minvalde ilk olarak Corcî Zeydân'ın *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*²⁶⁷ adlı eserine karşı Tâhâ Hüseyin tarafından yapılan eleştiri yazılarına yer verilmiştir. Bu yazılar *Eleştiri ve Övgü* üst başlığı altında derginin II. senesinin 6 ve 7, 8 ve 9 ile 10 ve 11. sayılarında bir yazı dizisi şeklinde yayımlanmıştır.

Tâhâ Hüseyin'in bu yazı dizisinin ilki derginin II. senesinin 6 ve 7. sayısında *Eleştiri ve Övgü* üst başlığı ile yer alır. Tâhâ Hüseyin yazısında Zeydân ile alâkalı insanların söylediği abartılı ifadeleri aktarır ve Zeydân'ın gazete ve kitaplarını okuduğunu, onun çalışkan biri olduğu dışında bir şey söyleyemeyeceğini, bir insanın her konuda bilgili olmasının mümkün olmadığını belirtir. Bunun ardından söz konusu kitapta yer alan mukaddime bölümünde Zeydân'ın sadece insanlara bu kitabın tanıtımını

²⁶⁷ Eser hakkında geniş bilgi için bk. Şükran Fazlıoğlu, “Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye”, *DİA*, C. 40, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2011, s.87.

yaptığını ve ona rağbet göstermelerini amaçlayan sayfalardan meydana geldiğini belirtir. Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın kitabında isimlerini zikrettiği bazı eserlere atıfa bulunmuştur. Bu eserleri İbnü'n-Nedîm'in²⁶⁸ *el-Fihrist*'i, Taşköprizâde Ahmed Efendi²⁶⁹'nin *Miftâhu's-sa'ade*'si²⁷⁰, Kâtib Çelebi'nin²⁷¹ *Keşfü'z-Zunûn*²⁷²'u ve Sıddîk Hasan Han²⁷³'ın *Ebcedü'l-Ulûm*²⁷⁴'u olarak sıralayan Tâhâ Hüseyin sonrasında bu kitapların çok fazla edebiyat tarihi ile ilgili olmadığını daha çok ilimler tarihinden bahsettiklerini belirtir. Tâhâ Hüseyin, bunlardan çok daha önce zikredilmesi gereken Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin²⁷⁵ *el-Eganî*²⁷⁶ adlı eserinin Arap edebiyatı tarihi ile ilgili gerçek bir kaynak ve doğru bir merci olduğunu dile getirir. Zira bu eserin şiir ve şâirler, hitabet ve hatipler, yazı ve yazarlar, şarkı ve şarkıcılar, siyaset ve siyasetçiler gibi birçok konuyu içerisinde barındırdığını aktarır. Ayrıca bu eserin *Ahbârü'l-'Arab* ile onların Câhiliye ve İslâmî dönemdeki yaşantılarını da ele alarak Arapların tüm asırlar boyunca hayatları, edebiyat tarihi ile ilgili bilgi veren kapsamlı bir kaynak olduğunu belirtir. Tâhâ Hüseyin bu alanda *el-Eganî* dışında özel başlıklar altında kaleme alınmış olan eserlerin de olduğunu söyler ve bunlarla ilgili birkaç örneğe yer verir. Bu eserlerden İbn Sellâm el-Cumahî'nin²⁷⁷ *Tabakatü's-Şuarâ* adlı eserinin Kahire'de bulunan Hidîviyye Kütüphanesi'nde mevcut olduğunu aktarır. Ayrıca İbn Kuteybe²⁷⁸'nin *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*²⁷⁹'sı, Yâkut el-

²⁶⁸ Yazar ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Yunûs el-Huseynî, "Arap Düşünce Tarihinin Ölümsüz Eseri: İbnu'n- Nedîm'in el-Fihrist'i", Çev.: Eyyüp Tanrıverdi, **Nûsha Dergisi**, C. 6, Sy. 23 (2006), s.39-48.

²⁶⁹ Yazar hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprizâde Ahmed Efendi", **DİA**, C. 40, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2011, s.151-152.

²⁷⁰ Eser hakkında geniş bilgi için bk. İlhan Kutluer, "Miftâhu's-sa'ade", **DİA**, C. 30, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2005, s.18-19.

²⁷¹ Yazar hakkında geniş bilgi için bk. Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", **DİA**, C. 25, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2002, s.36-40.

²⁷² Eser hakkında geniş bilgi için bk. İlhan Kutluer, "Keşfü'z-Zunûn", **DİA**, C. 25, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2002, s.321-322.

²⁷³ Yazar hakkında geniş bilgi için bk. Cüneyt Eren ve Laith Suud Jassim, "Türk Dostu Bhopal Emiri Sıddık Hasan Han'ın Arap Dilindeki Yeri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sy. 20 (2002), s.43-59.

²⁷⁴ Eser hakkında geniş bilgi için bk. Cevat İzgi, "Ebcedü'l-Ulûm", **DİA**, C. 10, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.321-322.

²⁷⁵ Yazar hakkında geniş bilgi için bk. Hulusi Kılıç, "Ebü'l-Ferec el-İsfahânî", **DİA**, C. 10, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.316-318.

²⁷⁶ Eser hakkında geniş bilgi için bk. Murat Sula, "Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin el-Ağânî Adlı Kitabının Kaynakları", **EKEV Akademi Dergisi**, C. 11, Sy. 31 (2007), s.161-170.

²⁷⁷ Yazar ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, "İbn Sellâm el-Cumahî", **DİA**, C. 20, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1999, s.312-313.

²⁷⁸ Eser hakkında geniş bilgi için bk. M. Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe (v. 276/889) ve Tarihçiliği", **İslâmî İlimler Dergisi**, C. 3, Sy. 2 (2008), s.185-204.

²⁷⁹ Eser hakkında geniş bilgi için bk. Musa Yıldız, "eş-Şi'r ve's-Şuarâ", **DİA**, C. 39, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, s.179-180.

Hamevî'nin²⁸⁰ *Mu'cemü'l-üdebâ*'sı gibi birçok önemli eserin isimlerini zikreden Tâhâ Hüseyin, Corcî Zeydân'ın bunları ihmal etmesini eleştirir.

Tâhâ Hüseyin edebiyat tarihi konusunda telif edilen eserler ilgili birçok örnek zikreder. Sonrasında Corcî Zeydân'ın *el-Hilâl* gazetesinde edebiyat alanında bu üslûpla ilk eser telif eden kişi olduğu ve bu isimlendirmeyi ilk kendisinin yaptığı iddiasına değinir. Zeydân'ın özellikle bu iddiasını reddeden Tâhâ Hüseyin, onun ancak bu ismi batı dillerinden ilk tercüme eden kişi olduğunu söyleme hakkının bulunduğunu belirtir. Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın bu eserini yazmak için 14 yıl gibi uzun bir süre geçirdiğini aktarmasını eleştirir. Harcanan bu zaman diliminin, her sene için bir kitap yazılabilecek yeterli süre olduğunu ve böylece 14 kitap yazılabileceğini belirtir.

Yazısının devamında, Zeydân'ın edebiyat tarihini nasıl tarif ettiğini ele alır. Zeydân'ın Arap Edebiyatı Tarihi ile ilimlerin, edebiyatın ve çeşitli asırlar boyunca onlarla ilgilenen kişiler tarafından ortaya konulan her şeyi kapsadığını kastettiğini belirtir. Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın bu tarifinin genel bir ifade olarak kaldığını ve bu genelleme ile birlikte ilim, sanat ve dil tarihi alanlarında geçmiş dönemlerle ilgili herşeyi kapsamasının mümkün olmadığını belirtir. Yine Zeydân'ın dilin asırlar boyunca uğradığı değişim ve etkilerden aşama aşama bahsetmediğini, onu tüm ayrıntıları ile ele alıp sunmadığını, şiirinin ilk ne zaman ortaya çıktığını ve nasıl geliştiğini, Cahiliye dönemindeki seviyeye nasıl ulaştığını, Arapça şarkının nasıl geliştiği ve şiirle olan alâkasını, konuşma üslûpları ile ilgili önceliklere değinmediğini ifade eder. Bunun gibi bilgilerin düzeltilmediği eserlerin eksik olarak kalacağını söyler.

Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın eserinin 5. sayfasında belirttiği edebiyat tarihi sınıflandırmasını nasıl yaptığını değerlendirir. Tâhâ Hüseyin, bu sınıflandırmanın siyasi dönemlere göre yapıldığını ve bu yöntemin Zeydân tarafından geliştirilmediğini batılı yazarlara ait olan bilinen bir yöntem olduğunu aktarır. Tâhâ Hüseyin, bu sınıflandırma yöntemini hatalı bulur ve toplumsal durumları kral, emir, savaş ve fetihlerden hareketle

²⁸⁰ Yazar ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Casim Avcı, "Yâkut el-Hamevî", *DİA*, C. 43, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2013, s.288-291.

yorumlayan tarihçilerin hatalı bir davranış sergilediklerini zira onların bu siyasi olayları toplumsal olaylardan hareketle yorumlamaları gerektiğini ifade eder.

Makalesinin devamında, Zeydân'ın şâirleri sınıflandırırken tercih ettiği yöntemi eleştirir. Onun bu sınıflandırmayı yaparken, şâirleri özel işlerine göre emirlerin şâirleri, muallaka şâirleri gibi isimlendirdiğini şiirin kendisini, şiiri etkileyen doğa, iklim, ahlâk, din vb. konulara göre değerlendirmediklerini belirtirerek bu sınıflandırmayı hatalı bulur. İlk yazı dizisinin son bölümünde Zeydân'ın bu eserde yaptığı tarihi hatalara dikkat çeker ve bunları utanç verici hatalar olarak niteler.

Derginin II. senesinin 8 ve 9. sayısında Tâhâ Hüseyin'in *Eleştiri* yazı dizisini ikinci bölümü yayımlanır. Bu bölümde *Edebiyat ve Bilimler Tarihi* başlığına yer veren Tâhâ Hüseyin, Corcî Zeydân'ın bu iki bilimi tek bir konu gibi ele almasını eleştirir. Sonrasında ikisinin arasında büyük bir fark olduğunu ve bu durumun Batılı bilim adamları için de böyle olduğunu belirtir. Bilimler tarihi ile ilgilenenlerin uğraştıkları bilim ile ilgili farklılıkları, çeşitli metotların karşılaştırılması gerektiğini ve ona göre bir sonuca varılabileceğini ifade eder. Edebiyat tarihinin ise iki kısmı kapsadığını, bunlardan ilkinin dilin özü ve esası ile ilgilenmek olduğunu, ikincisinin dilin edebiyatını ve ilimlerini incelemek olduğunu belirtir. Makalenin devamında Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın; “*Yazının icadından önce dilin edebiyat kısmına giriş yoktur*” şeklinde kullandığı ifadeyi eleştirir. Tâhâ Hüseyin burada edebiyat tarihini yazının icadından sonrası ile sınırlandırmanın mümkün olmadığını, zira dilin lafızlardan meydana geldiğini ve insanların yazıdan önce de konuştuklarını ifade eder. Edebiyat tarihini yazı ile sınırlandırmanın ve Arap edebiyatını araştırırken sadece yazılı eserlere güvenmenin büyük bir hata olacağını söyler. Zeydân'ın kitabında, şimdiye kadar sağlam olarak kalan en eski ilmî eserin *Hammurabi Kanunları* olduğunu söylemesini eleştirir ve bu eserin şu ana kadar tam ve sağlam kalmadığı konusunda oryantalistlerin söylemlerini aktarır. Bu kanunların kendilerine eksiksiz bir şekilde ulaşmadığını, aslında 280 kısımdan oluştuğunu ancak bunlardan 35 tanesinin kayıp olduğunu ve geriye 245 tanesinin kaldığını belirttiklerini ifade eder. Böylece Zeydân'ın bu iddiasını da çürütmeye çalışır.

Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın Hintçe ve Farsça'yı Sâmi dillerine dâhil etmesini eleştirerek bu dillerin aslında Hint ve Germen dillerinden olduğunu söyler. Devamında

Zeydân'ın milletlerin özelliklerini göstermek istediğini, bunu yaparken de aslında el-Câhiz²⁸¹'in takipçisi olmak istediğini ifade eder. Her bir millet için ayırt edici bir özellik vermeye çalışan Zeydân'ın bunu başarabilmek için birçok ilmî ve edebî eser okuması gerektiğini belirtir. Onun bu yöntemi uygularken ya bunları bilgisizce söylediğini, zira bu dillerin tümünü ve edebiyatlarını bilmesini mümkün olmadığını, ya da bu bilgileri Batılı bir grup âlimden nakledebileceğini söyler. Bu durumda faydalanmış olduğu kaynakları belirtmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca el-Câhiz'in milletlerin özelliklerini karşılaştırırken Araplar, Farslar, Rumlar, Hintler ve Yunanlar arasında sınırlı tuttuğunu ancak Zeydân'ın tüm milletleri kapsamaya çalıştığını dile getirir. Tâhâ Hüseyin, Arapların ayırt edici özellikleri ile ilgili Zeydân'ın görüşüne yer verir ve Zeydân'ın Arapları hangi özellik ile ayırt edeceğini bilemediğini her bilim türünü onların özelliği gibi gösterdiğini belirtir. Onun bu konuda abartıya kaçtığını ve Araplara has bir ilmî zikretmemesini aslında Arapların taklitçi bir millet olduğu izlenimi uyandırdığını ifade eder. Sonrasında Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın İslâmiyet'ten önce Arap Edebiyatı ile ilgili öne sürdüğü iddialar üzerinde durur ve bu iddiaların aslında müsteşrikleri destekler mahiyette olduğunu belirtir. Zeydân, Arapların İslâmiyet öncesinde de edebiyat, bilim ve medeniyet alanlarında büyük yerleri olduğunu, insanların zannettiği gibi bedevi, yabani, karmaşık bir düzene sahip, ilim ve hikmetten yoksun bir millet olmadıklarını söyler. Zeydân bu görüşünü muallakalar ve Kur'ân-ı Kerîm ile desteklediğini belirtir. Zira yabani bir topluluğun dilinin belîğ ve ince üslûplar barındıramayacağını söyler. Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın bu ifadelerini aktardıktan sonra, öne sürülen delilleri inceler. İlk olarak muallakaların içerdiği üslûp ile ilgili o dönemde yaşayan kavmin medeni olduğu anlamına gelmediğini çünkü bu kasîde şâirlerinin birçoğunun zaten ferah bir yaşantısı olduğunu ve toplumun önde gelen kişilerinden olduklarını dile getirir. İkinci olarak Kur'ân'ın dilinin delil gösterilmesi ile ilgili olarak dönemin Araplarının Kur'ân diline benzer bir şekilde konuşmadıklarını ayrıca cahiliye Araplarının bedevi yaşantılarına dair bizzat Kur'ân'da örneklerin olduğunu belirtir.

Derginin aynı sene ve sayısında Corcî Zeydân'ın eserine yapılan bu eleştiriye karşı kaleme aldığı *Eleştiriye Cevap* başlıklı yazısına yer verilir. Bu yazının başlangıcında

²⁸¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, "Câhiz", **DİA**, C. 7, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.20-24.

Zeydân kitabı telif ederken bazı âlimlerin bu eserin eleştirisine hazırlandıklarını duyduğunu ve buna sevindiğini ifade eder. Zira övgüden daha ziyade eleştiriden istifade edebileceğini dile getirir. Bu kısa açıklamanın ardından *Eleştirinin Şartları* alt başlığı ile yazısını devam ettiren Zeydân, reddiyeyle başlamadan önce eleştirinin en önemli şartlarını saymak istediğini ifade eder. Burada Zeydan, kitap eleştirisinde maslahat-ı âimme'ye hizmet dışında bir istegin olmaması gerektiğini, müellif ve eleştirmenin hakka hizmet yolunda yardımlaşan iki dost olduğunu, eleştirmenin sadece hata ve kusurlara değil kitaptaki faydalı ve doğru yönleri de işaret etmesi gerektiğini, eleştirmenin kitabı iyice incelemesi, benzerlerine göre edebî ilimlerdeki yerini göstermesi ve farklı dillerde aynı türde kaleme alınan eserlerle mukayese yapması gerektiğini vurgular. Son olarak eleştirmenin bir görüşü eleştirirken sadece hatalı kısmı göstermesini doğru olmadığını buna mukabil daha doğru olduğunu düşündüğü bir görüşü ileri sürmesi gerektiğini söyler.

Zeydân eleştiri ile ilgili bu genel şartları sıraladıktan sonra reddiye kısmına başlar. Önce Tâhâ Hüseyin'in eleştiri şartlarını bilmediğini ve kitabı iyice okuyup incelemeyemediğini, kitap eleştirisinden ziyade sayfa eleştirisi yaptığını ifade eder. Tâhâ Hüseyin'in kendisini *el-Eganî* gibi önemli bir eseri zikretmediğini söylemesine karşı, bu kitabı edebiyat kitaplarının mukaddimesi kısmında ele aldığını belirtir. Bu eseri yazarken 14 yılını verdiği için eleştirildiğini ve bu minvalde tek bir kitap yazıp Tâhâ Hüseyin'in kendisini bu sıkıntıdan kurtarmasını ister. Ayrıca *Dilin Tarihi* ile ilgili kendisine yöneltilen eleştirinin de yersiz olduğunu, dilin tarihini unutmadığını aksine bununla ilgili ilk eser telif eden kişinin bizzat kendisi olduğunu ve bu konuyla ilgili iki kitap kaleme aldığını belirtir. Kitapta yer alan tarihi hatalardan dolayı eleştirilmesini garipseyen Zeydân, bu konuda Tâhâ Hüseyin'in eleştiriye abarttığını bunların basım hatası ya da sehven yapıldığını ifade eder.

Bu reddiyenin sonunda Zeydân, Tâhâ Hüseyin'in yaptığı eleştirilere karşı aslını zikredemeyeceği hiçbir şeyin olmadığını ifade eder. Tâhâ Hüseyin'in yapacağı eleştiriler sonrasında şayet bir düzeltmeye gerek görürse bunu da teşekkür ile kabul edeceğini belirtir.

Derginin II. senesinin 8 ve 9. sayısında Tâhâ Hüseyin'in *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye Reddiyesine Reddiye* başlıklı yazısına yer verilir. Yazının başında Tâhâ

Hüseyin okuyucuları doğruya ulaştırmak ve gerçeği göstermek maksadıyla eleştiri yazısı kaleme aldığını söyler. Devamında Zeydân'ın reddiyesinin başında sıraladığı eleştirinin şartları ile ilgili yoruma başlar. Tâhâ Hüseyin, Zeydân'ın, eleştirmenin müellifi ayıplamaması ve kusurlarını göstermekten uzak durması gerektiğini eleştirinin bir şartı olarak gösterdiğini ve eleştirmen ile müellifin iki dost olması gerektiği ile ilgili söylediklerinde haklılık payı olduğunu belirtir. Kendisinin de Zeydân'ın kötülemek maksadıyla yazmadığını ifade eder. Yine Zeydân'ın eleştirinin şartı olarak belirttiği, müellifi eleştirmeden önce kitabın güzelliklerinin de zikredilmesi gerektiği konusunda kendisine katılmadığını ifade eder. Zira eleştirmenin işinin yalakalık ve yağcılık olmadığını, önyargı ile iftiradan uzak bir şekilde sadece eserdeki hataları göstermekle sınırlı olduğunu dile getirir. Zeydân'ın eleştirinin bir diğer şartının eleştirmenin kitabın tamamını okuduktan sonra eleştiriye başlaması gerektiğini belirttiğini ve bu şartta da kendisine katıldığını ifade eder. Ardından Tâhâ Hüseyin kitabın tamamını okuduğunu ve sonrasında eleştiriye başladığını ve eleştiride bulunduğu şeylerin doğruluğunda hiç bir şüphe olmadığını belirtir.

Bu makalenin sonunda *Reddiyenin İptali* şeklinde bir başlığa yer veren Tâhâ Hüseyin Zeydân'ın kaleme aldığı reddiye yazısında ifade ettiği şeylerin aslının olmadığını kitapta ilgili yerlere işaret ederek sözlerini delillendirmiştir. Tâhâ Hüseyin bu eleştiriye inşafli kişiler için ve hakkı göstermek maksadıyla kaleme aldığını dile getirir. Asıl gayesinin Zeydân'ın kitabını düzeltmek değil, ilmîn vehim ve şüphelerden arındırılarak ortaya çıkarılması olduğunu söyler.

Tâhâ Hüseyin tarafından kaleme alınan bu yazı dizisinin sonuncusu derginin II. senesinin 10 ve 11. sayısında yayımlanmıştır. Tâhâ Hüseyin bu yazısında özetle şimdiye kadar kitap ile alâkalı yapmış olduğu inceleme ve eleştiriler sonucunda bu kitabın ilmî bir maksat ile değil, ticari amaçla yazıldığı kanısına vardığını belirtir.

4.2.2. Dil İle İlgili Yazılar

4.2.2.1. Lügat

Dergi incelemesi esnasında dil ile ilgili yazıların ilki *Lügat* bölümüne dâhil ettiğimiz derginin I. senesinin 1. sayısında yer alan *Lisânü'l-'Arab* başlıklı yazıdır. Bu yazı

Muhammed Sâdık Anber tarafından kaleme alınmıştır. Anber burada şunları ifade eder: “Geçmişte yaşamış olan âlimlerin bizlere bıraktıkları çalışmalardan en değerli olanları hiç şüphesiz dil ile ilgili çalışmalardır. Bizlerin de bu çalışmalarını inceleyip her türlü kusur ve eksiklikten âri olarak, bir sonraki nesle aktarması gerekir. Dil ile ilgili yapılan çalışmalarda, eseri nakleden kişinin ihmalden veya baskıdan kaynaklanan hatalar olabilir. Bu tür dilsel kaynaklardan istifade eden kişilerin karşılaştıkları hatalı kullanımları farklı kaynaklardan araştırmak yerine, eserde mevcut olan halleriyle almaları sebebiyle yanlış olan kullanımlar düzeltilmeden aktarılmaya devam etmektedir. Hatalı kullanım ve aktarımların önüne geçmek için, dil ile ilgili var olan çalışmaların doğru bir şekilde incelenmesi gerekir.” Makalenin devamında Anber bu çalışmalardan en çok kullanılan ve İbn Manzûr’a ait olan *Lisânü'l-'Arab* adlı lügati ele alır. Burada lüğatin genel özelliklerine yer vererek onu benzerlerinden ayıran noktalara bilhassa dikkat çeker. Bu eserde aynı zamanda çeşitli sebeplerden kaynaklanan hataların olduğunu ve mevcut olan bu hataların tespit ve tashihi için dil âlimlerinden müteşekkil bir grubun oluşturulması gerektiğini söyler. Anber makalenin sonunda *Lisânü'l-'Arab*’da karşılaştığı çeşitli hatalara yazısında yer verdiği örnekler vasıtasıyla dikkat çeker.

4.2.2.2. Sarf

Dergide sarf ile alâkalı 6 adet yazı yer almaktadır. Bu yazıların biri Abdülazîz Çâvîş’e ait olup diğer beşi Muhammed Sâdık Anber tarafından kaleme alınmıştır.

Derginin I. senesinin 1. sayısında yer alan *Arap Dili İle İlgili Soru ve Cevapları* adlı bölüm Çâvîş tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümün, okuyucular tarafından dergiye gönderilen sarf ilmi ile alâkalı sorulara Çâvîş’in vermiş olduğu cevaplardan oluştuğunu görürüz.

Dergide beş yazı dizisi şeklinde yer alan ve *Sarf* başlığı altında incelediğimiz *Yaygın Dilbilgisi Hataları* adlı bölüm Muhammed Sâdık Anber tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazı dizisi derginin I. senesinin 2, 3, 4, 5 ve 6, 9 ve 10. sayılarındadır. Anber bu yazı dizisinde Arap dilinde yaygın bir şekilde yapılan gramer hatalarına değinir. Makalenin başlangıcında bu hataların Arapça gibi bir dile yakışmadığını ve bu türden hataların yaygınlaşmasının dilin ifsadına sebep olacağını söyler. Bu sebeple dilin kural

ve kaidelerine ehemmiyet gösteren herkesin duyduğu hatalı kullanımları düzeltmesi gerektiğini ifade eder. Anber açıklamaların ardından hatalı olarak kullanımı yaygınlaşan kelimelerden örnekler aktarır ve bunların doğru kullanımlarına işaret eder. Bunu yaparken Arap dilinde önde gelen lügat ve eserlerden delillere yer verir.

4.2.2.3. Belâgat

Yapılan değerlendirme esnasında dil ile ilgili yazılar bölümünde Belâgat kısmına dâhil ettiğimiz *Garîbü'l-Luga, Gulüv (Mübalağa), Bedî' İlminde Gulüv (Mübalağa)* ve *Nehcü'l-Belâga* başlıklı yazıların ilk üçü dergide imzâsız olarak, son yazı ise Muhammed Hasan Nâil el-Marsafî'nin *Nehcü'l-Belâga*²⁸² adlı esere yapmış olduğu serhten kesitler içermektedir.

Garîbü'l-Luga, Gulüv (Mübalağa), Bedî' İlminde Gulüv (Mübalağa) başlıklı yazılar biri diğerinin devamı niteliğinde olup derginin I. senesinin 7 ve 8. sayısında yer almaktadır. Bu yazılar dergide imzâsız olarak yayımlanmış olmasına rağmen dergide yer alan dil ile alâkalı yazılar genellikle Muhammed Sâdık Anber'in kaleminden verildiği için bu yazılarında ona ait olma ihtimali vardır. *Garîbü'l-Luga* başlıklı yazının başlangıcında “*Dün hoca ile aramızda, dildeki bazı garip lafızlarla alâkalı uzun bir konuşma geçti.*” cümlesi yer almaktadır ki, burada hoca ile kastedilen kişinin, Abdülazîz Çâvîş, konuşan kişinin ise Muhammed Sâdık Anber olması kuvvetle muhtemeldir. Bu yazıda Arap dilinde çok fazla kullanılmamaları sebebiyle zamanla insanların unuttukları ve duyulduğunda garipsenen, mânâları tam olarak anlaşılamayan kelimelerin kullanımlarına ve dildeki karşılıklarına yer verilmiştir. Bu yazı, karşılıklı olarak yapılan sohbetin yazıya aktarılmış hali olarak dergide yer almaktadır. Bunun devamında *Gulüv (Mübalağa)* başlıklı yazıya yer verilmiştir. Yazının başlangıcında İbn Reşîk el-Kayrevânî²⁸³’nin *el-'Umde*²⁸⁴ adlı eserinden gulüv ile ilgili şu açıklama aktarılır; “*Belâgatçılar gulüvü; bir vasfın aklen ve âdeten mümkün olmayan şekilde mübalağası olarak tanımlarlar.*” Bunun ardından Cürçânî’nin konuyla ilgili: “*İnsanlardan bazıları*

²⁸² Eser hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Nehcü'l-Belâga”, *DİA*, C. 32, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.538-540.

²⁸³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Moh. Ben Cheneb, “İbn Reşîk”, *İA*, C. 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s.780-781.

²⁸⁴ Eser hakkında geniş bilgi için bk. M. Akif Gürdoğan, “el-Umde”, *DİA*, C. 42, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2012, s.146-147

şairin üstünlüğünü, onun gulûv ve iğraktaki marifeti ile belirlerler.” ifadesine yer verilir. Gulûv ifadesi ile mübalağa ve ifratın kastedildiği, şairin bu sanat ile mevcuttan mâduma giriş yaptığı, ayrıca kudema şairlerin şiirlerinin bu türle dolu olduğu ifade edilir. Yazıda, bu alanda en çok kalem oynatan kişinin Ebu Temmam olduğu söylentilerinin doğru olmadığı, bilakis bu alanda öne çıkan kişinin el-Mütenebbî olduğu belirtilir. Ayrıca gulûvün onun şöhretinde büyük bir etkisi olduğu da ifade edilir. Yazının devamında gulûvün eski bir şiir yönelimi olduğu, insanların dilinde eskiden beri var olduğu ve bunun doğuda eski bir sanat olduğu bilgisine yer verilir. Gulûvün şiirdeki ehemmiyetini vurgulamak için bu yazıda özetle şu ifadeler kullanılmıştır: “*Şayet yazılar gulûvden tecrit edilirse o halde hayalden de tecrit edilmiş olur. Bir yazardan gulûv elbisesini çıkarmasını istersen, bu durumda yazar edebiyatındaki en önemli meziyetini kaybetmiş olur. Şayet bir şairden şiirlerinde doğruya sarılmasını ve abartıdan uzak durmasını istersen, onun şiirdeki ışığının söndüğünü, his ve duygudan uzak sadece kafiyeli sözler yazdığını görürsün.*”

Yine aynı sayıda Bedî‘ İlminde Gulûv başlığı altında Arap dilinin diğer dillere göre üstünlüğü dile getirilerek, bu dilin diğer dillere kıyasla birçok meziyeti barındırdığı ifade edilmiştir. Arap dilinin en önemli meziyeti olarak, meânî, beyân, bedî‘ ilimlerini ihtiva etmesi olduğu vurgulanmıştır. Burada bedî‘ ilmi içerisinde gulûv sanatını ele alacağını belirten yazar, bu yazıyı bir önsöz niteliğinde kaleme aldığını, bu yazının devamının geleceğini belirtir. Ancak derginin diğer sayılarında bu konu ile ilgili bir yazıya rastlanmamaktadır.

4.2.2.4. Nahiv

Dergi ile ilgili yapılan incelemede Nahiv başlığı altına dâhil ettiğimiz ve Muhammed Sâdık Anber tarafından kaleme alınan *Kalemlerin Hataları* adlı yazı dizisi derginin I. senesinin 11 ve 12. sayısı ile II. senesinin 3, 4, 6 ve 7. sayılarında yer almaktadır. Bu yazı dizisinde Arap dilinin kullanımı esnasında yapılan bariz hatalara işaret edilmiş ve bu hataların düzeltilmesi amaçlanmıştır. Anber kaleme aldığı bu makalenin başlangıcında insanların bu tür hatalarda hiçbir araştırma yapmadan birbirlerini takip ettiklerini ifade eder. Ardından bu yazı dizisinin her bir bölümünde bu

hatalardan bir kısmının aktarılacağını söyler ve yapılan hatalardan örneklere yer vererek bunların doğru şekilde kullanımını gösterir.

4.2.2.5. Diğer

Dil ile ilgili yazılarda yapmış olduğumuz Lügat, Sarf, Nahiv ve Belâgat türleri içerisine dâhil edemediğimiz yazıları *Diğer* başlığı altında ele aldık. Bu bölümde, ikisi Muhammed Sâdık Anber, biri Muhammed Âtîf Berekât, biri Kürd Ali Efendi, biri Tâhâ Hüseyin'e ait ve ikisi imzâsız olmak üzere toplam yedi yazı bulunmaktadır.

Derginin I. senesinin 2. sayısında yer alan *Dilin Korunması Irkın Korunması* başlıklı yazı Muhammed Sâdık Anber tarafından kaleme alınmıştır. Anber bu yazısında dili, muayyen bir milletin onu konuşan kişileri arasında hissi bir bağ oluşturan ve ulusal birliğin yapı taşı olan bir unsur olarak tanımlar. Ayrıca dilin farklı milletler arasındaki sınır çizgilerini gösterdiğini ve nesilden nesile aktarılan bir miras olduğunu dile getirir. Yazının devamında Anber dilin muhafaza edilmesi gerektiğini ve bozulmalara karşı özellikle dil âlimlerinin uyanık olması gerektiğini söyler. Dilin milletler ile sıkı bağlantısını vurguladıktan sonra dilin korunmasının ulusun korunması olduğunu belirtir.

Derginin I. senesinin 2. sayısında *Arap Dili ve Dârülulûm* başlıklı yazı yer almaktadır. Bu yazı Muhammed Âtîf Berekât tarafından dergi yönetimine gönderilmiştir. Dergide yayımlanan bu yazıda Berekât; *Dârülulûm kulübü olarak şerefli Arap dilinin unutulmuş özelliklerini yeniden canlandırmak istediklerini ve dili tıpkı ilk zamanlarındaki görkemli haline getirmeyi amaçladıklarını, Arapça'da isimleri bilinmeyen, halk dili veya yabancı dillerde kullanılan halleriyle isimlendirilen bazı kelimelerle karşılaştıklarını, bu kelimelerin modern icatlar sonucunda oraya çıktığını, günlük hayatta kullanılacak olan bu tür kelimelerin Arap dilindeki karşılığını bulmak maksadıyla Dârülulûm kulübünde yer alan ilmî heyetin bir çalışma başlattığını ifade eder.* Ardından bu işi gerçekleştirmek için tasarladıkları planı aktarır. Buna göre halk dili veya yabancı dillerdeki halleriyle kullanılan 10 kelimenin Arapça karşılığını bulmaları için, bu kelimelerin kulüp üyelerine arz edilmesi ve belirlenen süre zarfında seçilen kelimeler Arap dilindeki karşılığı olarak bulunan ifadelerin ilmî heyete sunulması bunların heyet tarafından değerlendirilmesi planlanmıştır. Berekât dergiye gönderdiği bu yazıda ilk aşamada incelenecek olan 10

kelimeyi zikreder. Ardından bunu takip eden her oturumda heyete sunulacak kelimelerin dergi yönetimine gönderileceğini ve dilin ıslahı için yüce gayeye ulaşma konusunda yardım taleplerini ifade eder.

Derginin I. senesinin 9 ve 10. sayısında imzâsız olarak yayımlanan *Arapça Yazının Tarihi* başlıklı makalenin başlangıcında yazar, insanların dil açısından üç büyük gruba ayrıldıklarını; birinci grupta Sâmi dil ailesinin yer aldığını ve bu ailedeki en önemli dilin Arapça olduğunu; ikinci grupta Âramca'nın, üçüncü grupta ise Turanca'nın olduğunu ve Türkçe'nin bu dil ailesinden olduğunu belirtir. Bu dil ailelerine mensup olan birçok dilde İslâm'ın yayılması ile birlikte Arapça harflerin kullanıldığı söylenir. Makalenin devamında ilk olarak kullanılan Arapça yazının Himyerî yazısı diye bilinen yazı olduğu ve en bilinen söylemlere göre ilk Arapça yazı yazarların Hûd (a.s) kavmi olarak adlandırılan Yemen halkı olduğu belirtilir. Bu halkın kendi yazılarını *el- kalemü'l müsned* olarak isimlendirdiklerini ve bunun da Himyerî hattı olduğu söylenir. Makalede aşama aşama Arapça yazının tarihi anlatılır ve kimler vasıtasıyla hangi bölgelerde kullanımının yaygınlaştığına dikkat çekilir. Bu makalenin sonunda *Aklâm-ı Sitte*²⁸⁵ diye bilinen Arapça hat türleri, sülüs, nesih, ta'lik, reyhâni, muhakkak ve rikâ' şeklinde sıralanır. Bu yazı türlerinde birçok âlimin ön planda olduğu; sonrasında ise dîvânî yazının ortaya çıktığı ifade edilir. Türklerin rikâ', nesih ve sülüs tarzı yazılarda çok iyi oldukları ve şimdiye kadar bu türdeki yazıda önder oldukları belirtilir.

Derginin I. senesinin 9 ve 10. sayısında imzâsız olarak yayımlanan *Telif Sanatı ve Millete Hikâye Yollarını Öğretme* başlıklı yazıda Fransız edebiyatından örnekler aktararak müellif ve okur arasında olması gereken sıkı bağa işaret edilmiştir. Makalenin başında şu ifadeler yer alır: “*Fransa’da yayımlanan kitap sayısının fazlalığı ve konu çeşitliliği Doğu insanını hayrete düşürecek seviyededir. Bununla birlikte her bir yazarın yazmış olduğu eserlere yönelecek insan topluluğu bulunur ve tabir-i câizse bu yazarların toplum üzerinde kurulu saltanatları vardır. Yazarların kaleme aldıkları roman ve hikâye tarzı eserler belli bir fikir ve düşünce empoze etmeye yarayan bir araçtır.*” Bu makalede müellifin görevleri ile ilgili şunlar söylenir: “*Toplum, yazardan, aç ve bîçare olan insanları hastalığa sebep olacak şeylerle değil, sağlıklı gıdalarla doyurmasını ister.*

²⁸⁵ Geniş bilgi için bk. Nihad M. Çetin, “Aklâm-ı Sitte”, *DİA*, C. 2, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1989, s.276-280.

Yazarın halk ile tıpkı bir çocuk gibi ilgilenmesini, ona karşı özel bir ehemmiyet ve hassasiyet göstermesini talep eder.” Makalenin sonunda yazar edebiyat konusunda örnek olarak gösterdiği Fransa’nın vatanseverlik ile ilgili yazılarıyla öne çıkmış olan iki Fransız yazarın eserlerinde işlenen konulara dikkat çeker. Bu eserlerde daha çok vatan sevgisi ve vatana vefa konularının ele alındığı görülür. *el-Hidâye* dergisinde bilhassa bu içeriğe sahip eserlerin zikredilmesinin bir rastlantı olmadığı bilakis yazar kadrosunu da etrafında toplayan bir görüşe hizmet maksadıyla yer verildiği anlaşılmaktadır.

Derginin II. senesinin 1. sayısında yer alan *Dil Konferansına Olan İhtiyacımız* adlı yazı Muhammed Sâdık Anber tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazının başında Anber dilin eski ihtişamına kavuşabilmesi için dil âlimlerinin bir plan doğrultusunda çalışmaları gerektiğini, dilde mevcut olan eksikleri gidermek için bir araya gelmelerinin elzem olduğunu söyler. Yazısında bu ihtiyaca dikkat çeken Anber, dil konferansının faydasını ortaya koymak adına geçmişte bu konuda yapılmış olan bir konferansı delil olarak gösterir. Söz konusu bu konferansın, H. 6 Recep 1310/M. 3 Şubat 1893 tarihinde gerçekleştirildiği ve Tevfik Bekrî²⁸⁶, Muhammed Abduh, Muhammed el-Müveylihî²⁸⁷, Muhammed Osmân Celâl ve dönemin önde gelen diğer isimlerinin de katıldığı bilgisi aktarılmıştır. Anber bu konferansın amacının dildeki eksikleri gidermek ve yazarların yöntemlerini düzeltmek ve geliştirmeye çalışmak olduğunu söyler. Bu konferansta bahsedilenleri örneklerle aktaran Anber, yazının sonunda dönemin dildileri ile edebiyatçılarına çağrıda bulunur ve bu tür konferanslara dilin ıslahı ve istikbali açısından ihtiyaç olduğunu dile getirir.

²⁸⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Mâhir Hasan Fehmî, **Muhammed Tevfik el-Bekrî**, Kahire 1967.

²⁸⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Ramım, “Müveyhîlî Ailesi”, **DİA**, C. 32, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.231-232.

V. BÖLÜM:

EL-HİDÂYE DERGİSİNİN ÖNEMİ VE EDEBÎ BOYUTU

Abdülazîz Çâvîş tarafından H. 1328-1331/M. 1910-1913 yılları arasında aylık olarak çıkartılan *el-Hidâye* dergisi yayın hayatını dört sene sürdürdü. Abdülazîz Çâvîş ilk sene dergiyi aylık olarak çıkartacağını fırsat olduğunda ise ayda iki kez çıkarmayı planladığını söylemiştir²⁸⁸. Ancak incelediğimiz sayılardan anlaşıldığı gibi Abdülazîz Çâvîş'in bu isteği gerçekleşmedi.

Derginin kurucusu ve başyazarı olan Abdülazîz Çâvîş eğitimine El-Ezher ve Dârülulûm'da başlayıp, Borough Road'da devam ederek uzun yıllar Oxford Üniversitesinde hocalık yaptı. Böylece hem Mısır hem de İngiltere'nin köklü eğitim kurumlarında bulundu. Bu durum İngiliz kültürü hakkında derin bilgi sahibi olmasını sağladı ve onu İngiliz işgaline karşı mücadele adamına dönüştürdü. Çavîş İngiltere'de geçirdiği sekiz yıllık sürecin sonunda görmüş olduğu şeyleri şu şekilde ifade eder;

" ذهب الى تلك الديار فوجدت الناس متمسكين بدينهم فزادوني تمسكا بديني , رأيتهم شديدي الحرص على لغتهم فزادوني حرصا على لغتي , أبصرتهم يتفانون في الدفاع عن بلادهم , و يحرمون على الأجانب الاستيلاء على بعض شئونهم أو التصرف في أموالهم و رقابهم , فأخذت أحاكيمهم في هذه البلاد السيئة الحظ بالاحتلال و أشياعه. رأيتهم يحبون الصراحة و لا يخشون مغبتها و لا يتهيبون متاعبها ما دام الحق لهم ؛ فأجذت أحاكيمهم في تلك الفضائل , أبصرتهم يحبون العمل و يكرهون الكسل و يحضون على الفضيلة فعدت الي بلادي ثم صرت اشتغل بهمة لا تعرف الملل و لا الانقطاع "

"O ülkeye gittim, oradaki insanların dinlerine sıkı sıkıya bağlı olduklarını gördüm bu da benim dinime bağlılığımı arttırdı. Dillerine olan bağlılıklarını gördüm, bu durum dilime olan bağlılığımı arttırdı. Onların ülkelerini savunma konusunda canla başla gayret ettiklerini, yabancıların kendi işlerine karışmalarına ve mallarını işgal etmelerine engel olduklarını gördüm ve bu konuda onlara benzemeye başladım. Kendileri haklı oldukları müddetçe sonucu ne olursa olsun, açıkça konuşmaktan korkmadıklarını gördüm. Bu özelliklerde onları taklit etmeye başladım. Çalışmayı sevdiklerini ve tembellikten nefret ettiklerini, erdemli olan şeylere teşvik ettiklerini gördüm ben de

²⁸⁸ Abdülazîz Çâvîş, "Derginin Açılışı", s.5.

ülkeme döndüğümde bıkmak ve durmak bilmeksizin çalışmaya devam ettim.” ²⁸⁹ Bu metinden de anlaşılacağı gibi Çavîş İngiltere de bulunduğu zaman zarfı boyunca İngiliz halkı ile ilgili gözlemlerde bulundu ve ilerde savunacağı fikrî yapısı buradan edindiği malumatlarla güçlendirdi. Özellikle Batı dünyasında gördüğü güzel ve faydalı şeyleri destekledi ve birebir uygulama yönünde çaba sarf etti. Bu çabayı Çavîş’in vermiş olduğu fikrî mücadelelerde ve kaleme aldığı yazılarda yakînen görmek mümkündür. Çavîş’in verdiği mücadele, Hizbü’l-vatanî’ye katılmasıyla birlikte onu daha da güçlü hale getirdi. Zira Hizbü’l-vatanî hareketi Mısır’ın; İslâm dünyasına ait olduğunu, İngiliz işgali ve sömürsünden kurtulup bağımsız olmasını ve Osmanlı hâkimiyetinin korunması gerektiğini savunuyordu. Hizbü’l-vatanî’nin öncüsü olduğu bu fikirler, Çavîş tarafından da içtenlikle benimsendi. Çavîş siyasî mücadelesi ile Cemâleddin Efganî ve ilmî faaliyetleri ile de Muhammed Abduh’un yolunu takip etti.²⁹⁰ Bunun yanı sıra Çavîş, Müslümanların sorgusuz bir biçimde Batı’yı taklit etmek yerine, Batı’nın yararlı yönlerinin alınması ve bunları alırken İslâm’ın temel prensiplerine uygun olarak hareket edilmesi gerektiği fikrine sahip çıktı. Çavîş’in benimsediği ve takip ettiği tüm bu fikrî arka planlar *el-Hidâye* dergisindeki yazılarında yer buldu. Dergideki yazılarında ağırlıklı olarak İslâm dünyasının sorunlarını ayrıntılı olarak ele aldı. Bu sorunlara çeşitli çözümler sundu ve Müslümanların birleşmesine, İslâm Birliği fikrinden hareketle Osmanlı hilâfetine bağlı kalınmasına sıkça değindi.

el-Hidâye’nin yayımlanma amacı ilk sayısında Abdülazîz Çavîş tarafından kaleme alınan *Derginin Açılışı* adlı yazıyla şu şekilde belirtilmiştir:

“Müslümanlardan birçoğu dinde gruplaşmada aşırıya gitti. Bunlardan bazısını medeniyetin gösterişi bazısını ise medeniyetten uzak durma hali aldattı. Müslümanlığın sadece ismen kaldığı bu zamanda farz ve sünnetleri terk edip, hevâ ve heveslerine tabi olarak sadece hevâlarının kendilerine farz ve sünnet olarak gösterdiği şeyleri yaptılar. Batılılaşma yolunda ilerlediler. Umdukları veya korktukları her şeye tapar oldular. Kimilerine bu kötü yaşantıları ve çevreleri dinlerini unutturdu. Cehaletlerine farklı yollar

²⁸⁹ Enver el-Cündî, a.g.e., s.48.

²⁹⁰ Muhammed Eroğlu, a.g.e., s.187; Hayreddin Karaman, “Cemâleddin Efganî”, *DİA*, C. 10, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.465 ; Efgânî-Abduh okulunun mensupları için bk. Reşid Rıza ve Hayreddin Karaman, **Gerçek İslam’da Birlik**, 2. Bs., İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

bularak ve Müslüman olduklarını zannederek sonlarını düşünmüyorlardı. Aslında onlar sadece coğrafi konum olarak Müslümanlardı. Bu kişilerden bazıları hevâları sebebiyle körleşti diğer bir kısmı ise Batı'ya özenme duygusunu sahiplendiler. Bu durum onların imanlarını zayıflattı. Özentilik bu kişileri aptallaştırdı. Dinlerinin ne olduğundan bîhaber oldular. Bu tür söylemler ve hatta bunlardan daha korkunç ifadeler şu anki Müslümanların çoğu için söylenmektedir. Tüm bunlar acı da olsa gerçeklikten uzak değildir. Bu yüzden kalbinde iman nuru olan her Müslüman'ın diğer Müslümanları doğru yola daveti için çağrıda bulunması gerekir. Onlara ayrılmaz bir bütünlük içerisinde dinlerine sarılmaları konusunda nasihatte bulunmaları gerekir. Bu sebeplerden ötürü biz bir dergi çıkarmak istedik. Bu derginin bir kısmını iki dünya saadeti için gerekli olan Esrâru'l-Kur'ân adlı bölüme ayırmayı gerekli gördük. Bununla İslâm'ın fitrat dini olduğunu göstermek ve dine yöneltilen bir takım yalan ve şüphelere cevap vermek istedik. Derginin bir kısmını ise Arap dilini canlandırmak ve hatalarından arındırmak için ayırdık. Bunu da bazı dilsel araştırmalar ve edebî eserleri sunarak yapacağız.”²⁹¹

Çâvîş'in derginin ilk sayısında yer verdiği bu açılış metninden dergiyi yayımlama amacına dair pek çok sonuca ulaşılabilir. İlk olarak Çâvîş'in yaşadığı dönemde İslâm dünyası ve Müslümanların geneline hâkim olan iman zayıflığı, dini vecibelerden uzaklaşılması gibi durumlar Müslümanlığın adeta sözde kaldığını gösterir. Bunun sebebinin Batı'ya olan aşırı bir özenme hali ve benzeme isteği olduğu, ayrıca dilde meydana gelen tahrifin dinin bozulmasına ve dine çeşitli hurafelerin sokulmasına sebep olduğu bu sebeplerle Müslümanların dinlerinden uzaklaştığı bu yazıda özellikle vurgulanır. Bu durumun düzeltilmesi gerektiği fikrini savunan Çâvîş'in Müslümanların birbirlerini doğru yola ulaştırmak için çabalamaları gerektiği, bunu kendilerine dert edinmelerini ve tek bir vücut hâlinde hareket etmeleri gerektiğini söyler. Kendisinin de Müslümanları doğru olana ulaştırma yollarını aradığı ve *el-Hidâye* dergisinin bu yüce hedefe vesile olmasını arzuladığı görülmektedir. Bu amaca hizmet için dergide çeşitli bölümler ihdas eden Çâvîş, dergide bilhassa dil ve edebiyat yazılarına büyük bir ehemmiyet göstermiştir. Bu açılış yazısının devamında dergide yer alacak olan ana başlıkları zikreden Çâvîş'in, *Esrâru'l-Kur'ân*'a; Müslümanların hidâyetine vesile olmak ve dini bozulmadan korumak amacıyla, *Dil ve Edebiyat* adlı bölüme; dilsel hatalara ve bu

²⁹¹ Abdülazîz Çâvîş, “Derginin Açılışı”, s.5.

hataların tashih edilmiş hallerini göstermek, Arap dilinin belâgatı ve bu dilin muhafazası için gösterilen çaba ve gayreti ortaya çıkarmak için, *İlmi İnciler* bölümüne; bilimsel ve teknolojik gelişmelere, modern buluşlara dikkat çekmek maksadıyla, *Olaylar ve Nesiller* adlı bölüme; geçmiş kuşaklara değinme ve tarihi olayları aktarma hedefiyle, derginin tüm sayılarında yer alan *İslâm Âlemi* adlı bölüme; Müslümanların yaşadıkları sıkıntıları ve Müslüman nüfusun bulunduğu bölgelerdeki çeşitli gelişmeleri göstermek için, *Eğitim ve Öğretim* adlı başlık altında; genelde Mısır’da ve sonrasında dünyadaki eğitim ve öğretim durumlarına değinmek için, hemen hemen her sayıda yer verilen *Sorular ve Cevapları* adlı bölüme; okurlar tarafından dergi yönetimine gönderilen din, dil ve diğer farklı konular hakkındaki sorulara ve bunlara verilen cevaplara yer vermek için, *Mevzu Hadisler* adlı bölüme ise; Müslümanları uyanık tutmak amacıyla dine dâhil edilmek istenen mevzu hadislere dikkat çekmek maksadıyla yer vereceği anlaşılır. Yukarıda bahsedilen başlıklara girmeyen çeşitli konular da *Genel Kürsü* ana başlığında toplanmıştır. Dergide bunların dışında şu konu başlıklarına da yer verilmiştir: *Eleştiri ve Övgü, İnceleme ve Çeviri, Çeşitli Araştırmalar, Felsefe ve Ahlak, Törenler ve Bayramlar, İslâm Dünyasında Sömürgecilik Akımı, Felsefe ve Tarih, İslâm Tarihi* ile *Yenilik ve Medeniyet*. Burada zikredilen ana başlıklar ve bu başlıklar altında işlenecek konular bile zihninizde Çâvîş’in inandığı dava ve bu davaya hizmet amacıyla ortaya çıkardığı bu derginin ne kadar doyurucu ve maksadına ulaşan bir çalışma olduğunu görmemiz için yeterlidir. *el-Hidâye* dergisine kısa bir göz attığımız esnada gerek yazar kadrosunun dönemin önde gelen isimlerinden olması, gerekse dergideki yazıların bir bütünlük arz etmesi, aynı zamanda yazıların çeşitliliği ve edebî, dinî, içtimaî mevzular, ilmî araştırmalar, tarihi olaylar gibi birçok konuyu ihtiva etmesi başlı başına derginin incelenmeye değer olduğunu okuyucuya göstermektedir. Örnek olarak derginin içeriğine bakılmadan sadece *el-Hidâye* isminden bile Çâvîş’in gayesi anlaşılabilir. Zira dergi için tercih edilen ismin sözlükteki karşılığı, “doğru yolu gösterme, hakka sevk etme”dir. Seçilen ismin karşılığı ve ismin inceliği Çâvîş’in takip ettiği esas davanın ne olduğunu ortaya koymaktadır.

Derginin çıkışı ile ilgili haberler dönemin Mısır basınında genişçe yer bulmuştur. Dönemin gazetelerinin başında Abdülazîz Çâvîş’in de başyazarlığını yaptığı *el-Livâ* gazetesi gelmektedir. *el-Livâ* gazetesi *el-Hidâye*’nin çıkışını: “Müslümanları düşmüş

oldukları durumdan kurtarmak ve dinî şüphelerden uzaklaştırmak maksadıyla dinî bir dergiye olan ihtiyaç artmıştı. İşte bu sebeple Müslümanlardan hayırlı bir topluluk bu iş ile ilgilenmek ve bu zorunlu projeyi gerçekleştirmek için yola çıktı. Bugün bu gaye ile Müslümanlara *el-Hidâye* isimli derginin kurulduğu haberini veriyoruz. Ve bunun uzun soluklu olmasını temenni ediyoruz.” haberiyle duyurmuştur. *ed-Düstûr* gazetesi; “Bu derginin önemi ile ilgili kurucusunun Abdülazîz Çâvîş olduğunu söylememiz yeterli olur. Mısır bugüne kadar bu tarz bir dinî dergiye ihtiyaç hissediyordu. Bu derginin Mısır’da ahlakî ve edebî kalkınmanın öncüsü olmasını temenni ediyoruz.” yorumunda bulunmuştur. *el-Ehrâm* gazetesi; “*el-Hidâye* dergisinin ilk sayısı çıktı. Bu derginin amacı Müslümanları doğru yola ulaştırmak ve dine yöneltilen şüphelerden arındırmaktır. Dergi bunu *Esrâru’l-Kur’ân* adlı bölümle yapacağını söylemektedir. Bunun yanında Arap dilini yanlışlardan korumak niyetiyle dil ile ilgili çalışmalara ve edebî eserlere yer vereceği belirtilmektedir. Derginin ilk sayısı elimize ulaştı ve bahsedilen konuları içerdiği görülmektedir Dergideki yazılar sağlam bir dil ve belîğ ifadelerle kaleme alınmıştır. Her kim konu başlıklarına bakacak olursa bu derginin gerçekten bir hidâyet rehberi olduğunu görecektir.” değerlendirmesine yer vermiştir. *el-Mukattam* gazetesi: “Abdülazîz Çâvîş bize aylık yayımlanacak dinî içerikli *el-Hidâye* isimli derginin ilk sayısını çıkarmaya başlayacağını yazdı. Dergide Muhammed Sâdık Anber’in dil ile ilgili ve Abdülkadir el-Mağribî’nin Islah ve Medeniyet yazılarından sorumlu olduğunu aktardı. Bizde dergiye din ve edebiyat hizmetinde başarı ve revaç diler, ahlâki eğitim konusunda muvaffak olmasını temenni ederiz.” şeklinde aktarmıştır. *el-Vaţan* gazetesi de: “Hiç şüphe yok ki Müslüman kardeşlerimizin çoğu bu dergiye büyük ihtiyaç hissediyordu. Abdülazîz Çâvîş makalelerinde merhum Muhammed Abduh’un metodunu izlemektedir. Ayrıca bu dergiye başarılar diliyoruz.” demiştir. Bunun dışında *el-Mü’eyyed*, *el-Cerîde*, *el-Fetat* ve *el-Mahrusa* gazeteleri de okuyucularına bu yeni derginin çıkışını duyurmuş ve derginin yayın hayatında başarı dileklerinde bulunmuşlardır.²⁹² Yapılan yorumlardan derginin bu alanda önemli bir boşluğu doldurduğu ve farklı kesimlerden oluşan Mısır basınında heyecan uyandırdığı anlaşılmaktadır.

Dergi, *el-Hidâye* logosu altında yer alan başlıkta; dinî, ilmî, edebî ve içtimaî bir dergi olarak kendisini ifade eder. Derginin içeriğini oluşturan ve bu başlıklar altında yer

²⁹² “Arap Gazeteleri ve Hidâye Dergisi”, *el-Hidâye*, Sn. 1, Sy. 2, (H. Safer 1328/M. Mart 1910), s.130-134.

alan yazılar yayımlanma amacına hizmet etmektedir. Dergi incelemesi esnasında, I. senesinde dinî ve edebî yazıların ağırlıkta ve sayıca birbirine yakın olduğu ikinci sırada ilmî ve içtimaî yazıların yer aldığı görülmektedir. II. senesinde içtimaî yazılar ağırlıkta olup, sonrasında ise sırasıyla edebî, dinî ve ilmî yazılar gelmektedir. İçtimaî yazılar dönemin siyasal ve sosyal olaylarının yoğunluğu ve derginin çıkarılış amacı doğrultusunda ön plana çıkmıştır. III. senesinde edebî yazılar ağırlıkta olup, içtimaî, dinî ve ilmî yazılara yer verilmiştir. Derginin bu senesinde Çâvîş İstanbul'a hicret etmiş olmasına rağmen dergi Kahire'de basılmaya devam etmiştir. Ardından dergi ingilizler tarafından kapatılması sebebiyle yayın hayatına kısa süreli bir ara vermiştir. Bu sebeple III. senenin ulaşılan sayıları diğer senelere göre çok azdır. IV. senesinde ise dinî, içtimaî ve edebî yazıların ağırlıkta ve sayıca birbirine yakın olduğu son sırada ilmî yazılara yer verildiği görülmektedir. Derginin Kahire'de ve İstanbul'da basıldığı senelerde yayın çizgisinde çok büyük bir farklılık görülmemekle birlikte, son sene dergide yer alan yazıların diğer senelerden farklı olarak İstanbul'da basılması, İslâm dünyası ve Müslümanların içinde bulundukları karışık durum ve I. Dünya Savaşı öncesi kargaşa hali sebebiyle daha çok birlik ve beraberlik vurgusu taşıdığı ve o dönemde var olan siyasi olaylarla ilgili olduğu görülür.

Derginin durduğu yeri ve savunduğu görüşü anlayabilmek açısından dönemin carî fikrî arka planına ve buna zemin hazırlayan fikrî akımlara bakmak gerekir. Bu fikrî akımlar “Mısırcılık”, “Arapçılık”, “Osmanlıcılık” ve “İslâmcılık” olarak özetlenebilir. Birbirine yakın olan bu düşünceler Osmanlıcılık-İslâmcılık ve Mısırcılık-Arapçılık olarak da birleştirilebilir. İslâm Birliği fikrinin öncüsü Cemâleddin Efganî ile onun öğrencisi Muhammed Abduh'un Paris'te çıkarttıkları *el-Urvetü'l-vüska* isimli dergi ile gelişen fikirler zamanla etkisini yitirmeye başladı. Sonrasında Mustafa Kâmil Paşa ve halefi Muhammed Ferîd Bey, Osmanlı Devletine bağlılığı ve İslâm Birliğini ateşli olarak savundu. İslâm-Osmanlı birliği fikrini savunan aydınlar Osmanlı'yı hilâfetin bir çevresi ve bütünü olarak gördü. Bu durum İttihat ve Terakkî iktidarına kadar böylece devam etti. Fransız işgali sonrası Mısır'da milliyetçilik zamanla gelişince millî bir devlet oluşturabilmek için Osmanlı yönetiminden ayrılmaları gerektiğini düşünen bir grup ortaya çıktı. Bu grup her alanda Türk-Osmanlı dönemini bir gerilik olarak addetti ve Türklerden kurtulmak istedi. Bu düşünceler çerçevesinde ortaya çıkan “Arapçılık” fikri

dönemin önde gelen düşünür ve edebiyatçıları tarafından dile getirildi. Reşid Rızâ bunun öncülerinden sayılır. Mısır milliyetçiliği, Arap dünyası özelinde ön plana çıkmış ve Mısırlılık bilinciyle Arap milleti dışındaki bütün milletlere karşı kendini hissettiren bir güç olmuştur. Bunun yanı sıra batılı güçlere karşı hem Osmanlılık- İslâmcılık hem de “Mısırcılık-Arapçılık” fikrini savunan dönemin önde gelen isimleri yeri geldiğinde Arap milliyetçiliğinin ortak paydasında birleşmişlerdi. Bu fikir, dönemin düşünürlerinin yazılarında açıkça görülür²⁹³. “Osmanlılık- İslâmcılık” fikrine mensup olanlar Osmanlı hilâfet makamına bağlı kalarak İslâm Birliğini savundu.²⁹⁴ “Mısırcılık-Arapçılık” fikrine mensup olan Hristiyan Araplar rasyonalist laik düşünceyi; dinde reformist Arap milliyetçiliğini benimseyenler ise Arap hilâfetini savundu. Bu düşüncelerin her biri önce bir yayın organı etrafında gelişmiş, savunulmuş ve sonrasında siyasi parti olarak devam etmiştir.²⁹⁵

el-Hidâye dergisinin kurucusu Abdülazîz Çâvîş Osmanlılık-İslâmcılık fikrine benimsemişti. Derginin temel çatısını oluşturan ve katkı sağlayan yazar kadrosunun da ağırlıklı olarak bu görüşü destekleyenler arasından seçildiğini söylebiliriz. Derginin ulaştığımız 39 sayısında 63 farklı yazarın yazısı bulunmaktadır. Bu durum bize derginin yazar kadrosunun çeşitliliğini göstermektedir. Sürekli yazar kadrosunu oluşturan Abdülkadir el-Mağribî, Muhammed Kâmil Haccâc, Muhammed Sâdık Anber ve Tâhâ Hüseyin gibi isimler derginin yükünü de çoğunlukla omuzlamıştır. Çâvîş, yazar kadrosu içerisinde yer alan Tâhâ Hüseyin’in dergide yazmasını teşvik etmiş, ona bu konuda yol göstermiş ve edebiyat dünyasında tanınmasını vesile olmuştur.²⁹⁶ Bunun yanı sıra devamlı olmasa da dergiye yazılarıyla katkı sağlayan yazarlar da mevcuttur. Bu isimlerin çoğu dönemin en tanınmış Arap düşünürleri ve edebiyatçılarıydı. Abdülazîz Çâvîş’in *el-*

²⁹³ Şükran Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, s.92-101. Bu fikri akımlar hakkında geniş bilgi için bk. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık* (1908-1918), Çev.: Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998. Osmanlılık hakkında bk. Şükrü Hanioglu, "Osmanlılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1389-1393. Arapçılık hakkında bk. Adil Baktraya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu-Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, İletişim, İstanbul 2009. Mısır milliyetçiliği hakkında bk. Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi* (1798-1939), Çev.: Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz, 3. Bs., İletişim, İstanbul 2014, s.219-248. Ayrıca *el-Urvetü'l-vüskâ* isimli dergi hakkında bilgi için bk. Cemâleddin Efganî ve Muhammed Abduh, *el-Urvetü'l-Vüskâ*, Çev.: İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987.

²⁹⁴ Osmanlı Hilâfeti hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarındı: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilâfeti*, Çev.: Ali Benli ve Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

²⁹⁵ Ayrıca daha detaylı bilgi için bk. Harun Anay, "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.6, Sy.10 (2001), s.1-88.

²⁹⁶ Enver el-Cündî, a.g.e., s.179.

Hidâye'de birçok yazıda imzası bulunmaktadır. Bununla birlikte dergideki imzasız veya editör imzalı olan yazıların çoğunun da ona ait olma ihtimali vardır. Buradan hareketle Çâvîş'in *el-Hidâye* dergisinin bel kemiği olduğunu söyleyebiliriz.

Dergi sahiplendiği Osmanlıcılık-İslâmcılık fikrî mensubiyeti ile dönemin siyâsî olay ve toplumsal etkilerinin büyük çoğunluğu belirgin bir şekilde dergide yayımlanan yazılarda görülmektedir.²⁹⁷ Abdülazîz Çâvîş tarafından kaleme alınan yazılar Kur'ân tefsiri, Osmanlı Devleti, eğitim, İslâm dünyası, İslâm Birliği ile Arap dili gibi ana başlıklardan ve Mısır kadını, İslâmî bankacılık, Ezher Projesi gibi çalışmalarından bahsettiği yazılardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra Abdülazîz Çâvîş dönemin önde gelen dergi ve gazetelerinden olan *el-Mukattam* (Fâris Nimr ve Ya'kub Sarrûf), *el-Mü'eyyed* (Ali Yûsuf), *el-Cerîde* (Ahmed Lutfî es-Seyyid), *el-Menâr* (Reşid Rızâ)'ın başyazarlarıyla pek çok fikrî mücadelede bulundu²⁹⁸. Özellikle Çâvîş ile *el-Menar*'ın başyazarı olan Reşid Rızâ arasında görüş ayrılıkları vardı. Bu sebeple derginin *el-Menar* dergisi ile rekabet amacıyla çıkarıldığı da söylenmektedir.²⁹⁹ Her ikisi de Muhammed Abduh'un öğrencisi olmasına karşın Reşid Rızâ, Abdülazîz Çâvîş'ten farklı olarak "Mısırcılık-Arapçılık" fikrini savunur. Çâvîş, kendisini tekfir eden Reşid Rızâ'ya *Doğru Yoldan Sapan Menar* başlıklı yazısı ile cevap vermiştir. Bu makaledeki şu cümleler Çâvîş'in, Rıza ve dergisine bakış açısını ve her ikisinin de halifeye karşı hislerini açıkça gözler önüne serer. Dergide yayımlanan söz konusu yazıda Çâvîş şunları söylemiştir:

"(وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ۚ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) هذه الآية التي اتخذها صاحب المنار شعار دعوته الى مدرسة التبشير يأمرنا الله فيها ان ننصح للامة و يرمينا صاحب المنار بالكفر و المروق ان عملنا بها. انما الكفر و الايمان داخلتان من دخال النفس لا يشرف عليهما الا الله وحده . نعم نعرف الايمان و الكفر بآثارهما فمن كان ناصحا للامة مخلصا للخليفة مطيعا لأمر الله فهو المؤمن و من كان

²⁹⁷ Bu konu hakkında *Hidâye*'de öne çıkan yazılar için bk. "İslam Ümmetinin Devlet-i Aliyye'nin Etrafını Sarması", *el-Hidâye*, Sn. 4, Sy. 1, (H. Muharrem 1331/M. Ocak 1913), s.70-72, Abdülazîz Çâvîş, "İslamın Geleceği Müslümanların Elinde", *el-Hidâye*, Sn. 4, Sy. 2, (H. Safer 1331/M. Şubat 1913), s.179-185, "İslam Dünyası ve Osmanlı Milletine", *el-Hidâye*, Sn. 4, Sy. 5, (H. Cemâziyelevvel 1331/M. Mayıs 1913), s.505-512.

²⁹⁸ Enver el-Cündî, a.g.e., s.103.

²⁹⁹ Enver el-Cündî, a.g.e., s.114. Abdülazîz Çâvîş ile Reşid Rızâ'nın fikrîsel ayrılıkları öncesi vardı. Reşid Rızâ ile Hidiv arasındaki ilişki önceleri iyi değildi ama sonradan düzeldi. Hatta Hidiv Rızâ'nın kuracağı okula yardımda bulundu. Sonrasında Rızâ, Hidiv ve Hidive yakın *el-Mü'eyyed*'in başyazarı Ali Yûsuf ile müspet ilişkileri geliştirdi. Aslında Rızâ'nın Mustafa Kâmil Paşa ve Hizbü'l-vatanî mensuplarına karşı oluşu bununla ilgiliydi. Zira Reşid Rızâ, Mustafa Kâmil'in aksine Ali Yûsuf'u doğruluktan ayrılmayan ve serbest fikirli biri olarak görüyordu. bk. Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi (1798-1939)*, s.234-235.

عدوا للامة يكيد لها الكيد و يتربص بها السوء حربا على الخليفة يدس عليه الدسائس و يؤلب عليه الناس باسم الدين و الدعوة اليه فهو الكافر الملحد. فليختر رشيد لنفسه أحد الحزبين أما نحن فنترك الحكم في أمر الله فكفى بالله حسيبا."

*"(İçinizden hayra çağırان, iyiliğı emredip kötülüğı men eden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.) Bu âyet-i kerîmeyi kendi çağrısında şiar edinen el- Menâr'ın sahibi - Allah burada bizden ümmete nasihatçi olmamızı emreder - biz bu ayetle amel ettiğimizde bizi küfür ve dinden sapma ile suçlar. Muhakkak ki küfür ve iman içsel duygulardır ve Allah'tan başka kimse bunu bilemez. Evet, biz küfrü, imanı ve onun etkilerini biliyoruz. Her kim ümmetine nasihatçi, halîfeye karşı ihlaslı ve Allah'a itaatkâr olursa o mü'mindir. Kim de ümmete düşman olup ona tuzak kurar, başlarına bir kötülüğün gelmesini bekler, dine çağrı adıyla, halîfeye savaş açar, ona karşı desiseler çıkarıp insanları halîfeye karşı kıskırtırsa işte o inançsız kâfirdir. Şimdi Reşid bu iki gruptan kendisine uyanı seçsin. Biz ise bu işi Allah'ın hükmüne bırakıyoruz. Hesap sorucu olarak Allah yeter."*³⁰⁰

Yukarıdaki cümlelerde de görüldüğü üzere Çâvîş, kendisini küfür ile itham eden Reşid Rızâ'yı küfürle suçluyor ve bunu da hilâfet karşıtlığı ile gerekçelendiriyor. Zira Müslümanların dağılmamaları ve düşmana karşı dik bir duruş sergilemeleri için birlik içerisinde hareket etmeleri gerektiğini söyleyen Çâvîş, Reşid Rızâ'nın bunun aksi istikamette hareket ettiğini, hilâfet aleyhinde söylemlerde bulunarak halkı halîfeye karşı kıskırttığını, bunun ise birlik ve beraberlik ruhunu zedeleyeceği ve dolayısıyla İslâm âlemine zarar vereceğini belirtir.

Derginin yayımlandığı dönem hem Mısır Hidivliği hem de Osmanlı Devletinin en buhranlı dönemidir. Bu dönemin hemen öncesinde 1882'de Mısır Hidivliği İngilizler tarafından işgal edilerek Hidiv'in otoritesi sınırlanmıştı. Mısır artık İngiltere'nin genel konsolos ve Komiser unvânıyla atadığı Vali tarafından yönetilecekti. Bu durum ve Dinşavay hadisesi ile ekonomik açıdan yaşanan ağır şartlar Mısır halkını İngiliz işgali karşıtı hareketlere yöneltti. Bu hareketlerin başını Hizbü'l-vatanî çekiyordu. Yine aynı dönemde Mısır Başbakanı Butrus Gali Paşa'nın suikaste uğraması³⁰¹ (H. 1327/M. 1910)

³⁰⁰ Abdülazîz Çâvîş, "Doğru Yoldan Sapan Menar Dergisi (I)", **el-Hidâye**, Sn. 2, Sy. 4, (H. Rebûlâhir 1329/M. Nisan 1911), s.265-268

³⁰¹ Kıptî olan Butrus Gali Paşa, Hizbü'l-vatanî üyesi İbrâhim Nasîf el-Verdanî isimli bir genç tarafından düzenlenen suikast sonucu öldürüldü. Bu olay sonrasında Hizbü'l-vatanî üyeleri ve Abdülazîz Çâvîş hem İngilizlerin hemde Mısır

ile Abdülazîz Çâvîş'in üç ay hapis cezasına çarptırılması (H. 1327/M. 1910), *el-Hidâye* dergisinin kapatılması, Çâvîş'in İstanbul'a sürülmesi (H. 1330/ M. 1912)³⁰² ve yine aynı yıl İngilizlerin isteği üzerine Mısır'a geri gönderilmesi³⁰³ bu dönemin önemli siyasi olaylarıdır. Bu sıralarda Osmanlı Devletinde 31 Mart Vak'ası (1909), Arnavutluk isyanı (1910), İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'ye saldırarak işgal etmesi ve Osmanlı-İtalyan savaşı (H. 1328/M. 1911)³⁰⁴, Balkan Savaşları (H. 1330-1331/M. 1912-1913)³⁰⁵, Bâb-ı Âli Baskını (1331/1913), Sadrazam Mahmud Şevket Paşa suikastı (H. 1331/M. 1913)³⁰⁶ ve Edirne'nin geri alınması (H. 1331/M. 1913)³⁰⁷ gibi öne çıkan siyasi çalkantılar yaşanmış ve I. Dünya Savaşının (M. 1914-1918) eşiğine gelinmiştir. Derginin yayımlandığı dönemde cereyan eden tüm bu olaylar dergide yer alan yazılarda da ele alınmıştır. Bu olaylara gerek dergide yer alan makalelerde, gerek dönemi anlatan çeşitli görsellerde, gerekse dergideki şiirlerde görmemiz mümkündür. Bilhassa derginin çıkarıldığı son senede var olan Balkan savaşları ile ilgili hâdiseler derginin bu senesinde büyük bir yer tutmaktadır. Dönemde yaşanan bu olaylar Çâvîş'in hilâfet vurgusunu

hükûmetinin sürekli olarak zorlama, baskı ve adli kovuşturmalarına maruz kaldı ve Mısır'dan ayrılıp İstanbul ve Avrupa'ya gitmek zorunda bırakıldılar. Özellikle Abdülazîz Çâvîş, Mısır'a iade edilmesi için çok uğraştılar. bk. M. Tevfik, "Mekâtib: İttihâd-ı Ulemâ-ı A'lâm ve Cihâd Hakkındaki Fetvâları" **Sebîlürreşâd**, Sy. 244, (H. 9 Cemâziyelâhir 1331/M. 15 Mayıs 1913), s.167.

³⁰² "Hocanın Hicreti ve el-Hilâlü'l-Osmânî", **el-Hidâye**, Sn. 3, Sy. 2-3, (H. Safer-Rebiülevvel 1330/M. Şubat-Mart 1912), s.99.

³⁰³ Dârülhilâfe: Büyük Bir İslâm Mücâhidinin Teslimi", **Sebîlürreşâd**, Sy. 209, (H. 23 Ramazan 1330/M. 05 Eylül 1912), s.18.

³⁰⁴ Trablusgarp ve Bingazi hakkında *Hidâye*'de yer alan yazılar için bk. "Trablusgarp", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 1, (H. Muharrrem 1331/M. Ocak 1913), s.88-96, "Trablusgarp'ın Geleceği", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 3, (H. Rebiülevvel 1331/M. Mart 1913), s.285-296, "Trablusgarp'taki Mücahidler", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 7, (H. Recep 1331/M. Temmuz 1913), s.704-706, "Berka: Ahmed Şerif Senûsi ve Azîz Ali el-Mısırî", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 7, (H. Recep 1331/M. Temmuz 1913), s.706-708, Ahmed Çâvîş, "Bingazi Kumandanı Azîz Ali el-Mısırî" **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/ M. Ağustos 1913)

³⁰⁵ Balkanlarda yaşanan siyasi gelişmeler hakkında *Hidâye*'de yer alan yazılar için bk. "Balkan Zulümleri (1)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 4, (H. Rebiülâhir 1331/M. Nisan 1913), s.391-400, Seyyid Hayri Hendavi, "Selanik Kızı (Şiir)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 4, (H. Rebiülâhir 1331/M. Nisan 1913), s.401-403, "Balkan Zulümleri (2)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 5, (H. Cemâziyelevvel 1331/M. Mayıs 1913), s.487-492, "Türkiye'nin Son Tutumu (Balkan Katliamı)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 5, (H. Cemâziyelevvel 1331/M. Mayıs 1913), s.518-538, "Dr. Ernst Jaecck'in Raporu (Balkan Zulmü ile ilgili)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 5, (H. Cemâziyelevvel 1331/M. Mayıs 1913), s.540-543, "Balkan Zulümleri (3)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 6, (H. Cemâziyelâhir 1331/M. Haziran 1913), s.612-617, "Bulgar Vahşeti", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/ M. Ağustos 1913), s.826-832, "Alman Muhabirin İtirafı (Bulgar Zulmü ile alakalı)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/M. Ağustos 1913), s.832 ve "Yeni Balkan Haritası (Bükreş Antlaşmasına Göre)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/ M. Ağustos 1913), s.833-834,

³⁰⁶ Bu olay hakkında *Hidâye*'de yer alan yazılar için bk. "Korkunç Cinayet (Mahmud Şevket Paşa)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 6, (H. Cemâziyelâhir 1331/M. Haziran 1913), s.617-623 ve "Büyük Şehit Mahmud Şevket Paşa'nın Biyografisi", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 7, (H. Recep 1331/M. Temmuz 1913), s.697-704.

³⁰⁷ Edirne'nin geri alınması hakkında *Hidâye*'de yer alan yazılar için bk. Ma'rûf er-Rusâfi, "Edirne (Şiir)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 4, (H. Rebiülâhir 1331/M. Nisan 1913), s.383-385 Ahmed Fuâd el-Mısırî, "Edirne", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/M. Ağustos 1913), s.849-862. Emîr Şekib Arslan, "Edirne'nin Kurtuluşu", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 11, (H. Zilkade 1331/M. Ekim 1913), s.383-385.

özellikle yapmasına sebep olmuş, zira böyle dönemlerde birlik ve beraberliğin daha fazla önem kazandığı görülmüştür.

Çâvîş'in hilâfet destekçisi olduğunu görebilmek için onun Atatürk ile yapmış olduğu görüşmeye bakmakta da yarar vardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında tayin olduğu bir komisyon görevi için Almanya'dan Türkiye'ye gelen Abdülazîz Çâvîş, Atatürk ile bir görüşme yapmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün laik bir Türk devleti kurma dışındaki fikirlerine katılan Çâvîş, bu görüşmede Atatürk'ün hilâfetin ortadan kaldırılması yönündeki fikrini asla onaylamamış ve bu yüzden Türkiye'den ayrılarak Mısır'a dönmüştü.³⁰⁸ Zira Çâvîş; dergide yer alan makalelerinden anlaşılacağı gibi genel eğilimi İslâm Birliğinin korunması ve dolayısıyla da hilâfetin bekâsı için ne gerekiyorsa yapılması gerektiği yönünde olmuştur.

Dergide yer alan edebî yazıların değerlendirmesine gelince; edebî yazılar yapı ve muhteva açısından şiir ve nesir türü olarak ele alınmıştır. Bu türlerden sayıca çok olanı nesir türü yazılardır. Daha sonra şiirler gelmektedir. Dergide şiirlerine yer verilen şairlerin temsil ettikleri edebî akım ağırlıklı olarak neo-klasiktir. Bunun yanı sıra klasik, mehcer ve romantizm gibi edebî akımlara mensup şairlerin şiirleri de bulunmaktadır. Dergide şiirlerine yer verilen şairlerin, İbnü'r-Rûmî, Hâfız İbrahim, Ahmed Şevkî, Taha Hüseyin, Ma'rûf er-Rusâfî, Ahmed Nesîm, Halîl Mutrân, İlyâ Ebû Mâzî, Emîr Şekib Arslan gibi önemli edebiyatçılar olduğu görülür. Dergide yer alan şiirlere bakıldığında ağırlıklı olarak IV. senede şiir türünün bolca yer aldığı görülmektedir. Bu dönem derginin İstanbul'da basılması ve I. Dünya savaşı öncesi döneme denk gelmesi nedeniyle yayımlanan şiirler savaş, vatan sevgisi, vatana vefa, Türk ve Arap kardeşliği vurgusu, birlik ve beraberliğin önemi gibi temalar etrafında şekillenir. Dergide şiir türü altında sıraladığımız şiirlerden örnek teşkil etmesi açısından burada birkaç kesit aktarmak istiyoruz.

Hâfız İbrâhim'in *Kadına Öğretin* başlıklı şiiri dönemdeki kadın vurgusunun görülebilmesi açısından önem arz etmektedir. Dergide bulunan şiirin son kısmında yer alan ifadeler şu şekildedir;

³⁰⁸ Enver el-Cündî, a.g.e., s.139; Mustafa Kabha, a.g.e., s.204.

الأم مدرسة اذا أعددتها	أعددت شعبا طيب الاعراق
الأم روض أن تعهده الحيا	بالرى أ ورق أيما ايراق
الأم أستاذ الأساتذة الأولى	شغلت مآثرهم مدى الآفاق
أنا لا أقول دعوا النساء سوافرا	بين الرجال يجلن في الأسواق
في دورهن شؤونهن كثيرة	كشؤون رب السيف و المزراق
كلا و لا أدعوكم أن تسرفوا	في الحجب و التضيق و الارهاق
ليست نساؤكم أثاثا يقتني	في الدور بين مخادع و طباق
فتوسطوا في حالتين و أنصفوا	فالشر في التقيد و الاطلاق
ربوا البنات على الفضيلة انها	في الموقفين لهن خير و ثاق
و عليكم أن تستبين بناتكم	نور الهدى و على الحياء الباقي

Anne okuldur, şayet onu hazırlarsan, iyi nesiller yetiştirmiş olursun.

Anne bir bahçedir, onu sularsan yapraklanır.

Anne, şöhreti ufuklar boyunca yayılan en iyi hocaların hocasıdır.

Ben, kadınları bırakın erkekler arasında çarşılarda dolaşınlarm demiyorum.

Onların da evlerinde kılıç ve mızrak sahibinin işleri gibi yapacakları işler vardır.

Asla kendilerini yoracak ve yıpratacak olan işleri kastetmiyorum.

Kadınlar evlerde saklanan tabak-çanak gibi eşyalar değildir.

İki hal arasında orta yolu izleyin ve inşafı olun, zira şer, sınırsız özgürlük ve kısıtlamadır.

Kızları faziletli olarak yetiştirin, bu iki durum içinde en hayırlı olan budur.

Üzerinize düşen, kızlarınıza kalıcı olan hayâ ve hidayet nurunu göstermektir.

İkinci olarak Ma'rûf er-Rusâfî tarafından kaleme alınmış olan *Devrimden Önce* adlı şiir derginin İstanbul'da basıldığı IV. senesinde yer almaktadır. Şiirde yapılan savaş tasvirinin, hangi savaş ile ilgili olduğu belirtilmemiş olup, ordunun metanetine ve cesaretine vurgu yapılmıştır. Şiirin şu mısraları dikkat çekmektedir;

يا موطننا انتضيناها مهنده	الا لردع الاعداء عن اهانتة
و لا ركبنا مناينا لنصرتة	الا لنكسب عزا من صيانتة
سقيا و رعيا لروض ذي انق	قد كادت الحرب تذوى غصن بانته
تالله لم ينكسر في الحرب عسكرنا	من اجل قلته او من جبانته
و كيف و هو تفوق الطيس كثرته	و تستعير الرواسي من رزانتة
حتى لقد فقدت في الحرب عينته	يبحث لم يبقى سهم في كنانته
فظل يرسف في النيران مرتبكا	مستفرغا كل جهد من متانته
حتى غدا جله للنار مأكلة	و ما ترحزح شبرا عن مكانته
و لا استكان لهول الحرب من فرق	بل كان يفرق من هول استكانته

Ey vatan! Kılıcı çekmemizin sebebi düşmanları ihanetinden caydırmaktı.

Vatanın nusreti için ölümü göze almak değildi tek gayemiz bilakis onun korunmuşluğundaydı izzet vesilemiz.

Neredeyse savaş senin görkemli ağacının dallarını kurutmuştu, ben de tekrar sende latif bahçeler yeşersin istedim.

Vallahi savaşta askerimizi sarsan şey azlığı ya da korkaklığı değildi.

*Nasıl sarsılabilirler ki onların çokluğu nice çokluğa galebe gelir sanki dağlar
ağırlıklarını onlardan almış gibidir*

Savaşta tükendi bütün kaynak, öyle ki kalmadı kınında bir ok bile atacak

*Ve kaldı asker ateşler altında endişeyle, fakat bütün gücünü göstererek
metanetle*

O ateşler adeta onun yemeği oldu, bir adım olsun bulunduğu yerden ayrılmadı

*Ve harbin dehşetindeki korkuya boyun eğmedi, bilakis onu korkutan boyun
eğmenin dehşetiydi.*

Dergide şiirine yer verilen önemli isimlerden bir diğeri de Ahmed Şevkî'dir. Şiiri; *Kölelik, Özgürlük, Zayıflık ve Kuvvet* başlığını taşımakta olup bu kavramlar etrafında şekillenmiştir. Şiirin son kısmında Mısır ile ilgili temennisini şu mısralarla dile getirir;

الأبناء بالمستقبل

صح بالصباح و بشر

تأتي و تهبط من عال

و اسأل لمصر عناية

و الخير منك فأرسل

قل ربنا افتح رحمة

ربنا و تقبل

أدرك (كنانتك) الكريمة

Sabaha seslen ve oğullarını gelecek ile müjdele!

Mısır için gökten gelip inecek bir yardım dile

De ki; Ey rabbimiz bize bir rahmet kapısı aç, hayır sendendir onu bize gönder

Değerli Mısır'ını koru ve ey Rabbimiz duamızı kabul eyle.

Dergide Seyyid Muhammed el-Hâşîmî'nin *Ey İslam Âlemi* başlıklı şiirine yer verilmiş olup Hâşîmî bu şiirinde İslam âlemine şu şekilde seslenmiştir;

الى عالم الاسلام اهدي تحية
بها الحزن يطوى و المدامع تسجم
لما ذا اختلفتم و الاعدى تظاهرت
عليكم و نمتم و العدى تتغمغم
دعوا الخلف ان السيل قد بلغ الزبى
فما الخلف الا مرتع متوخم
ارى العرب و الاتراك في الدين اخوة
و ما الترك الا في بني العرب تعصم
و ما الفرق بين العرب و الترك بالذي
تشدد ما ابدى الحوادث تفصم
فيا ايها العرب الكرام تظاهروا
مع الترك ان الحق بالحق يدعم

İslam âlemine hüznle kaplı gözyaşıyla sulanmış selamlarımı gönderiyorum

Siz ihtilafa düştüğünüzde, düşmanlarınız size karşı birlik oldu ve uyuduğunuzda düşmanlarınız homurdanmaya başladı

Bu ihtilaf davası artık tahammül edilmez hale geldi ki bu ihtilaf sadece bir hastalıktır.

Araplar ve Türkleri din kardeşi olarak görüyorum ki Türkler ancak Araplarla korunurlar.

Olaylar şiddetlenip patlak verdiğinde Arap ve Türk arasında bir fark yoktur

Ey şerefli Arap, Türkle birlik ol, ta ki hak hak ile desteklensin.

Dergide şiirine yer verilen bir diğer isim Seyyid Hayri el-Hendavi'dir. Onun kaleme almış olduğu şiir *Selanik Kızı* başlığını taşımakta olup Balkan savaşları esnasında Selanik'in işgali ile ilgilidir. Şiirin birkaç mısrasına bakılacak olursa;

أم البلاد اضاعك الأقوام فبكى مرابع مجدك الاسلام
قد ضيعتك بنوك في اضغانها بل اسلمتك الى العدى الاوهم
ابكيك يا شمس البلاد و بدرها و اذا بكيت فما على ملام
يا فاتح الملك الكبير بسيفه قم و انظر الاسلام كيف يضام
غار الصليب على الهلال فاجفلت تلك الجيوش كانها انعام

*Ey vatanların annesi! Milletler seni yitirdiler ve İslam senin
Oğulların seni kinleri sebebiyle kaybetti ve seni kendi vehimlerine teslim ettiler
Ey vatanların güneşi ve ayı, senin için yas tutuyorum, eğer ağlarsam bana kınama
yoktur
Ey kılıcıyla büyük yerleri fetheden kişi, kalk ve İslamın nasıl aşağılandına bak!
Haç Hilale nüfuz etti ve şu ordular tıpkı hayvanlar gibi ürktü.*

Dergideki dil ile ilgili yazıları *Lügat, Sarf, Belâgat, Nahiv* ve *Diğer* şeklinde, edebiyatla ilgili yazıları ise *İnceleme ve Çeviri, Makale* ve *Eleştiri* gibi başlıklar altında inceledik. *el-Hidâye* dergisinin yayımlanan ilk sayısında da açıklandığı gibi derginin başyazarlarından biri olan Muhammed Sâdık Anber'in dergide yayımlanan yazıları dil ve edebiyat ile ilgili yazılardır. Özellikle Anber'in dil bilgisi hataları ve dilin korunması üzerine yazmış olduğu yazı dizileri ön plana çıkmaktadır. Dergide dil ile ilgili yazılara özel bir ehemmiyet verilmesinin sebebi İslâm birliği fikriyle bağlantılıdır zira Çâvîş ve Arap dili ile ilgili yazıları kaleme alan Anber dildeki tahrifin ve dilde meydana gelecek en ufak değişimin İslâm dinini de etkileyeceğini ve bunun dini hurafe ve yanlışlıklarla doldurmak isteyenlerin işlerini kolaylaştıracağını düşünürler. Bu sebeple dildeki hatalı kullanımlara bilhassa yer verilmiş, bu konuda kapsamlı çalışmalar yapılması, bunun için dil âlimlerinin toplu hareket etmeleri konusunda çağrıda bulunmuşlardır. Bunları açık bir şekilde dergide yer alan yazılarda görmek mümkündür. Dergideki başyazarlardan bir

diğeri olan Abdülkâdir el-Mağribî'nin dergide yer alan yazıları daha çok *Yenilik ve Medeniyet* adlı ana başlık altında yayımlanmıştır. el-Mağribî'nin kaleme almış olduğu yazılar ağırlıklı olarak derginin I. ve II. senesinde bulunmakta olup el-Mağribî'nin yazıları *İslâmda İctihad*, *İslâmda Kadın ve Tesettür*, *Düzen ve Temizliğe Alıştırma* başlıklı yazılar ile onun yapmış olduğu *Tebareke Cüzünün Tefsir*'i de yayımlanmıştır. Derginin III. ve IV. senelerinde siyasi ortamın çalkantılı olması sebebiyle el-Mağribî'nin yazıları yerine siyasi olaylara dikkat çeken yazılara yer verilmiştir.

Yaptığımız inceleme esnasında adına sıkça rastladığımız bir diğer yazar Muhammed Kâmil Haccâc'dır. Dergide yer alan *İnceleme ve Çeviri* ve edebiyat ile ilgili yazıların daha çok Muhammed Kâmil Haccâc tarafından kaleme alındığını söylememiz mümkündür. Haccâc Batılı eser incelemelerinin yanı sıra dergide *19. Asırda Edebiyat* başlıklı yayımlamış olduğu yazı dizisinde o dönemin önemli dil ve edebiyat âlimleri ile ilgili doyurucu bilgilere yer vermiş bununla birlikte isimlerini zikrettiği edebiyatçıların gerek şiir gerekse nesir ile ilgili kaleme aldıkları yazılarından ufak kesitler aktarmıştır. *İnceleme ve Çeviri* yazılarında ise meşhur batılı yazarların tanınmış eserlerine yer verilerek incelenmiş ve bu eserlerden bazı kısımların çevirileri aktarılmıştır. Bu dönemde Batıdaki edebiyat türleri henüz tam anlamıyla Doğu edebiyatında yerini bulmamıştır. Ancak Batılı eserlerden roman, hikâye gibi Doğu için yeni sayılabilecek türlerin incelemelerine ve çevirilerine yer verilmiştir. Ayrıca modern döneme geçişle beraber klasik dönemden uzaklaşmıştır. Bilhassa klasik türler içerisinde değerlendirdiğimiz seyahatnâme ve makâme türü yazılar da dergide yer almamaktadır. Yine yaptığımız incelemede *Eleştiri* başlığı altında ele aldığımız Tâhâ Hüseyin'in, Corcî Zeydân'ın *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye* adlı eserine karşı yapmış olduğu ve dergide büyük bir yekûn tutan eleştiri yazıları da önem arz etmektedir.

Dergide bu edebî türlerin dışında çeşitli ilan, görsel ve reklamlara da yer verilmiştir. İlk üç senesinde birer adet olan görsel sayısı özellikle Balkan Savaşı yıllarına denk gelen son senesinde çokça bulunmaktadır.

SONUÇ

Tezimizin konusu olan *el-Hidâye* isimli dergi, başyazarı ve kurucusu olan Abdülazîz Çâvîş tarafından Kahire’de H. 1328/M. 1910’da çıkarılmaya başlanmıştır. İngilizlerin baskısı sonucunda III. senesine denk gelen H. 1330/M. 1912 yılında dergi kapatılmıştı. Dergi bu sebeple yayın hayatına kısa süreli bir ara vermiş ve ardından H. 1331/M. 1913 yılından itibaren İstanbul’dan yeniden yayımlanmaya başlanmıştır.

Arapça aylık olarak yayımlanan *el-Hidâye*, dinî, ilmî, edebî ve içtimaî bir dergidir. Yayımlandığı döneme ait siyasî, sosyal ve kültürel ortam ile edebî, fikrî ve toplumsal hayata ilişkin bilgilere bu dergiden ulaşmak mümkündür. Dergi özellikle ilk üç senesinde Mısır Hidivliği/Kahire ve son senesinde Osmanlı Devleti/İstanbul’da basılmıştır. Dergi bu esnada çalkantılı bir dönemden geçen Osmanlı ve Mısır toplumunun yaşadıklarını aktarması açısından önemlidir. Derginin çıkış döneminin öncesinde Mısır, İngiliz işgaline uğramış ve Osmanlı Devleti ile bağları koparılmaya çalışılmıştır. Osmanlı’da hükümlanlık hakları sebebiyle Mısır ile olan ilişkisini canlı tutmaya çabalamış ve Mısır’da İngiliz işgali karşıtlarına maddi ve manevi destek sağlamıştır.

Mısır basın hayatında İngiliz işgaline karşı duran, İslâm Birliğini savunan ve İngilizlerden kurtulmak için Osmanlı Hilafeti fikrini seslendirenler arasında *el-Livâ*’ gazetesini ve *el-Hidâye* dergisi başı çekmektedir. Bu iki süreli yayının başyazarıda Abdülazîz Çâvîş’tir. Çâvîş savunduğu bu fikirler sebebiyle İngilizlerin baskı ve tutuklama gibi çeşitli engellemelerine çokça uğramıştır.

Dergide edebî yazıların büyük bölümünü nesir türü oluşturmaktadır. Nesirden sonra dergide edebî tür olarak şiir gelmektedir. Şiirlere bilhassa derginin IV. senesinde yer verilmiştir. Nesir türündeki yazılarda dil ile ilgili yazıların dilin lügat, belâgat, sarf ve nahiv bölümleri ile ilgili yazılardan meydana geldiği, edebiyat ile ilgili yazıların ise daha çok makale, inceleme, çeviri ve eleştiri türü yazılar olduğu görülür. İnceleme ve Çeviri türündeki yazılara, batılı yazarlar tarafından kaleme alınmış olan eserlerin inceleme ve çevirilerine Arap edebiyatına örnek teşkil etmesi amacıyla yer verilmiştir. Ayrıca dergide yer alan yazıların çıkış amacına hizmet ettiği görülmektedir. Bu amaçlardan biri olan

Arap dilinin ehemmiyeti ve özellikle dilin muhafazası için neler yapılabileceği dergide sıkça vurgulanmıştır.

Dergide edebî türlerin haricinde gerek dönemin siyasi olayları, gerek İslam Âleminde yaşanan gelişmeler, gerekse ilmî türde kaleme alınan yazılar da azımsanmayacak kadar çoktur. Dergi ele almış olduğu bu konulardan da anlaşılacağı gibi kendisini tanıtırken kullandığı, dinî, ilmî, edebî ve ictimâî dergi ifadesini doğruladığını net bir şekilde gözler önüne sermektedir.

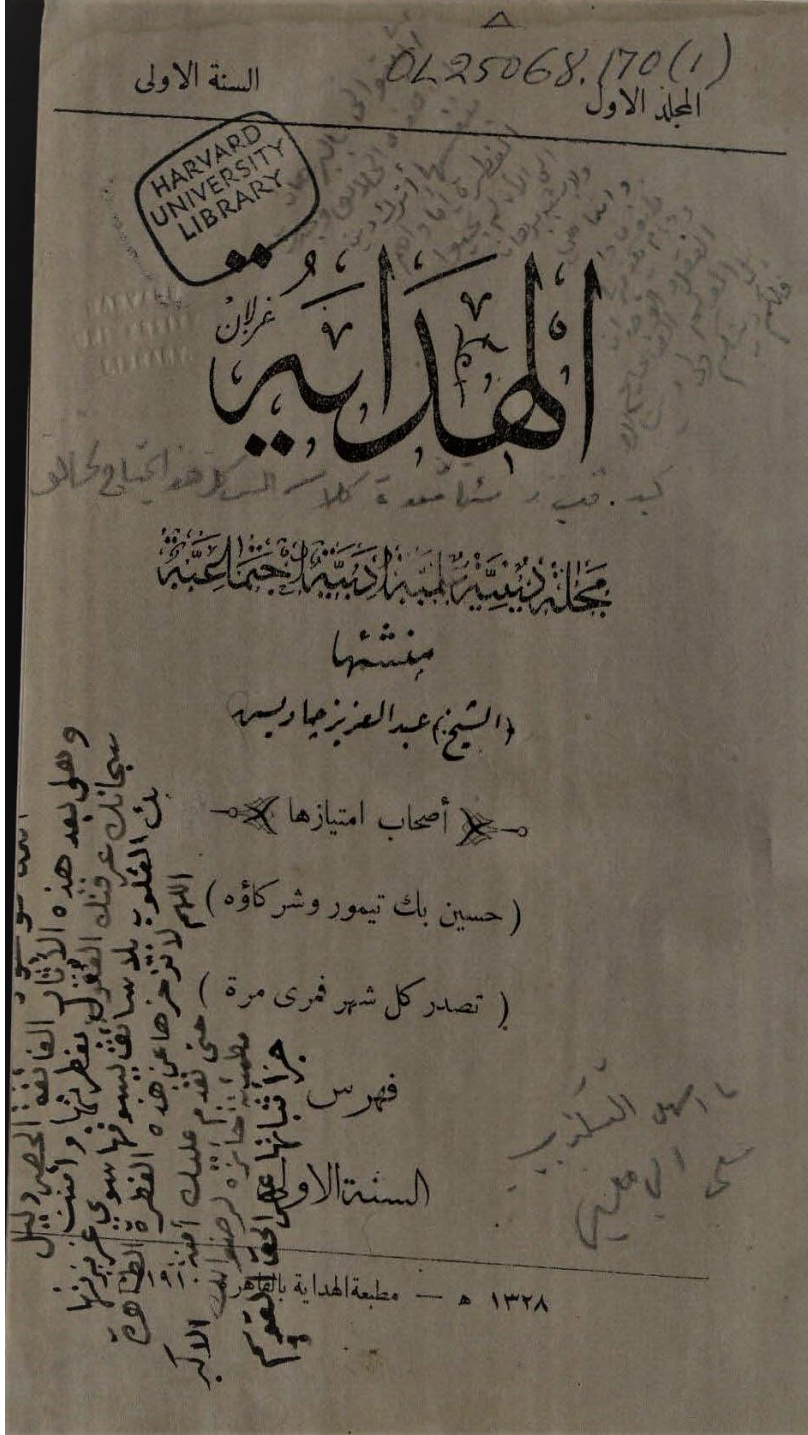
Çalışma sonucunda derginin başlıca şu sebeplerden dolayı önemli olduğunu gördüm; ilk olarak, dil ve edebiyata dair yazıların dönemin bir portresini çizmesi, dile verilen ehemmiyetin bu yazılarla daima vurgulanması ve böylece okuyucuda dile sahip çıkma fikrinin oluşturulmaya çalışılmasıdır. İkinci olarak ise, *el-Hidâye* dergisi kurucusu olan Abdülazîz Çâvîş kendi fikriyatına yakın isimleri derginin çatısı altında toplamıştır. Dergiye yazılarıyla katkı sağlayan bu isimlerin çoğunun, derginin çıkış amacına hizmet etmek için özenle seçilen ve çıktığı dönemin en tanınmış Arap düşünür, gazeteci, edebiyatçı, dil ve din âlimi ve mücadele adamlarından olmalarıdır. Yazar kadrosunun böyle önemli kişilerden müteşekkil olması derginin önemini fazlasıyla artırmaktadır. Bunların dışında dergideki yazılarda, Rifâa et-Tahtâvî, Mahmûd Safvet es-Sââtî, Muhammed Osman Celâl gibi tanınmış dil ve edebiyat âlimleri hakkında okuyuculara geniş bilgilerin verilmesi de muhakkak dil çalışmaları için önemli bir husustur.

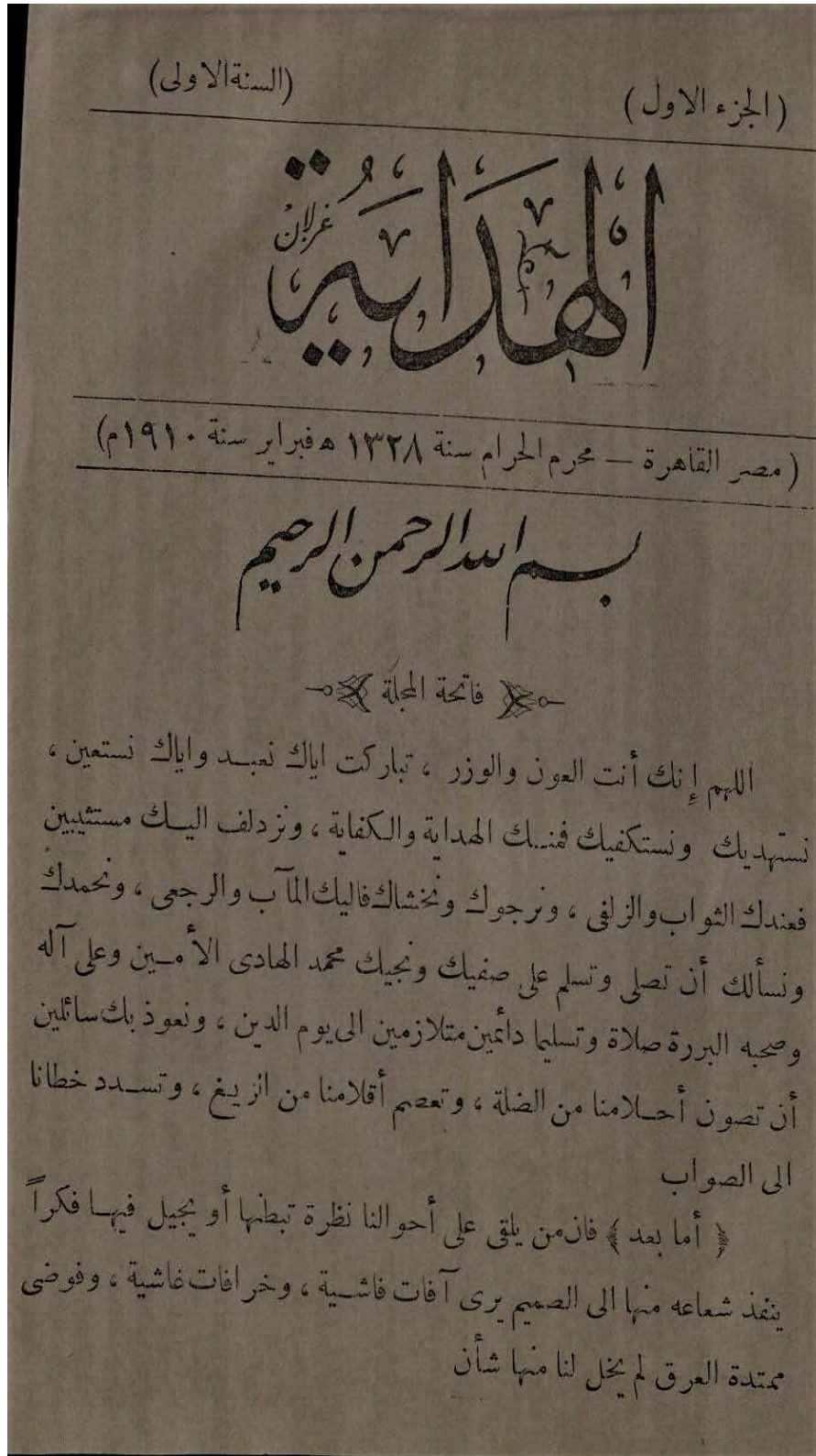
Dergi içerisinde yer alan konuların kapsamlı olması sebebiyle farklı alanlarda çalışma yapan kişiler için de doyurucu bilgiler ihtiva etmektedir. Değerlendirmesini yaptığımız *el-Hidâye* dergisinin bu alanda mevcut olan açığı kapatması ve bu konu ile ilgili çalışma yapacak kişiler için bir örnek niteliğinde olmasını temenni ederiz.

EKLER

EK-1. Derginin Dış ve İç Kapak Örnekleri

I. Senenin 1. Sayısının Dış Kapağı

﴿ السنة الثالثة ﴾

﴿ الجزء الاول ﴾

المجلد الثاني

مجلة دينية علمية أدبية اجتماعية

منشورة

السيد عبد العزيز

—*— أصحاب امتيازها —*—

حسين بك تيمور وشركاؤه

(تصدر في آخر كل شهر قري)

﴿ بدل الاشتراك ﴾

﴿ بستون قرشاً صحيحاً في القطر المصري ﴾

(واربعون قرشاً للطلبة والدفع سلفاً)

« وعشرون فرنكاً في الخارج »

﴿ الرسائل ﴾

(ترسل برسم مجلة الهداية)

(أو باسم منشئها في القاهرة)

(ولا ترد لمرسلها بحال)

(مطبعة الهداية بشارع رحبة عابدين بمصر)

﴿ السنة الثالثة ﴾

﴿ الجزء الاول ﴾

المجلد الثاني

﴿ القاهرة في محرم سنة ١٣٣٠ هـ يناير سنة ١٩١٢ م ﴾

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فاتحة السنة الثالثة للمجلد

الحمد لله الذي تبارك الاعمال باسمه الكريم والصلاة والسلام على
رسوله الصادق الامين وعلى آله وصحبه البررة المصلحين (وبعد) فقد من الله
تعالى جده وتبارك اسمه بأن أبرز للعالم الاسلامي هذه المجلة مبتغياً بها المثوبة
لدى من وعد العاملين بخير المسلمين احسانه وأجره . غير مبال بما قد يرميني
به المتطعون المنتهقون من الهبات فان الله يعلم أنني ما رغبت في شيء من
شكرهم ولا أجرهم ولا ابتغيت الا أن أعمد الى القرآن الكريم فأنفق
عنه غبار التأويل الذي حجب عن أعين المبصرين وآذان المستمعين . فلقد
تصدى لكتاب الله أقوام أساءوا بيانه وأغمضوا جليله وأعمدوا نصوصه في

السنة الرابعة

الجزء الاول

المجلد الثاني

— دار السعادة المحرم سنة ١٣٣١ يناير سنة ١٩١٢ م —

سيرة القراء

بسم الله الرحمن الرحيم

(وَإِذَا قَالُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِعَضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا
اتَّخَذُوا لَهُمْ سَمَاءً مِمَّا فُتِحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِتَحَاجُّوكم بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ أُولَ
يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ . وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ
الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِي وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ
بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا
كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ وَقَالُوا لَنْ تَمْسَنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا
مَعْدُودَةً . قُلْ اتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلَفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ
عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ
أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ . وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ

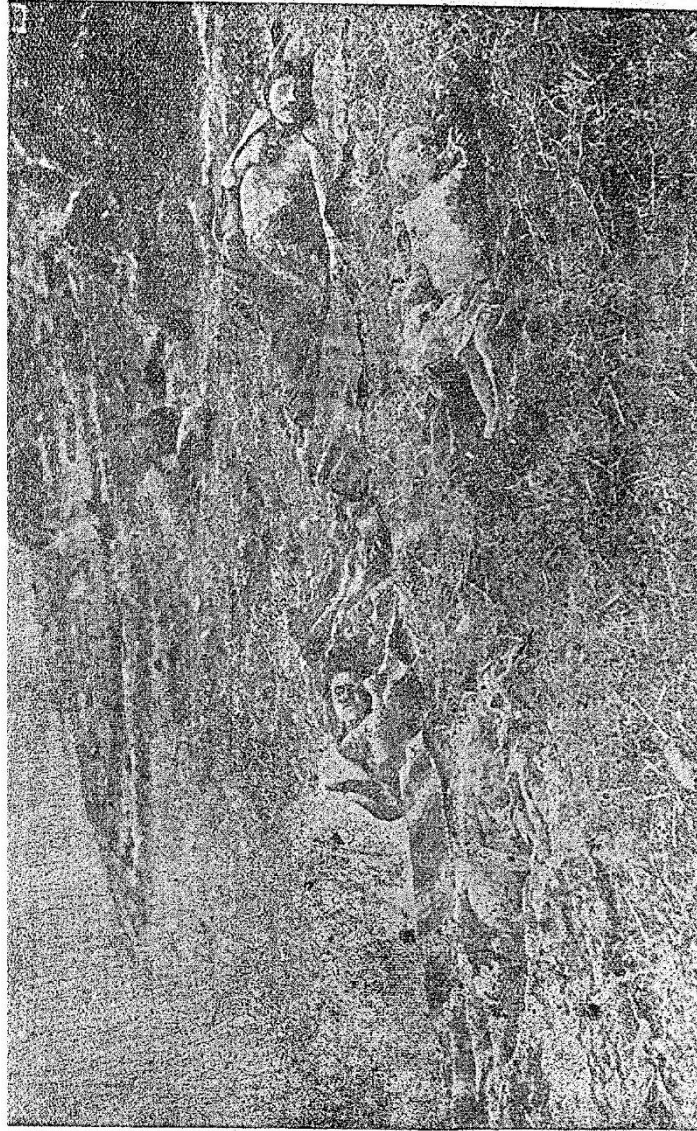
EK-2. Dergide Yer Alan Görsel Örnekleri

IV. Senenin 3. Sayısında İran İle İlgili Mizâhî Bir Karikatür

هكذا تسائل تلك الجرائد نفسها اما نحن معاصر المسلمين فاننا نؤكد لها ان
انجلترا وروسيا لا يريدان البقاء على فارس . وان هما قسمتها اليوم الى مايسمى
بمناطق النفوذ فانهما تمحوران عما قريب وجودها السياسى ولا حول ولا قوة الا بالله .
ومما يدل على ان فكرة احتلال جنوب فارس احتلالا فعلياً موجودة بالفعل ان
الكولونيل يات قال انه لا بد لاحتلال فارس من ارسال ١٥٠٠٠ الى ٢٠٠٠٠
جندي فان لم يكن هذا فلا بد من إيجاد قوة وطنية عسكرية لا تقل عن ٥٠٠٠
جندي بشرط ان يكون ضباطها من الانجليز والهنود ويرى ايضا ان على الحكومة
الانجليزية التمتع عن منح فارس اى قرض الا بهذا الشرط
ويقول السير ادوارد غير اى فى مجلس النواب ان هناك آمالا كبيرة فى تأسيس
سكك حديد بين احدها ما تصل تبريز بمدينة وولفا والاخرى تصل المحمرة
بخرامادو قالت برلين اجيلات ان مجلس النظار الفارسى قدمنح روسيا امتياز
مدسكة حديدية من وولفا الى تبريز وامتياز استخراج الفحم الحجري وزيت
البترويل من الاسمان الى حور ل هذا الخط وان يكون لها الحق فى مد تلك السكة

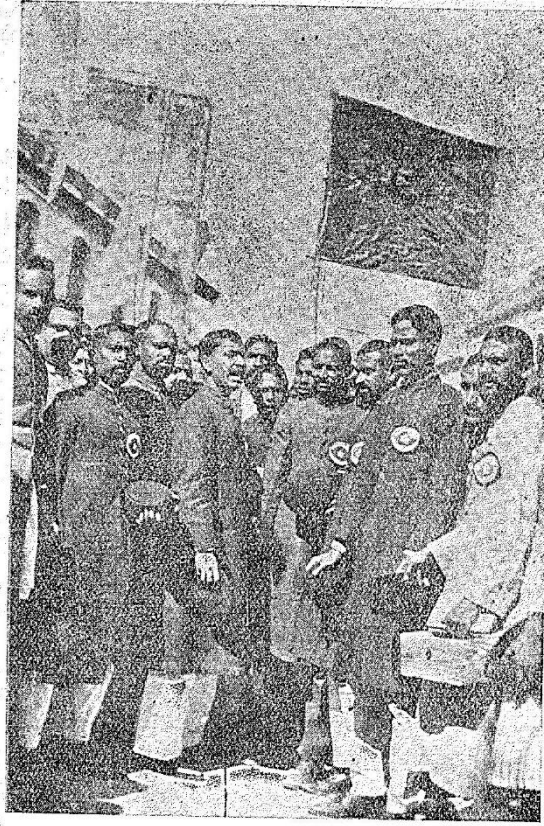
— ٥٤١ —

كيف يترك الصليبيون نساء المسلمين أطفالهم على الأرض

في دور المهاجرة العمومية في القرون الأولى وإن
طائفة الهون من البرابرة قد عادوا هذا اليوم
أو يخال نفسه في أيام الحرب المذهبية (حرب
الثلاثين سنة) فالرجال الذين بقوا في القرى قتلوا
والنساء والبنات هكت امراضهن والقرى
نهبت واحرقت والحاصل فان النفوس التي

— ٥٩٣ —

جمع من الهنود يطوفون الشوارع باكين متتبعين لماصاب الدولة العثمانية

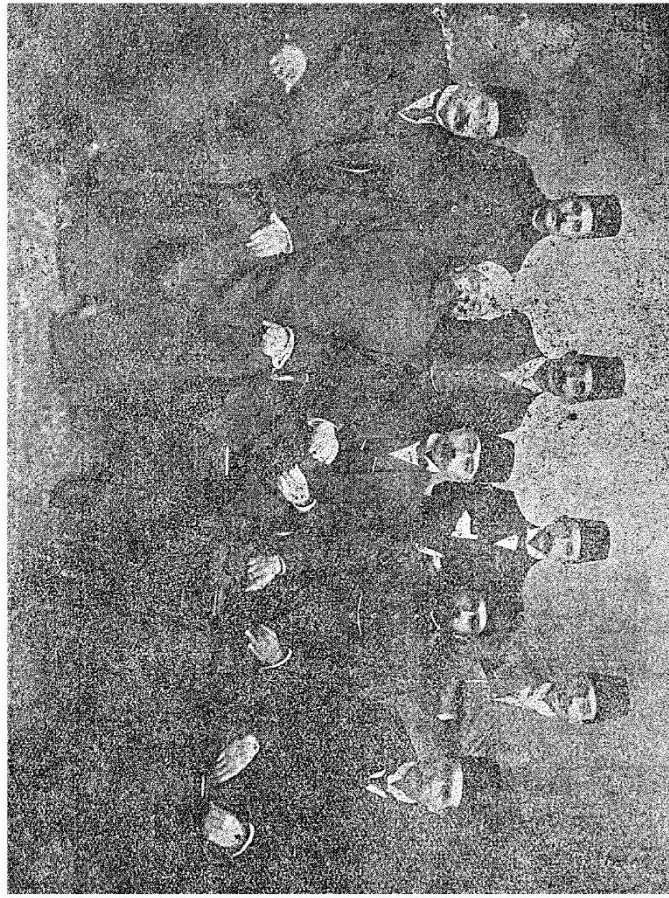
قد أظهر جميع العالم الاسلامي في مشارق الارض ومقاربها خصوصا اخواننا الهنود والمصريين من المساعدات والاعمال الجليلة في خدمة دولة الخلافة بسبب الحرب الحاضرة مالا يمكن وصفه .

وها نحن اولئك الآن قياما بالواجب نبتدى بيان بعض مقام به اخواننا الهنود من تلك الاعمال المشكورة فانهم شكلوا البعثات وافقدوها الاستانة لمساعدة جمعية الهلال الاحمر في معالجة الجرحى في ميادين القتال وقد انعقد المؤتمر الهندي بدارالقون في ٢٥ أبريل سنة ١٩١٣ وقرر ارسال المقدار ١٥٧٠٠٠ جنبها المتبرع بها أهل الهند وكذلك أرسلت جريدة الكومريد الهنديه الاسلاميه مبلغ ٦٠٠٠ الى معتمدى انجائرا في أدرنه وسلايك واسكوب ومناسرة لتوزع على المحتاجين من المسلمين وقد وصل الى بعثة الهلال الاحمر

IV. Senenin 6. Sayısında Rumeli Muhâcir Derneği Üyeleri (Ön sırada soldan ikinci kişi Abdülazîz Çâvîş'tir)

العلماء المهاجرين

بعضات الهلال الأحمر الهندي

رئيسة اسكان مهاجري الروم الكي

بسم باشاعمر — كمال عمر بك — ظفر علي خان انهندي — الدكتور عاقل مختار بك — الدكتور
اسعد باشا (الرئيس) الدكتور انصاري بك رئيس بعثة الهلال الاحمر الهنديه — الشيخ
عبدالمزیز جاویش — الدكتور احمد فؤاد اهری طلعت بك ناظر لداخلیه سابقا

— ٧٠٢ —

- ٦ — شوقي افندى المطرود من الملازمة فى البحرية (حكم عليه بالاعدام
ونفذ فيه)
٧ — الملازم محمد على افندى الخروج من فرقة سيواس (حكم عليه بالاعدام
ونفذ فيه)
٨ — الاعرج توفيق افندى (حكم عليه بالاعدام ونفذ فيه)
٩ — الجركس جواد معاون قائد الاوتوموبيل (حكم عليه بالاعدام ونفذ
فيه)

- جنازة الشهيد العظيم شوكت باشا
١٠ — كمال احد افراد الجاندرمة (حكم عليه بالاعدام ونفذ فيه)
١١ — حقي اخو المقامر ضيا (حكم عليه بالاعدام ونفذ فيه)
١٢ — للميرالاي فؤاد بك معاون مدير فى اركان الحرب العمومية (وشقيق
الداماد صالح باشا حكم عليه بالاعدام)

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

Dosya No: 931 / Gömlek No: 62, (H. 27 Ramazan 1330/M. 9 Eylül 1912).

Dosya No: 2395 / Gömlek No: 10, (H. 16 Şevval 1335/M. 5 Ağustos 1917)

Dosya No: 2395 / Gömlek No: 9, (H. 28 Ramazan 1335/M. 18 Temmuz 1917)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

Dosya No: 1191/ Gömlek No: 45, (H. 27 Zilkade 1331/M. 28 Ekim 1913)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 6-48-15, 1 Şubat 1923

Kitaplar

- AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev.: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınları, İstanbul 1995.
- AKSÜT, Ali Kemali, **Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati**, Ahmet Sait Oğlu Kitapevi, İstanbul 1944.
- AKŞİN, Sina, "Siyasal Tarih (1789-1807)", (Ed. Sina Akşin), **Türkiye Tarihi**, C. 3, 7. Bs., Cem Yayınevi, İstanbul 2008.
- ALEXANDER, J., **The Truth About Egypt**, London: Cassel and Company Ltd, 1911.
- ALİ, Muhammed Kürd, **Bir Osmanlı Arap Gazetecinin Anıları**, Çev.: İbrahim Tüfekçi, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.
- ALLEN, Roger, **An Introduction to Arabic Literature**, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi (1831-1841)**, TTK Yayınları, Ankara 1945.
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- ARSLAN, Emîr Şekib, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, Çev.: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.
- BADAWİ, M. M., **A Critical Introduction to Modern Arabic Poetry**, Cambridge University Press, Cambridge 1975.
- BAKTIAYA, Adil, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu-Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İletişim, İstanbul 2009.
- BALCIOĞLU, Mustafa **Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi**, Dinamik Akademi, Ankara 2011.
- BEDR, Abdülmuhsin Tâhâ, **et-Tatavvur ve't-tecdid fi'ş-şir-l-Mısriyyi'l Hadis**, Kahire 1991.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Küçük Kaynarcadan Yıkılışa", (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. 1, IRCICA, İstanbul 1994.
- BİNARK, İsmet, **Mısır Tarihinin Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu:8, Ankara 1997.
- BOOTH Marilyn ve GORMAN Anthony, **The Long 1890s in Egypt: Colonial Quiescence, Subterranean Resistance**, Edinburgh University Press, 2014.

- DANIŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1972.
- DAYF, Şevkî, **el-Fen ve mezâhibühû fi'n-nesri'l-'Arabî**, 13. Bs., Dâru'l-Meârif, Kahire ts.
- DÜZGÜN, Şaban Ali, **Seyyid Ahmed Han ve Entellektüel Modernizmi**, Akçağ Yayınları, İstanbul 1997.
- EDİP, Eşref, **Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları**, Haz.: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010.
- EFGANÎ Cemâleddin ve ABDUH Muhammed, **el-Urvetü'l-Vüskâ**, Çev.: İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987.
- EL-CÜNDÎ, Edhem A' **lâmu'l-edeb ve'l-fen**, Matbaatül-İttihâd, Dımaşk 1958.
- EL-CÜNDÎ, Enver, **Abdülazîz Câvîş**, el-Müessesetü'l-Mısriyye el-Amme, Kahire 1965.
- EMECEN, Feridun, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. 1, IRCICA, İstanbul 1994.
- EZ-ZİRİKLÎ, Hayreddin, **el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müste'ribîn ve'l-Müsteşrikîn**, Dar-el-İlmi lil melayin, Beyrut 2002.
- FAZLIOĞLU, Şükran, **Arap Romanında Türkler**, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s.109.
- FEHMÎ, Mâhir Hasan, Muhammed Tefvik el-Bekrî, Kahire 1967.
- FERİD, Muhammed, **Mısır Mısırlılarındır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilâfeti**, Çev.: Ali Benli ve Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.
- HÂLİD, Halil, **Bir Türkün Ruznamesi**, Çev.: Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.
- HAYWOOD, John, **Modern Arabic Literature 1800-1970**, Lund Humphries, London 1971.
- HEYKEL, Ahmed, **Tatavvur el-edeb el-Hadîs fî Mısır min evâilî'l-karni't-tâsi aşar ila kıyami'l-harbi'l-kübra's-sâniye**, Kahire 1978
- HITTI, Philip K., **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, C. 4, Çev.: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- HOURANI, Albert, **Arap Halkları Tarihi**, Çev.: Yavuz Alogan, İletişim, 10. Bs., İstanbul 2013.

_____, **Çağdaş Arap Düşüncesi (1798-1939)**, Çev.: Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz, 3. Bs., İletişim, İstanbul 2014, s.219-248.

İNAN, Afet, **Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti**, TTK Yayınları, Ankara 1987.

İŞÇAN, Mehmet Zeki, **Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri**, Dergah Yayınları, İstanbul 1998.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C. 5, 8. Bs., TTK Yayınları, Ankara 2007.

_____, **Osmanlı Tarihi-Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, C. 7, 6. Bs., TTK Yayınları, Ankara 2003.

KAYALI, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)**, Çev.: Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

KESKİOĞLU Osman, DEMİRBAŞ Asaf ve MANAZ Abdullah, **Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri**, Tekışık Matbaası, Ankara 1989.

KIZILTOPRAK, Süleyman, **Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

LANDAU, Jacob M., **Modern Arap Edebiyatı Tarihi (20. Yüzyıl)**, Çev.: Bedrettin Aytaç, Gündoğan Yayınları, Ankara 1994.

MAHZUMÎ, Muhammed Paşa, **Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları**, Çev.: Adem Yerinde, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

NEDİM, Ahmed, **Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları-1926**, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.

OCAK, Ahmet Yaşar, "(Osmanlı İmparatorluğu'nda) Düşünce Hayatı", (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. 2, IRCICA, İstanbul 1994.

RAİF Râgıb ve AHMED Rauf, **Bâb-ı Âli Hâriciye Nezâreti - Mısır Meselesi**, (Haz. Seda Özer Özkaya ve Mustafa Öztürk), Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2011.

RIZA Reşid ve KARAMAN Hayreddin, **Gerçek İslam'da Birlik**, 2. Bs., İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

SERTOĞLU, Midhat (Haz.), **Resimli-Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C. 5, Güven Yayınevi, İstanbul 1971.

_____, **Resimli-Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C. 6, Güven Yayınevi, İstanbul 1972.

- ŞAHİNLER, Menter, **Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞEYHO, Luvîs, **el-Edebil ‘Arabiyye fi'l-karni't-tâsi' 'aşer**, Matbaatül Abaa, Beyrut 1910.
- TEKİNDAG, M. C. Şehabeddin, “Mısır ve Suriye’de Kurulmuş Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.
- TETİK Ahmet, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi**, C. I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- TÜRKOĞLU, İsmail, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, 4. Bs., Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- ÜNAL, Uğur (Haz.), **Osmanlı Belgelerinde Mısır**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 120, İstanbul 2012.
- ÜRÜN, Ahmet Kazım, **Ahmet Şevki 1868-1932 Mısır'da Türk Bir Şair**, Kaknüs, İstanbul 2002.
- _____, **Modern Arap Edebiyatı**, Çizgi Kitapevi, Konya 2015.
- YAZICI, Nesimi, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.

Sürelî Yayınlar

- “Alman Muhabirin İtirafları (Bulgar Zulmü ile alakalı)”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/M. Ağustos 1913), s.832.
- “Arap Gazeteleri ve Hidâye Dergisi”, **el-Hidâye**, Sn. 1, Sy. 2, (H. Safer 1328/M. Mart 1910), s.130-134.
- “Balkan Zulümleri (1)”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 4, (H. Rebûlâhir 1331/M. Nisan 1913), s.391-400.
- “Balkan Zulümleri (2)”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 5, (H. Cemâziyelevvel 1331/M. Mayıs 1913), s.487-492.
- “Balkan Zulümleri (3)”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 6, (H. Cemâziyelâhir 1331/M. Haziran 1913), s.612-617.
- “Berka: Ahmed Şerîf Senûsî ve Azîz Ali el-Mısırî”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 7, (H. Recep 1331/M. Temmuz 1913), s.706-708
- “Bulgar Vahşeti”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/ M. Ağustos 1913), s.826-832.
- “Büyük Şehit Mahmud Şevket Paşa'nın Biyografisi”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 7, (H. Recep 1331/M. Temmuz 1913), s.697-704.
- “Dârülfünûn-ı İslâmî”, **Sebîlürreşâd**, Sy. 274, (H. 26 Muharrem 1332/M. 25 Aralık 1913), s.247.
- “Dârülhilâfe: Büyük Bir İslâm Mücâhidinin Teslîmi”, **Sebîlürreşâd**, Sy. 209, (H. 23 Ramazan 1330/M. 05 Eylül 1912), s.18.
- “Dr. Ernst Jaechh'in Raporu (Balkan Zulmü ile ilgili)”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 5, (H. Cemâziyelevvel 1331/M. Mayıs 1913), s.540-543.
- “Hocanın Hicreti ve el-Hilâlü'l-Osmânî”, **el-Hidâye**, Sn. 3, Sy. 2-3, (H. Safer-Rebûlelevvel 1330/M. Şubat-Mart 1912), s.99.
- “İslam Dünyası ve Osmanlı Milletine”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 5, (H. Cemâziyelevvel 1331/M. Mayıs 1913), s.505-512.
- “İslam Ümmetinin Devlet-i Aliyye'nin Etrafını Sarması”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 1, (H. Muharrem 1331/M. Ocak 1913), s.70-72
- “Korkunç Cinayet (Mahmud Şevket Paşa)”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 6, (H. Cemâziyelâhir 1331/M. Haziran 1913), s.617-623.
- “Matbûât: el-Hilâlü'l-Osmânî”, **Sebîlürreşâd**, Sy. 185, (H. 2 Rebûlâhir 1330/M. 21 Mart 1912), s.47.

- "Mekâtîb: Mısır Matbûâtında Osmanlılık", **Sebîlürreşâd**, Sy. 238, (H. 26 Rebûlâhir 1331/M. 3 Nisan 1913), s.68-69.
- "Mısır: Şeyh Abdülazîz Çâvîş", **Sebîlürreşâd**, Sy. 216, (H. 14 Zilkade 1330/M. 24 Ekim 1912), s.159.
- "Şeyh Abdülazîz Çâvîş Hâkimlerin Karşısında", **el-Hidâye**, Sn. 1, Sy. 7-8 (H. Recep-Şâban 1328/M. Temmuz-Ağustos 1910), s.375.
- "Şuûn: el-Hilâlû'l-Osmânî ve Mısır Hükûmeti", **Sebîlürreşâd**, Sy. 192, (H. 22 Cemâziyelevvel 1330/M. 9 Mayıs 1912), s.192.
- "Trablusgarp'ın Geleceği", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 3, (H. Rebûlevvel 1331/M. Mart 1913), s.285-296
- "Trablusgarp", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 1, (H. Muharrem 1331/M. Ocak 1913), s.88-96.
- "Trablusgarp'taki Mücahidler", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 7, (H. Recep 1331/M. Temmuz 1913), s.704-706
- "Türkiye'nin Son Tutumu (Balkan Katliamı)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 5, (H. Cemâziyelevvel 1331/M. Mayıs 1913), s.518-538.
- "Yeni Balkan Haritası (Bükreş Antlaşmasına Göre)", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/ M. Ağustos 1913), s.833-834.
- "Yeryüzündeki Umûm Müslümanlara Beyânnâme", **Sebîlürreşâd**, Sy. 317, (H. 21 Muharrem 1333/M. 10 Aralık 1914), s.36-37.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, "Râfiû, Abdurrahman b. Abdüllatîf", **DİA**, C. 34, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2007, s.392-393.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, "Mehmed Ali Paşa", **İA**, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.566-579.
- _____, "İbrahim Paşa", **İA**, C. 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s. 900-906.
- _____, "Sa'id Paşa", **İA**, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s. 86-89.
- ANAY, Harun, "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, C.6, Sy.10 (2001), s.1-88.
- APAYDIN, H. Yunus, "İbn Hazm", **DİA**, C. 20, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1999, s.39-52.
- ARSLAN, Emîr Şekib, "Edirne'nin Kurtuluşu", **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 11, (H. Zilkade 1331/M. Ekim 1913), s.383-385.

- ATEŞ, Ahmed, “İbn Manzûr”, **İA**, C. 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s.768-769.
- AVCI, Casim, “Yâkut el-Hamevî”, **DİA**, C. 43, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2013, s.288-291.
- AYYILDIZ Erol, “Ebü’l-Atâhiye”, **DİA**, C. 20, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.294-295.
- _____, “Matbuat”, **DİA**, C. 28, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2003, s.119-121.
- _____, “Ma’rûf er-Rusâfi”, **DİA**, C. 28, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2003, s. 69-71.
- BAKKALOĞLU, M. K. Abdussamet, “Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa (1821-1888) ve Eserleri”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sy. 6 (2005), s.55-68.
- BAYRAKTAR, Hilmi, "Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Devlet Adamlarının Tutumu", **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı**, C. 1, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2007, s.679-704.
- BİLGENOĞLU, Ali “Ortadoğu’da Bir Öncü: Modernitenin Mısır’a İlk Taşıyıcısı Rifa’a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)”, **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue**, C. 2 (2010), s.27-46.
- BLACHERE, R., Hârûnû’r-Reşîd’in Saray Şairlerinden el-Abbâs İbnü’l-Ahnef, Çev.: Süleyman Tülücü, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 11 (1993), s.170-175.
- BOSTAN, M. Hanefî, Sadrazam Said Halim Paşa, **TYB Akademi**, Yıl 1, Sy. 3 (2011), s.11-26.
- BUZPINAR, Şit Tufan “Mustafa Kâmil Paşa”, **DİA**, C. 31, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.309-310.
- CACHIA, Pierre, "Tercüme ve Adaptasyon Dönemi (1850-1914)", Çev.: Hasan Taşdelen, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 13, Sy. 1 (2004), s.195-212.
- CHENEB, Moh. Ben, “İbn Reşîk”, **İA**, C. 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s.780-781.
- CİNKILIÇ, Recep, “Abbâs Mahmûd El-Akkâd (1889-1964)’ın Hayatı Ve Eserleri”, **Nüşa Dergisi**, C. 18, Sayı, Ankara 2018, s. 15-32.

- ÇAKAN İsmail L., “Cemîl b. Ma‘mer”, **DİA**, C. 7, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.328.
- ÇÂVÎŞ, Abdülazîz, “Derginin Açılışı”, **el-Hidâye**, Sn. 1, Sy. 1, (H. Muharrem 1328/M. Şubat 1910), s.1-5.
- _____, “Doğru Yoldan Sapan Menar Dergisi (I)”, **el-Hidâye**, Sn. 2, Sy. 4, (H. Rebûlâhir 1329/M. Nisan 1911), s.265-268
- _____, “İslâmın Geleceği Müslümanların Elinde”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 2, (H. Safer 1331/M. Şubat 1913), s.179-185
- ÇÂVÎŞ, Ahmed, “Bingazi Kumandanı Azîz Ali el-Mısırî” **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/ M. Ağustos 1913)
- ÇELEBİ, Muharrem, “Corcî Zeydân”, **DİA**, C. 8, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.69-71.
- ÇETİN, Nihad M., “Aklâm-ı Sitte”, **DİA**, C. 2, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1989, s.276-280.
- ÇUHADAR Mustafa ve DURMUŞ İsmail, “İbnü'r-Rûmî”, **DİA**, C. 21, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2000, s.186-188.
- ÇUHADAR, Mustafa, “Küseyyir”, **DİA**, C. 26, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2002, s.575-576.
- ÇULCU, Murat, “İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: Die Islamische Welt”, **Müteferrika Kitabiyat Dergisi**, Sy. 2, İstanbul 1994, s. 193-208.
- DAYF, Şevkî, “Menhecü Tâhâ Hüseyin fi'd-dirâsâtî'l-edebîyye”, **Mecelletü'l-Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye bi-Dimeşk**, C.65/2, Dimeşk 1990, s.227-240.
- DOĞANER, Suat, “Mısır - Fiziki ve Beşeri Coğrafya”, **DİA**, C. 29, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2004, s.553-555.
- DURMUŞ, İsmail, “Mütenebbî”, **DİA**, C. 32, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.195-200.
- _____, “Nehcü'l-Belâga”, **DİA**, C. 32, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.538-540.
- _____, “Şiir”, **DİA**, C. 39, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2010, s.152-153
- ED-DÂMİN Hâtim Sâlih ve EL-KAYSÎ Nûrî Hammûdî, “Dîvânü Adî b. er-Rika el-Âmilî” **Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî**, C. 38, Sy. 4 (1987), Bağdat, s.124-153.

- EL-CÜNDÎ, Edhem, “Halîl Mutrân”, **A’lâmü’l-edeb ve’l-fen**, C. 2, Matbatül İttihat, Dımaşk 1954, s.376-378.
- EL-CÜNDÎ, Enver, "Abdülkadir el-Mağribî Müceddid el-İslâm vel-Luga", **Terâcimü’l-alâmi’l-muâsırîn fi’l-âlemi’l-İslâm**, Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, Kahire 1970, s.263-274.
- EL-HUSEYNÎ Muhammed Yunûs, "Arap Düşünce Tarihinin Ölümsüz Eseri: İbnu’n-Nedîm’in el-Fihrist’i", Çev.: Eyyüp Tanrıverdi, **Nüşa Dergisi**, C. 6, Sy. 23 (2006), s.39-48.
- ELMALI Hüseyin, “Ebû Temmâm”, **DİA**, C. 10, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.241-243.
- _____, “Kalî”, **DİA**, C. 24, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2001, s.259-260.
- EL-MISRÎ, Ahmed Fuâd, “Edirne”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 8, (H. Şaban 1331/M. Ağustos 1913), s.849-862.
- ER, Rahmi “Modern Mısır Tiyatrosu (I)”, **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 33, Sy. 1-2, Ankara 1990, s.123-140.
- _____, **Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 2012, s. 14-15.
- EREN Cüneyt ve JASSIM Laith Suud, “Türk Dostu Bhopal Emiri Sıddık Hasan Han'ın Arap Dilindeki Yeri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sy. 20 (2002), s.43-59.
- ERGİN, Ali Şakir, “Ferezdak”, **DİA**, C. 12, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1995, s.373-375.
- EROĞLU, Muhammed “Abdülazîz Çavîş”, **DİA**, C. 1, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1988, s.187-188.
- ER-RUSÂFÎ, Ma’rûf, “Edirne (Şiir)”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 4, (H. Rebûlâhir 1331/M. Nisan 1913), s.383-385.
- EŞ-ŞEK'A, Mustafa Muhammed, “İbn Abdürabbih”, **DİA**, C. 19, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1999, s.281-283.
- FAZLIOĞLU, Şükran, “İliyyâ Ebû Mâdî”, **DİA**, C. Ek-1, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2016 s.368-369.
- _____, “Tâhâ Hüseyin”, **DİA**, C. 39, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, s.377-379.
- _____, “Târîhu Âdâbi’l-Lugati’l-Arabiyye”, **DİA**, C. 40, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2011, s.87.

- _____, “Yâzicî, İbrâhim b. Nâsîf”, **DİA**, C. 43, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2013, s.366-367.
- GEYİN, Sema, Muhammed Ferid Vecdi’nin Tefsir Anlayışı ve Yaşadığı Dönem Açısından Tefsirinin Değerlendirilmesi, **Journal of Intercultural and Religious Studies**, Sy.4 (Çanakkale 2013), s.121-131
- GOLDSCHMIDT, Jr Arthur, “Jalal, Muhammed 'Uthman”, **Biographical Dictionary of Modern Egypt**, The American University in Cairo Press, 2000, s.96.
- _____, “Jawish, Shaykh 'Abd al-'Aziz”, **Biographical Dictionary of Modern Egypt**, The American University in Cairo Press, 2000, s.96.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, “Kâtib Çelebi”, **DİA**, C. 25, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2002, s.36-40.
- GÖRGÜN, Hilal, "Dârülulûm: Kahire Dârülulûmu", **DİA**, C. 8, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.555.
- _____, "Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sy. 4, İstanbul 2000, s.105-131.
- _____, “Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası”, **DİA**, C. 29, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2004, s.569-575.
- _____, “Mısır: Osmanlı Dönemi”, **DİA**, C. 29, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2004, s.577-584.
- HAFİZ, Sabri, “Modern Arap Kısa Öyküsü (I)”, Çev.: Azmi Yüksel, **Nüsha Dergisi**, C. 3, Sy. 9, Ankara 2003, s. 77-96.
- HANİOĞLU, Şükrü, "Osmanlılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1389-1393.
- HANSU, Hüseyin, “Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hadis Projesi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 11, Sy. 21, (2013), s.367-405.
- HARTMANN, M., "Matbuat", **İA**, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s.362-366.
- HENDAVÎ, Seyyid Hayri, “Selanik Kızı (Şiir)”, **el-Hidâye**, Sn. 4, Sy. 4, (H. Rebûlâhir 1331/M. Nisan 1913), s.401-403.
- İZGİ Cevat, “Ebcedü’l-Ulûm”, **DİA**, C. 10, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.321-322.

- KABHA Mustafa, “Jawish, 'Abd al-'Aziz”, (Ed.: Emmanuel K. Akyeampong ve Henry Louis Gates, Jr), **Dictionary of African Biography**, C.6, Oxford University Press, 2001, s.202-204.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal ve DURMUŞ İsmail, “Sarıulgavânî”, **DİA**, C. 36, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.156-157.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “Ebû Nüvâs”, **DİA**, C. 20, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.205-207
- _____, “Şâir”, **DİA**, C. 38, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2010, s.301.
- KARAMAN Hayreddin, “Cemâleddin Efganî”, **DİA**, C. 10, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.465
- KILIÇ, Hulusi, “Ebü'l-Ferec el-İsfahânî”, **DİA**, C. 10, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1994, s.316-318.
- KOLOĞLU, Orhan, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- KRAMERS, J. H., "Mehmet Ali Hânedânı Devri ve İstiklal (XIX.Asırdan İtibaren)", **İA**, C. 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 250-269.
- _____, "Osmanlılar Devri (XVI.-XIX. Asırlar)", **İA**, C. 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.242-250.
- _____, “Tevfik Paşa”, **İA**, C. 12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.213-214.
- KRATSKHOKOWSKY, Ign., "Arabistan (Edebiyat): Modern Arap Edebiyatı", **İA**, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s.540-549
- KUTLUER, İlhan, “Keşfü’z-Zunûn”, **DİA**, C. 25, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2002, s.321-322.
- _____, “Miftâhu’s-sa‘âde”, **DİA**, C. 30, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2005, s.18-19.
- MERTOĞLU, M. Suat, “Tantâvî Cevherî”, **DİA**, C. 39, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 579-580.
- MUHTAR, Cemal, “Beşşâr b. Bürd”, **DİA**, C. 6, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1992, s.8-9.
- OESTRUP, J., “Abbas I”, **İA**, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s.10-11.

- OKAY M. Orhan ve DÜZDAĞ M. Ertuğrul, “Mehmed Âkif Ersoy”, **DİA**, C. 28, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2003, s.432-439.
- ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit, “Nusayb b. Rebâh”, **DİA**, C. 33, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2007, s.268.
- ÖZDEMİR, Yılmaz, “Halil Mutrân”, **DİA**, C. Ek-1, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2016, s.521-522.
- POLAT, Hüseyin, "Abbâsî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış". **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 5, Sy. 14 (2018), s.640.
- RAMİM, Yusuf, “Müveyhilî Ailesi”, **DİA**, C. 32, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.231-232.
- SOBERNHEIM, M., "Memlûkler", **İA**, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., s.689-692
- SULA Murat, "Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin el-Ağânî Adlı Kitabının Kaynakları", **EKEV Akademi Dergisi**, C. 11, Sy. 31 (2007), s.161-170.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Câhiz", **DİA**, C. 7, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.20-24.
- TEVFİK, M., "Mekâtib: İttihâd-ı Ulemâ-ı A'lâm ve Cihâd Hakkındaki Fetvâları" **Sebilürreşad**, Sy. 244, (H. 9 Cemâziyelâhir 1331/M. 15 Mayıs 1913), s.167.
- TONTA Yaşar ve AL Umut, **Türkiye'nin bilimsel yayın haritası: Türkiye'de dergi yayıncılığı üzerine bir araştırma**, (Proje sonuç raporu), (TÜBİTAK Sosyal Bilimler Araştırma Grubu SOBAG Proje No. SOBAG 105K088), Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara 2007.
- TUZCU, Kemal, "Mısırlı Neo-Klâsik Şairler", **Nüşa Dergisi**, C. 2, Sayı 5, Ankara 2005, s. 107-126.
- TÜCCAR Zülfikar, “Buhtürî”, **DİA**, C. 6, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1992, s.381-383.
- _____, “Cerîr b. Atıyye”, **DİA**, C. 7, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1993, s.412-413.
- _____, “Hammâd er-Râviye”, **DİA**, C. 15, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1997, s.486-488.
- _____, “İbn Sellâm el-Cumahî”, **DİA**, C. 20, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1999, s.312-313.
- UÇMAN, Abdullah, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”, **DİA**, C. 38, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 424-425.

- ÜRÜN, Ahmet Kazım, “Fuhulu’ş-Şuara (El-Ahtal, Cerir, El-Farazdak) ve En-Nakid”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Sy. 11 (1997), s.53-73.
- VAROL, M. Bahaüddin, "İbn Kuteybe (v. 276/889) ve Tarihçiliği", **İslâmî İlimler Dergisi**, C. 3, Sy. 2 (2008), s.185-204.
- VOLLERS, K., “Abbas II”, **İA**, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s.11.
- YALAR, Mehmet Yalar, "Emeviler Döneminde Gazel ve Ömer bin Ebî Rabî‘a", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 18, Sy. 2 (2009), s.60-61.
- YALTKAYA, Şerafeddin, “Mutenebbî’den Önce Şiir (I)”, Sad.: Musa Yıldız ve Nurettin Ceviz, **Nüşa Dergisi**, C. 5, Sy. 17 (2005), s. 95-122.
- _____, “Mutenebbî’den Önce Şiir (II)”, Sad.: Musa Yıldız ve Nurettin Ceviz, **Nüşa Dergisi**, C. 5, Sy. 18 (2005), s. 179-194.
- YARGICI, Atilla, "Mahmud Sami El-Barudi, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Şiirlerinden Örnekler", **Doğu Araştırmaları: Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, S. 1 (2008), s.139-148.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Ferîd Vecdî”, **DİA**, C. 12, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1995, s.393-395.
- _____, “Taşköprizâde Ahmed Efendi”, **DİA**, C. 40, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2011, s.151-152.
- YAZICI, Hüseyin, “Bir Arap Milliyetçisi Reşîd Selîm el-Hûrî, Hayatı ve Şiiri (1887-1984)”, **Şarkiyat Mecmuası**, Sy. 8, İstanbul 1998, s.171.
- _____, “Hâfız İbrâhîm”, **DİA**, C. 15, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1997, s. 91-92.
- YAZICI, Nesimi, "Vakay-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sy.2 (1991), s.267-278.
- YILDIZ, Musa, “eş-Şi‘r ve’ş-Şuarâ”, **DİA**, C. 39, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, s.179-180.
- YUSOFF, Kamaruzaman, “XVI. Yüzyılda I. Selim ve Mısır Arasındaki İlişkiler”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- YÜKSEL Azmi, “Ahtal”, **DİA**, C. 2, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1989, s.183-184.
- _____, “Abdülkadir el-Mağribî”, **DİA**, C. 1, TDV Yayın Matbaacılık, İstanbul 1988, s.241.

Tezler

GÜREL, Cemal Necip, **İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.

KAYA, Hasan, **Mehmet Akif Ersoy'un Dini ve Siyasi Fikirleri**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2008.

SOYUPEK, Hasan, **İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2004.

THABET, Shahenda A., **II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Arapça Basın (1908-1918)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

İnternet Yayınları

Almoajam, "**Muhammed Sâdık Anber (H.1357-1289/M.1872-1938)**",
http://almoajam.org/poet_details.php?id=6484 (E.T.: 04.01.2019)

Alukah, <https://www.alukah.net/culture/0/59/> (E.T.: 25.10.2016)

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi,
http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=779839 (E.T.: 25.10.2016)

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi,
http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=563806 (E.T.: 25.10.2016)

http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=564280 (E.T.: 25.10.2016)

http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=321571 (E.T.: 25.10.2016)

http://papyrus.ankara.edu.tr/web/catalog/info.php?catalog_id=564138 (E.T.: 25.10.2016)

Hakkı Tarık Us Kütüphanesi,
<http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/data/HTU0941/index.djvu> (E.T.: 25.10.2016)

Harvard Library, Harvard University,
<http://id.lib.harvard.edu/aleph/000139993/catalog> (E.T.: 25.10.2016)

The Bibliotheca Alexandrina

<http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:177248&q=> (E.T.: 25.10.2016)

<http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:177249&q=> (E.T.: 25.10.2016)

<http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:177250&q=> (E.T.: 25.10.2016)

<http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:177251&q=> (E.T.: 25.10.2016)

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi,
http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/print/direct?qu=el-hidaye&d=ent%3A%2F%2FSD_ILS%2F0%2FSD_ILS%3A328153~ILS~1&p=e=d%3A (E.T.: 25.10.2016)

Millî Kütüphane, Millî Kütüphane Başkanlığı,

<https://kasif.mkutup.gov.tr/SonucDetay.aspx?MakId=167800> (E.T.: 25.10.2016)

The American University in Cairo Library,

<http://lib.aucegypt.edu/record=b1375090~S2> (E.T.: 25.10.2016)

The Internet Archive Çevrimiçi Kütüphanesi,

<https://ia601905.us.archive.org/34/items/irkmony04/03.pdf> (E.T.: 26.10.2016)

<https://ia601905.us.archive.org/34/items/irkmony04/04.pdf> (E.T.: 26.10.2016)

The University of Chicago Library, The University of Chicago,

<https://catalog.lib.uchicago.edu/vufind/Record/5000961/Holdings#tabnav>
(E.T.: 25.10.2016)

